

रु० प्र० नि० अथाधर्वशिरोमंत्रं कैवल्यं वासुदेवमा। घृतमा॥ अथशब्दो अथवा शब्दार्थे रघूत्तमेति संबोधनं सतेनैव च देहेन शिवः संजायते ध्रु
वमिति पद्मपुराणे शिवगीतायां च विनियोगः उक्तः रुद्राणां च तथा जप्यं सर्वार्थविशिष्टं न सर्वकामकरो होमस्तथा सर्वत्र शांति
दः अजाविकानामश्वानां कुंजरानां तथैव च ॥ मनुष्याणां नैराणां बालानां योषितामपि ग्रामाणां नगराणां च देशानामपि
गैव उपहृतानां धर्मज्ञव्याधितानां तथैव च नरके समनुप्राप्तेरिपुजेन तथा भये रुद्रहोमः पराशांतिपायसेन घृतेन देवि वि
ष्णुधर्मोत्तरे जपहोमयोर्विनियोग उक्तः अथातः पंचांगरुद्राणां न्यासपूर्वकं जपहोमार्चनविधिं व्याख्यास्याम इति वौ धायन
सूत्रे जपहोमाभिषेकेषु विनियोग उक्तः अतश्चेत्यविशेषत्वमस्यैव तस्माज्जपेसाहो जपे० होमसाध्ये होमे० अभिषेके साध्ये
भिषेके विनियोगो बोद्धव्यः। शतमसंख्यातारुद्रो देवता अस्मैति शतरुद्रिये शतरुद्रा इत्येति च प्रत्ययान्तो यं शतरुद्रियशब्दः पूर्वो
दाहृतस्मृतिसूत्रपुराणवचनेषु रुद्रं जपेदिति रुद्रान् जपेदिति च श्रूयते। उभयथापि रुद्रपदस्य रौद्रा ध्यायोऽभिधेयः स्मृतिकाराणा
मिह रौद्रा ध्यायवाचकत्वेन रुद्रपदप्रसिद्धेः गृह्यकाराभिप्रायास्तथा हि शूलगवपशौ अनुवाते पशुमवस्थाप्य रुद्रैरुपतिष्ठत
इति पशुकर्मकं रुद्रकरणकं मुपस्थानमभिधाय प्रथमोत्तमाभ्यां वाऽनुवाकाभ्यां भित्त्येवमाह इत्यपशुकर्मकोपस्थाने रु
द्रैः सह प्रथमोत्तमानुवाकैर्योर्विकल्पेन विनियोगमभिधत्वा गृह्यसूत्रे कृतापारस्कराचार्येण रौद्रा ध्याय एव रुद्रपदवाच्य
इत्यभिप्रायो दर्शितः यदि रुद्रैरित्यनेन रुद्रपदेन रौद्रा ध्यायोऽभिधीयते तर्हि रौद्रा ध्यायस्य प्रकृतत्वात् तस्यैव प्रथमोत्तमानुवाका
वित्यर्थो लिख्यते अन्यथा प्रथमोत्तमशब्दयोः साकोक्षत्वात् कस्य प्रथमोत्तमविरतिसंदिग्धे त। अतएव वृषोत्सर्ग रुद्रान् जपि
त्विति सूत्रे बहुवचनान्तरुद्रपदवाच्योरौद्रा ध्याय इति भर्तृ यत्तककोपाध्याय हरिहरजयसामादिभिर्व्याख्यातं गौरीपाध्यायवा
रुदेवादिभिः पद्धतिकौरपरिपतयैव प्रयोग उपन्यस्तं श्राद्धत्वे वृषोत्सर्ग प्रकरणे तत्र रुद्रान् जपयित्वा तु स्थापयेद् रुद्रदेवतामिति

मात्स्यं तत्र रुद्रं जपयित्वा तु स्थापयेद् रुद्रदेवतामिति विष्णुधर्मोत्तरीयं च वाक्यमुदाहृत्य हेमाद्रिणामप्युक्तं रुद्रानमस्ते रुद्रमन्यव
इत्यादिरध्यायो यजुर्वेदे प्रसिद्ध इति रौद्रा ध्याये रुद्रं देवत्यमंत्रवदुत्पत्त्या रुद्रनिमित्तं बहुवचनं रुद्रदेवत्यमंत्रसमुदायात्मकत्वे
रौद्रा ध्यायस्यैवैकत्वात् पक्षपाचरुद्रमित्येकवचनं एवं च समग्रस्यैव रौद्रा ध्यायस्य मंत्रैकत्वात् सकलैर्नैव रौद्रा ध्यायेनैकाहुतिर्हीतव्ये
ति पक्षः सिद्धः अतोऽस्मिन् रौद्रा ध्यायाते स्वाहाकार इति रुद्रानिति बहुवचनेन मंत्रबहुत्वस्यापि बोधितत्वादेनैकाहुतिपक्षा अपि
सिद्धाः एतच्च मंत्रविभागे स्फुटं वक्ष्यते। तथा च रुद्रस्य रुद्रदेवत्यमंत्रसमुदायात्मक रौद्रा ध्यायस्य रुद्राणां रौद्रा ध्यायात्मकानां रुद्रदे
वत्यानां मंत्राणां वाजपोरुद्रजप इत्यर्थः उदाहृतं तज्जालोपनिषदि शतरुद्रियेणेति तृतीययामंत्रांतरजपनिरपेक्षरुद्रापरपर्याय
शतरुद्रियजपस्यैव फलसंबंधावगमात् तस्यैव प्राधान्यं वाक्यांतरेषु तु श्रूयमाणाः र्थाक्षिप्तसाध्यत्वात् नुवादिनीहि तीयातृती
यार्थे द्रष्टव्या सक्तुं न कर्तव्यं ततश्चैवं वाक्यार्थः। अशेषपापात्स्वात्मनः पूतत्वं कामः शतरुद्रियेणा धीतेन स्वात्मानमशेष
पापात् पूतं भावयेदिति वर्तमानेन स्वेदेहेन स्वात्मनः शिवत्वप्राप्तिकामः शिवारूतिं ध्यायमानो रुद्रेण जपितेन तैर्नैव स्वेदेहेन
स्वात्मानं शिवं भावयेदिति च एवं वाक्यांतरेषु विवाक्यार्थाः कृत्याः अतश्च चमकजपस्य प्राधान्यकोटिनिवेशः यद्यपि न
मस्ते रुद्रमन्यव इत्येकादशानामनुवाकानां जपान्ते जपान्ते ग्नाविष्णुसजोषसेत्येकादशानुवाकानामेकमेकं जपेदिति बोधाय
नसूत्रे विशेषानवगमाद् रुद्राणां भिन्नचमकानुवाकानामपि रुद्रजपादौ प्राधान्यं प्रतीयते तथापि पंचांगरुद्राणां जपहोमार्चनवि
धिं व्याख्याम इति प्रतिज्ञासूत्रे रुद्रग्रहणाद् रुद्राणामेव प्राधान्यमध्यवसीयतो अन्यथा चमकानुवाकानामपि रुद्रजपादौ प्राधान्ये रु
द्राणां चमकानुवाकानां च जपाविधिमित्येव सूत्रकारोऽवक्ष्यत् किंच बहुषु प्रागुदाहृतवाक्येषु रुद्राणामेव जपफलश्रवणाच्च
मकजपस्य रुद्रजपसन्निधौ श्रुतस्य च फलश्रवणाभावाच्च रुद्रजपोगत्वं भिन्नप्राधान्यं उक्तं च भगवता जैमिनिना फलवश्यं

निधावफलं तद्गमिति एवंचसतिकाएवमाध्यदिनादीनां चमकजपाः। नृछानात्कलाधिक्यमात्रं ननु तदकरणेरुद्रवैगुण्यं परा
शरादिस्मृतिश्चनभिहितत्वेनकौशिकबोधायनाध्यामभिहितत्वेनचतस्यबोधायनकौशिकेतत्प्रतिकृताकृतत्वावगतेः। यद्यपि
शारवांतराधिकरणायन्नाम्नातंस्वशारवायामित्यादिषु वक्ष्यमाणेषु कात्यायनादिवाक्येषु चैकत्रश्रुताधिकोगस्यान्यत्रसंहारो
निर्णितस्तथापि बह्वल्यं वास्वगृह्योक्तं पश्यकर्मप्रकीर्तितं तस्यतावतिशार्वार्थकृते सर्वकृतो भवेदिति वक्तुं परिशिष्टवा
क्ये स्वशारवोक्तबह्वल्ययावद्विध्यनुष्ठानोक्तेः। पारक्याधिकांगोपसंहारनिवृत्त्यात्मानिषेधोर्थसिद्धः। लोगाक्षिणातु दु तोवाप्यति
रिक्तोवायः स्वशारवोदितोविधिः तेन संतनुयाद्यज्ञं न कुर्यात्पारतात्रिकमित्यनेन परोक्ताधिकांगोपसंहारस्य शाब्द एव निषेधः
कृतः एवंवातिरात्रे षोडशग्रहणाग्रहणवत्परोक्ताधिकांगोपसंहारस्य विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः सन्वसमर्थासमर्थविषय
त्वेन व्यवस्थितो बोध्यः। ऐहिकविकल्पस्याष्टदोषदुष्टत्वात् तस्मात्प्रधानभूतैर्द्राध्यायस्यैव जपो रुद्रजपः प्राधान्येन व्यपदे
शाभवंतीति न्यायादिति निष्कर्षः। शिवसंकल्पादि तद्दयाद्यगमंत्रजपपूर्वकत्वं तु रुद्रजपस्य सांगत्वाद्योरूपकाव्यः सशीर्षो रु
द्र उच्यते इति ॥ पूर्वमेगानि संजप्य रुद्राध्यायं ततो जपेदिति षडंगेकाक्षी रुद्र इति षडंगानि सकृज्ज्वाकैर्द्रकादशवर्तनमित्यादिवस्य
माणवचननिचयसिद्धम् उपपादयिष्यते च रुद्रभेदनिरूपणावसरे विस्तरेणेतत् रोद्राध्यायप्रतिपाद्यदेवताचाविरुद्धशब्देनापि
भिधीयते अथातः शतरुद्रीयं कहे। त्वन्नेष सर्वाग्निः संस्कृतः स एषो रुद्र इति ततश्च शतपथश्रुतः स एषो रुद्रात्र दवेतीति संबंधः
सपूर्वसंस्कृतत्वात्प्रसिद्धिः एषोऽग्निर्लक्ष्मणैरुद्रोऽत्र शतरुद्रीयो होमेदवेति श्रुत्यर्थः अग्निर्वैरुद्रीयं दरोदीतस्माद् रुद्र इत्यस्वसंभर
णकांडे शतपथश्रुतेः रुद्रोवाप्ययदग्निस्तस्येते तनुवोद्यो ए शिवान्येति श्रुत्यंशत्वात्। रुद्रस्वामभिध्यातिह रुद्रमग्निमिति श्रु
त्वमेकं शरणमुपैमिरुद्रं मग्निमिति श्रुतेः अग्निर्वैरुदवेतस्तेतानि नामानि शर्वे इति यथा प्रौच्या उनावे स्ते ॥ भवइति यथावा

ज्ञाकाः शूनां पतिरुद्राग्निरिति तान्यस्याशां तान्येवेतराणि नामान्यग्निरित्येव शांततमिति शतपथश्रुतेः वदंत्यग्निमहादेवं तथा देवं मह
श्वरं एकाक्षरं त्र्यंबकं च विश्वरूपमेहरवरमिति कूर्मपुराणाच्च तद्यदेतं शतशीर्षाणरुद्रमितीनां शमयेस्तस्माच्छतशीर्षरुद्रशमनीयश
तशीर्षरुद्रशमनीयहवेतच्छतरुद्रियमित्यावक्षतइत्यनयां शतपथश्रुत्यानुशतरुद्रीयशब्दार्थो बोध्यते। शतशीर्षाणामिति शतशब्देः।
संख्यवाची तेन पूर्वसंस्कृतमग्निमेव शतशीर्षमसंख्यशीर्षरुद्रशब्दवाच्यमेतेन शतरुद्रियारख्येन होमेन देवाः अशमयन् शांतिं प्रा
पयन्तित्यर्थः मंत्रांतरेपि अग्नेसहस्राक्षशतमूर्च्छं लुतंते प्राणाः सहस्रं व्याना इति एतेन सहस्रशीर्षा पुरुष इति पुरुषसूक्तप्रतिपा
द्येन परमात्मना पुरुषशब्दवाच्ये च ईशाद्यास्यभिदर्शः सर्वमिति मंत्रगम्येन सर्वव्यापकेन शशब्दवाच्येन परमात्मना अग्नेन येति मंत्र
प्रार्थनीयेनाग्निशब्दवाच्येन हिरण्यमेन पात्रेण सत्यस्यापि हितं मुखं योमावादित्ये पुरुष इति मंत्रप्रकाशयेन सवितुर्मंडलांतवर्तिना
सत्यात्मकेन पुरुषशब्दवाच्येनाग्निना अग्नेनाग्निना सहेक्यमुक्तं भवति अग्नेश्च सूर्यमंडलांतवर्ति त्वमुक्तं मंडलांतवर्तिना अथय एष
एतस्मिन्मंडले पुरुषः सोऽग्निरिति अयमेव सूर्यमंडलांतवर्ति पुरुषशब्दवाच्योऽग्निरेव नारायणशब्दवाच्यः तदुक्तं बृहत्पराशरस्मृ
तौ ध्येयोदिनेशपरिसेडुलमध्यवर्ती नारायणः सरसि जासनसे निविष्टः केयूरान्मकरकुंडलवान्किरीटहारिहिरण्यवपुर्दृतं शंख
चक्र इति पद्मपुराणे उत्तरखंडे त्रिंशोऽध्याये कंचनाशयणो विष्णुर्वासुदेवो सनातनः परमात्मा परं ब्रह्म परं ज्योतिः परात्पसः अच्युतः पुरु
षः कृष्णः शाश्वतः शिव ईश्वरः नित्यः सर्वगतः स्थाणु रुद्रः साक्षी प्रजापतिः यज्ञो यज्ञपतिः साक्षाद्ब्रह्मणः पतिरेव च हिरण्यगर्भः सवि
ता लोककृच्छोकधृक्विष्णुः अकारवाच्यो भगवान् श्रीभूलीलापतिः प्रभुः उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति सहस्रमूर्द्धा वि
रवात्मा सहस्राक्षः सहस्रपात् सप्रभिविश्वतो वृत्वा अत्यतिष्ठ दृष्टाणुलम् अनंतः श्रीपतिरामो गुणप्रतिनिर्गुणो भवान् सर्वलो
केश्वरः श्रीमान् सर्वतः सर्वतो मुखः इत्येतानि परमात्मनो नामान्यभिधाय पुनर्होत्रिंशोऽध्यायेऽष्टाक्षरनारायणमंत्रार्थं पार्वतिं प्रतिव

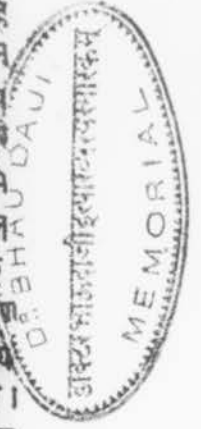
दत्ता श्रीरुद्रेण प्रणवार्थमुक्तानारायणपदव्युत्पत्तिः प्रदर्शिता नरा इत्यात्मनां सद्यस्तेषां गतिरसौ पुमान् तान्येव चायनंतस्य तस्मा
न्नारायणः स्मृतः नारास्त्विति सर्वेषु सां समूहः परिकीर्तितः गतिरालं बनेतेषां तस्मान्नारायणः स्मृतः नाराज्ञातातिनत्वा निना
राइति जगुर्बुधाः तान्येव चायनंतस्य तस्मान्नारायणः स्मृतः नारास्त्विति सर्वेषु सां समूहः परिकीर्तितः कल्पतेपि जगत्कृत्स्नं ग्रसि
त्वातेन धार्य तोषुनः संसृज्यते येन सर्वे नारायणः स्मृतः चराचरं जगत्कृत्स्नं नारा इत्यभिधीयते तस्य वा संगतिर्येन तेन नारायणः
स्मृतः नरो ननराणां संघातस्तस्य चाप्यायनं गतिः येनास्य मुनिभिर्नित्यं नारायण इतीरितः प्रभवं विद्यथालोकामहात्मानं पृथुफेन
वत् पुनर्यस्मात्प्रलयायंते तस्मान्नारायणः स्मृतः यौवनित्यपदो नित्यो नित्ययुक्ते क्रमो गवान ईशः सर्वस्य जगतः सर्वे नारायणः स्मृ
तः नारायणः परं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः परः नारायणः परो ध्याता ध्यानं नारायणः परः यत्किंचिच्च जगत्सिद्धिं नृहरयेत श्रूयते पिवा अ
तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्मृतः अपहृतपाप्मा पुरुषः सर्वभूतांतरस्थितः दिव्य एकः सदानित्यो हरिर्नारायणो ज्युतः
यत्र दृष्टा च द्रष्टव्यं श्रोता श्रोतव्यमेव च ॥ यत्र स्पृष्टा च स्पृष्टव्यं ध्याता ध्यातव्यमेव च वक्ता वक्तव्यं ज्ञाता ज्ञातव्यं चित्ति चिज्जग
त्तच्च सर्वं हरिः श्रीशो नारायण उदाहृत इति तथायः परः पुरुषो विष्णुर्नारायण उदाहृतः स ईश्वरश्च जगतां परमात्मा सनातनः वि
इवतः पाणिपादश्च चक्षुषान्विश्वतः प्रभुः विश्वानि भवनान्यस्मिन् धामानि परिमाणिवै धारयन् सोऽप्यतिष्ठन्ने मर्णासि च महर्षिणा
मिति ईकतोऽस्मरेत्यत्र क्रतुपदवाच्यो यज्ञः क्रतोऽभिधेयं क्रतुर्भरंते यज्ञान्योगीस्मारयतीति कात्यायनोक्तेः यज्ञश्च विष्णुः यज्ञो वै
द्विष्णुरिति श्रुतेः विष्णुश्चादित्यः सयः सविष्णुः यज्ञः सप्तयः सयज्ञो सौप्त आदित्य इति शतपथ श्रुतेः विष्णुरेवाम्निः सयः स
द्विष्णुर्यज्ञः सप्तयः सयज्ञो यमेव स योयमग्निरुवायामि ति शतपथ श्रुत्या विष्णोः क्रमो सीत्याग्निकं विष्णुक्रमणमंत्रे विष्णुशब्दे
नाभ्यभिधानात् अग्निर्वै सर्वेषां देवानां मातेति शतपथ श्रुतेः एवेच सति सत्यज्ञानं तानं दात्मकं मप्रारथ्य परं ब्रह्मैवोमिति मं

त्रेण परमाक्षरेण योगिनामालं बभूतेन प्रणवारयेन अभिधीयते तदुक्तं कात्यायनेन सर्वानुक्रमस्तत्रे ॐ मिति नामनिर्देशो ब्रह्मण इति ब्र
ह्मशब्दो वाच्यः अत्राग्निः अतएव योगयाज्ञवल्क्येन प्रजापतेर्बुधोत्पन्नस्तपसि इत्येव पुरातिनोपातस्तनस्तस्य ब्रह्मर्षे च स्वयं भुवः गाय
त्री च भवेच्छंदो अग्निर्देवतमुच्यते इत्यस्मिन्वाक्ये ॐ मिति मंत्रस्याग्निर्देवतात्वेनोक्तः नारायणोपनिषदपि प्रणवेस्य देवतात्वेनाग्नि
रेवोक्तः देवता तु मंत्राः अभिधेयाः अतश्चो मित्यनेनाग्नेरभिधेयत्वेनाग्नेरेव ब्रह्मत्वात्तस्यैवापयोममिति नामनिर्देश इति तत्सविदु रिति गा
यत्र्यपरपर्याये सावित्रमंत्रेऽपि श्रुतेन विश्वस्य सवार्थकेन सवितृशब्देनाप्यग्निरेवाभिधेयः सवितृमंडलं तर्त्तिनः सत्यात्मक पुरुष स्याग्नित्वे
नोक्तत्वात्तस्यैव सवितृशब्दाभिधेयत्वात् अतएव तदपि श्लोकं गायत्र्या चार्यो गप्ती भवति हस्तमाधाय दक्षिणां तृतीयस्याः सजायते सावि
त्र्या सह ब्रह्मण इति सद्यो हत्वा ब्रह्मणा यानुज्ज्या द्यमेयोवे ब्रह्मणः सद्यो वा अग्निर्जायत इति शतपथ श्रुत्या सावित्र्युपदेशमाप्तिमा
त्रेणैव सद्यो ग्निरूपत्वप्राप्तिरभिहिता साच सवितृशब्दस्याग्नाभिधारित्वेनैवोपपद्यते ॥ अन्यथा सावित्रमंत्रोपदेशप्राप्तिमात्रेण सा
वित्ररूपत्वप्राप्तेर्वक्तव्यत्वादाग्निरूपत्वप्राप्त्यभिधानानुपपत्तेः किंच श्रीभागवते उपक्रमोपसंहाराभ्यां गायत्र्यर्थस्यैव निरूपितत्वा
त् गायत्र्याभिधेयदेवतावाचिसवितृशब्दवाच्यस्याग्नेरेव सर्वतेऽवतारायेनिरूपिता रामकृष्णादयो विष्णो रवतारा इत्यर्थो लभ्यते ।
तस्मान्नारायणविष्णु हरियज्ञसवितृ रुद्र ईश शिवशं भुशंकर पुरुष पुरुषोत्तम परमात्मा परं ब्रह्मैत्येवमादिभिरखिलशिवविष्णु
सूर्यादि सहस्रनाम समाधातैः शतरुद्रीय समाधातैश्च नामाभिर्योगवृत्तिमाश्रित्याग्रां रव्यां रुद्रापरपर्यायं सवितृमंडलं तर्त्ति
सत्यज्ञानं तानं दात्मकं पुरुषरूपं परं ब्रह्मैवैकमहितीयमभिधेयं ॥ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् नान्यकिंच तेति आत्मे
वेदमग्र आसीदेक एवेति एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचनेत्येवमादिभिरुपनिषद्वाक्यैरीश्वरस्यैकत्वाभिधानेन नाना
त्वाभावात् एतएवोक्तं नारायणोपनिषदि स ब्रह्म शिवः स हरिः स इंद्रः सोऽक्षरः परमः स्वराडिति कैवल्योपनिषदपि स एव वि

षणुः सप्राणः सकालोऽग्निः सचंद्रमाः सएवं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यं सनातनमिति स्कंदपुराणे काशिरवडेऽपि । सेवे महाविष्णुरीति
 उच्यते बुधैस्तैर्वै महादेवमुदाहरति । सोऽतादिमध्येः पारिवर्जितः शिवः सश्रीर्पतिः सोऽपि हि पार्वतिपतिरिति योगवृत्तिश्च नानापुराण
 वाक्यान्पुदात्तसहस्रनामव्याख्यायां शंकराचार्यैः संहिता । व्याख्यायां भाष्यकारैश्च शैवाध्यायव्याख्यावसरे दर्शितेति ने
 हतन्येते सर्वं ब्रह्मेत्यनेन चान्यारव्यस्य परब्रह्मणो निराकारता । भिहिता साकारताप्येनेकश्रुतिस्मृतिपुराणेषु पासनामिच्छार्थं
 तद्दिहि भिरुक्तास्ति तेन भगवतः परमात्मनोऽग्नेर्नानावाक्काकोरेर्नाना पुरुषाकोरेर्गणेशवाराहवृत्तिहंशरभहंमहंनुमदाद्याकारै
 श्वोपासनाविधयेन विरुद्धः अतएव तिसृषु संध्यासूपास्यस्योदये ब्रह्मरूपत्वं मध्याह्ने तु मेहेश्वरः अस्तमाने स्वयं विष्णुश्चर्याम
 तिर्दिवाकरइति वचनेनोदयादिकालभेदेनोक्तस्य ब्रह्मरूपं विष्णुरूपस्य सवितर्गायत्री सावित्री सरस्वतिरूपेण ध्यानमुक्ते योगिया
 ज्वल्यचूहत्याशशरादिस्मृतिषु तथा गायत्रीमेव सवितर्देवस्य स्यापि सुक्ता । विदुर्महोमनी लछोयैर्भूखैस्त्रीक्ष्णैर्युक्तामिंद्र
 निबद्धरत्नमुकुटोत्तवात्मवर्णात्मिकां गायत्रीं वरदाभयां कुशकुशां शम्भुकपालं गुणेशं रवंचक्रमधारविंदयुगलं हस्तैर्वहंतीं भजे
 ति शक्तिरूपेण ध्यानमुक्ते गायत्री कल्पादौ प्रपंचसारशारदाति लकोदौ च एवं जातवेदसे सूनवामसोममिष्यग्निमेत्रस्य दुर्गां प्रव्रतमु
 क्तमेतन्मंत्रकल्पादौ प्रपंचसारोदौ ग्रहशक्तिप्रकरणे मत्स्यपुराणोत्थ परिशिष्टोदौ च एतच्च शक्तिशक्तिमतोभेदे सत्कपपद्यते उक्तं
 च कर्मपुराणेशक्तिशक्तिमतोभेदं ब्रह्मदंत्यपरमार्थतः अभेदमनुपर्ययं तिस्रस्तत्त्ववितंका इति । ब्रह्मदारण्येपि आत्मेवैदमग्र आ
 सीत्पुरुषविधुइति प्रकृत्यस्या सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यदित्यदिनापरमात्मास्वात्मव्यतिरिक्तं नान्यत्किंचिदस्तीति दृष्टवानि
 त्यभिधाय सेवेनैवरेमेतस्मादेकाकीनरमतसहितीयमेव नुसंहं तावानामयथास्त्रीपुमांश्च सोऽसं परिषत्कावित्यादिना च तस्यैकाकिनः
 परमात्मनो न क्रीडा संभवतीति तस्य क्रीडार्थं द्वितीयापेक्षायां स इमेवात्मानं हे धापातयततः पतिश्च पत्नी त्वाभवतामित्यादिना

च स एव परमात्मा इमे च स्वात्मानं मेवैकमहितीयं हे धाविभज्य पतिपत्नीरूपो भवदित्युक्तं ॥ ब्रह्मेववर्तिये श्रीकृष्णारवडेनंदं प्रति
 गर्वावाक्यं । कृष्णस्यार्हो गसंभूतानाथस्य सदृशी सती गोलोकवासिनी सेयं मंत्रकृष्णा जगदाधुना । अयोनि संभवो देवी मूलप्रकृतिरीश्वरी ॥
 श्रीकृष्णतेजसाई न सा च भूर्तिमति सती एका मूर्तिर्द्विधा भूता । भेदो वेदेनिरूपितः इयं स्त्री स पुमान् किं वा सा वाकां नो
 पुमानयं ॥ हेतुभेदे जसा तुल्ये रूपेण च गुणेन च पराक्रमेण बुध्यावाज्ञानेन संपदापि चैति तथा तत्रैव राधायां प्रति श्रीकृष्णवाक्ये ॥
 त्वमेव प्राणाधिकाराद्ये प्रेयसी प्रेयसी परा । यथा त्वं च तथा हं च भेदा हि नावयो ध्रुवं ॥ यथा श्वोश्च धारत्यं यथा ग्रौहाहिका सति ॥ यथा
 गंधः पृथिव्या च तथा हं त्यपि संतते विना मृदा घटं कर्तुं विना स्वर्णेन कुंडलं ॥ कुलालः स्वर्णकारश्च न हि शक्नो कदाचन तथा तया
 विना मृष्टिं महं कर्तुं च न क्षमः ॥ सृष्टेराधारभूता त्वं बीजरूपो हं मन्व्युतः त्वं मे शास्त्रां स्वस्वपासिदेहस्य भूषणं यथा कृष्णा वदंति मां
 लाका त्वयैव राहितोऽयदा ॥ श्रीकृष्णो वदेत लोका त्वयैव सहितं परं त्वं च श्रीस्त्वचं संपतिस्त्वमाधारस्वरूपिणी । सर्वशक्तिस्वरूपासी
 सर्वेषां च ममापि च ॥ स्त्रीपुमाननं हं राधेनेति वेदेषु निर्णयः त्वं च सर्वज्ञरूपासी सर्वरूपा हं भक्षरा । यदा ते जस्वरूपो हं ते जस्वपासि त्वं
 तदानशरीरा मदाहं च तदा त्वमशरीरिणि सर्वजीवस्वरूपो हं सदा योगेन संदर्श । त्वं च शक्तिस्वरूपा च सर्वस्त्रीरूपधारिणी ॥ ममांशो
 शस्वरूपा त्वं मूलप्रकृतिरि श्वरी शक्त्या बुध्या च ज्ञानेन संपदा च मया समा ॥ आवयोर्भेदबुद्धिचयः केरातिनराधमः ॥ तस्य वासः काल
 सने यावच्चंद्रदिवाकरो ॥ पूर्वान्समपरा न्समपुरुषान्पातयत्यधः ॥ कोटिजन्मा जितं पुण्यं तस्य न स्पृति निश्चितं । अज्ञानादावयोर्भेद
 ये कुर्वन्ति नराधमाः ॥ पश्यंते नरेकं तावद्यावच्चंद्रदिवाकराविति तथा तत्रैव ब्रह्मस्तौ ॥ त्वं कृष्णार्हो गसंभूता तुल्या कृष्णान सर्वतः ।
 श्रीकृष्णस्त्वमयं राधा त्वं राधा वा हरिः स्वयं ॥ न हि वेदेषु भेद इति केन निरूपितं । तथा नित्योयं च यथा कृष्णस्त्वं च नित्या तथा चिके ॥ अस्यां
 शास्त्रं त्वं देवो वाप्ययं केन निरूपित इति एतेन दमुक्तं भवति । अस्मिन् पूर्णपरे ब्रह्मणि कोटि इत्यमस्ति तत्र नारायणविष्णोर्वीरौ त्रिमा

पार्वतिदुर्गामहालक्ष्मीमहाकालीमहासरस्वतीमहामायाप्रहाशक्तिमहाविद्यामूलप्रकृतिरित्येवमादिभिरखिलदेवासहस्रनामस
मधीतैर्नामभिरैकाकोटिरभिधेया ॥ नारायणविष्णुनृसिंहहरियज्ञसवितृरुद्रइशशिवशंभुशंकरपुरुषपुरुषोत्तमपरमात्मापरंब्रह्मे
त्येवमादिभिरखिलशिवविष्णुगणेशसूर्यसहस्रनामसमधीतैः शतरुद्रियममथितैश्चनार्नाभिरपराकोटिरिति तिनारुसूर्यबिंबवत
शिवशक्त्योरुपप्रयोः परब्रह्मत्वं प्रत्येकमेव मिथोगांमिभावाः । तदुक्तं सौंदर्यलहरीस्तोत्रेशंकराचार्यैः शरीरं त्वं शंभोः शशिभिर्हरि वक्ष्य
रुहयुगे तवात्मानं मन्ये भगवति तदात्मानमनयं ॥ अतः शेषः शेषीत्ययमुभयसाधारणानुयासितः संबन्धो वां समरसपरानंदपरयेति
ति । चिन्ताफलं तु शिवशक्त्योरन्यतरोपासनविधिनाशिवस्य शक्तेर्वाउपासने उपयोपासनाभिद्धिः यद्यपि परब्रह्मणोऽनेकरूपत्वात्तेषामे
केनयेनैकेन विद्वेषेणोपासिते परंब्रह्मोपासिते भवति तथापि पूर्वोदाहृतश्रुतिभिः परब्रह्मत्वेन सर्वदेवात्मकतया वाग्यैरेवाभिहितं
त्वादग्निरूपस्यैव सर्वोत्पत्तत्वात्सर्वोत्पत्तैः परमेवोदेकैर्भृगुवसिष्ठादिभिर्ब्राह्मणैरग्नेरेवोपासितत्वादिदार्ढ्यात्तैरपि ब्राह्मणैर
ग्न्याख्यं भवपरंब्रह्मोपासितव्यं ॥ आग्नेयैवेव ब्राह्मणइति शतपथश्रुतेः अग्निर्वै सर्वादेवता इति शतपथश्रुतेः रुद्रोऽत्येवं सर्वभूतिषा
रस्काराचार्योदाहृतश्रुतेः अग्निर्वै रुद्र इति श्रुतेरग्नेरेव रुद्र इत्युक्तं तेभ्यश्च अग्निरित्यध्वर्युउपासत इति शतपथश्रुतेः । अध्वर्यवो य
जुर्वै दिनः तं प्रभिद्धं एतं आदित्यमंडलं तवति नं पुरुषमग्निमित्कपासत इत्यर्थः ॥ अग्निर्वै अर्क इत्येकपादिकां देवैश्च देवैर्पर्वप्रकरणे ।
अयमग्निर्क इति चितिकां देव अयमग्निर्क इत्यग्निहस्यकां देव शतपथश्रुतेः पादेषु को देवः परमोज्यापात्तकथं वाऽराध्यते हिंसः आरा
धिते फलं किं स्यादिति प्रश्नो मुनीनप्रति । इममेव पुराप्रश्नं पृष्टवानविष्णुमव्ययं सनत्कुमारो भगवानित्यादिप्रस्कृत्य मुनेस्तस्य वचः
श्रुत्वा विष्णुः सर्वविदां वरः यदुवांचेत्कपः प्रज्यविष्णुवचैव एक एव शिवो ज्याप्यानुहि धारवद् धाश्रुतः ॥ वैदेष्टुचपुराणेषु सोमो गोपोगेष्टुगी
यत इति ब्रह्माष्टपुराणेषु पुराणितामहं देवं मेरुपृष्ठे महर्षयः ॥ प्रोचुः प्रणम्य देवेशं किमेकं त्वमव्ययं भित्तिप्रश्नेनोपक्रम्य समाप

यामहे शस्यमोहितो लोकसंभवः ॥ अविज्ञाय परंतत्वं स्वात्मानं प्राह चर्षिणमिति ब्रह्मणो हंकारमुक्त्वा तदसहमानस्य यज्ञात्मनो नारा
यणस्य तं प्रति स्वपरभावाभिमानमुक्त्वा । एवं विवद तोर्मोहात्परस्परजेषिणोः अजगमुत्तन्नतो देवो वेदाश्च तार एव हि अन्वीक्ष्येद
वे ब्रह्माण्डं यज्ञात्मानं समुचिरे तत्र क्रुवेदः यस्यांतस्त्वानिभूतानियस्मात्सर्वप्रवर्तने यदाहुः परमंतत्वं स देवः स्यान्मोहेश्वर इ
ति । यजुर्वेदः । यो यज्ञैरखिलैरीशो योगिनश्च समर्च्यते यमाहुरीद्वरं देवं स एव स्यात्सिनाक धूमिगिति । सामवेदः । ये देवैर्भाम्येते चक्रं
यसाकाशांतरमहत् योगिभिर्विद्यते तत्त्वं महादेवः स ईश्वर इति । अथर्ववेदः । यं प्रपश्यंति देवे वां यतं तोयतयः पंथा । महे शं सुरु
षं रुद्रं स देवा भगवान्भव इति । एवमभगवान् ब्रह्मैवे दाना मीरितं श्रुतं ॥ श्रुत्वा विहस्य विश्वात्मा यज्ञश्चासीद्दिमोहित इत्यभिधा
योत्तरत्रप्रणवेनैव तत्र स्वयं ज्योतिष्प्राप्तिपादितं कूर्मपुराणेषु कृष्णार्धपायनः साक्षाद्विष्णुरेव सनातनः कोन्यस्त तत्तत्तत्तत्
वेति ते परमेश्वरे नार्जनेन समः शंभो भक्त्या भूतो अविध्यति मुक्त्वा सत्यवती सूनूं कृष्णावा देवकी सुतं मिति । श्वेताश्वतरश्रुति
रपि एको रुद्रो न हि तीयाय तस्त्वर्य इमान् लोकान् इदं शानीभिः प्रत्यङ्मुनास्तिष्ठति संचुकोचांतकाले संसृज्य विश्वाः फलवना निशोपा
इति प्रकृत्य विश्वतश्च सुरुत विश्वतो मुखो विश्वतो बाहु रत विश्वं ज्ञेयात् । स बाहु भ्यां धमति संपतत्रैद्यावा भूमी जनये देव एकः यो देवानो
प्रभवश्चोद्दिष्टश्च विश्वाधिको रूहो महर्षिः हिरण्यगर्भजनयामास पूर्वमिति । सर्वाननशिशोः प्रीतः सर्वभूतगुहाशयः सर्वपैत्र्यो स भगवान् न
स्मात्सर्वगतः शिवः महान् प्रभुर्वै पुरुषः स तस्यैव प्रवर्तकः स निर्मिताभिर्मांशांतिमीशानो ज्योतिरव्यय इति यत्तु ब्रह्मणः सदा शि
वाहारु इत्युत्पन्न इति पुराणेषु पृष्टं श्रुतं इति तत्तस्योत्पत्तिर्दर्शनो देव परमात्मनो रुद्रात्सरुद्रोऽभिन्न एव यो देवो द्रौष्ट कर्मत्वाद्वा तस्य रु
द्रशब्देन व्यपदेशमात्रापरमेश्वरस्य रुद्रस्य नित्यत्वेनोत्पत्त्यसंभवादित्यविरुद्धं । यद्वा ब्रह्मणः सदा शिवस्य वा पुरतो विग्रहात्तरं
प्रादुर्भावमात्रं नोत्पत्तिस्तस्य देवकीकौशल्यायोः पुरतः श्रीकृष्णप्रीरामचंद्रयोः प्रादुर्भाववत् प्रादुर्भाववोत्पत्तिव्यवहारो लो

किं कः यद्यप्यसंख्यातासहस्राण्येकैकशब्दादित्यदिषु बहु रुद्रत्वं भूयेत तदपि न विरुद्धं परमेश्वरस्य रुद्रस्य लीलाविग्रहाणां मनंत
त्वात् यत्तु सद्यो वा अभिजायत इति गायत्र्युपदेशमोत्रेणैव सद्योभिरूपत्वप्राप्तिरित्यभिहितं तदुपासकस्योपास्य एवाहमिति बुद्ध्यो
वोपासनायथास्यादित्येवमर्थः अतएवाह व्यासः ॥ न भिन्नाप्रतिपद्ये तमायत्रीं ब्रह्मणा सह साहमस्मीत्युपासीत विधिनोयनेकन
विदिति । अन्येषां चोपासके उपास्यदेवताबुद्धिर्यस्यास्यादित्येतदर्थं च तदुक्तं मेडलब्राह्मणे तं तथा योपासते तेदवभवतीति शि
वे ॥ ॥ अथैनद्विचार्यते किं रुद्रो जपादिषु तैत्तिरीयशास्त्रासंधीत एव सर्वशास्त्रीभिर्नोपादयंत स्वस्वयजः शास्त्रासमधीत एवे
वेति । किं तावद्व्यासं तैत्तिरीयशास्त्रीयबोधायनसूत्र एवेति कर्तव्यता कस्य रुद्रादिजपो विधेः समाहितत्वादन्यासयजः शास्त्रा
सु रुद्रमात्रस्य समधीतत्वे पातितकर्तव्यता विधेरनधीतत्वात् सर्वशास्त्रीभिस्तैत्तिरीयशास्त्रासमधीत एव रुद्रो जपादिषु पादयति ।
अत्र ब्रूमः । रुद्रः स्वस्वयजः शास्त्रासमधीत एव जपादिषु पादयोन पुनः सर्वस्तैत्तिरीयशास्त्रासमधीतः कुत एव तत् । अथैनं
ब्रह्महारीणकुचुः किं जप्येनामृतत्वं गच्छति तन्नो ब्रूही विसहो वाचयाज्ञवल्क्यः शतरुद्रायेणेत्येतानि ह वा अमृतानि नाम धे
यान्येतैर्ह वा अमृतो भवतीति जाबालोपनिषदुक्त्या हो अमृतं लक्षणफलसाधनत्वेन विहितजपस्य रुद्रशतरुद्रायापरपर्याय
हयस्यैरोद्राध्यायस्य सर्वास्तयजः शास्त्रासमधीत एव जपादिषु पादयोन पुनः सर्वस्तैत्तिरीयशास्त्रासमधीतः कुत एव तत् । अथैनं
न चैतदस्ति किंच । फलबैमं धबोधकश्रुतिस्मृतिपुराणादिवाक्यनिष्ठशतरुद्राया शब्दस्य रुद्रशब्दस्य वा श्रवणेनाध्ययन
गोचरी भूतत्वाच्छ्रोत्रस्थितिकलेन प्रथमतः स्वशास्त्रीयस्यैव शतरुद्रायास्य प्रतीतेः इतरशास्त्रीयस्य विलंबेन प्रतीतेश्च प्रथ
मोपस्थितपरित्यागे कारणाभावाच्च स्वाध्यायो ध्येतव्य इत्यत्र स्वाध्यायस्योपादयत्वान्न द्वैते कत्वस्य विवक्षितत्वे न शास्त्रात
रायाध्ययनाप्रसक्तेश्च । अक्रियात्रिविधाप्रोक्तविहभिः कर्मकारिणो । अक्रियाच परोक्ता च तृतीया वा यथाक्रियेति छंदोगपरिशि

ष्टेकात्यायनेन स्वशास्त्रोक्तपरित्यागेन परशास्त्रोक्तानुष्ठानस्याकारणापरपर्यायाक्रियात्वाभिधानाच्च स्वशास्त्राश्रयमुत्सृज्य प
रशास्त्राश्रयं तु यः । कर्तुं भिच्छति दुर्मधामोद्यं तत्तस्य चेष्टितमिति । तत्रैव कात्यायनवाक्येयः स्वशास्त्रोक्तमुत्सृज्य परशास्त्रोक्तमा
चरेत् ॥ अप्रमाणमृषिकृत्वा सोऽधेत्यसि मज्जतीति स्मृत्यंतरवाक्ये च शास्त्रोक्तपरित्यागे न परशास्त्रीयोपासने दोषश्च वणाच्च ।
तस्मात् स्वस्वयजः शास्त्रासमाप्नात् एव रुद्रः सर्वशास्त्रीभिर्जपादिकर्मसु ग्राह्य इत्येवमुक्तं किंच आदित्यानीमानि शकूनि य
जूषिवाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनारव्यायंत इति शतपथश्रुतिरपि वाजसनेययजुषां प्राशस्तं प्रतिपादयैतीतदंतःपातिनोरुद्र
स्यापि प्राशस्तं प्रतिपादयति । आदित्यादधीतान्यादित्यानि एतानि च यजुषि शकूनि उज्वलानि शकूनि निर्मलानि वीर्ययु
क्तानि शीघ्रं फलप्रदानीत्यर्थः ॥ इतो न्यानियानियजुषि चानि कृष्णानि मलिनानि वीर्यहीनानि विलंबं फलप्रदानीति बृहदारण्य
व्याख्यादभिरियं श्रुतिर्व्याख्यातातेनारित्यादधीतानामेषां यजुषां शकूलेन शीघ्रं फलप्रदत्वादन्येषां कृष्णात्वेन तदभावात्
क्तयजुषामेव प्राशस्त्येन वाजसनेयशास्त्रासमधीतो रुद्रः निप्रशस्त इति गम्यते । यत्तु सैषि कर्तव्यम्ना + यजुषां + कुरुद्रवि
धेस्तैत्तिरीयशास्त्रायां मेव समधीतत्वेनान्यत्र । तादृशेन ध्ययनाभावात्तैत्तिरीयशास्त्रायां मेव समधीतत्वेनान्यत्र तादृशेन ध्यय
नाभावात्तैत्तिरीयशास्त्रासमाप्नात् इति कर्तव्यता विशिष्टोरुद्रो जपादिषु पादयति इत्युक्तं । तत्र नहि इति कर्तव्यताया अश्रवणमा
त्रणहेतुना स्वशास्त्रीय रुद्रपरित्यागेन तैत्तिरीयशास्त्रीय रुद्रोपादानेन वक्तुं युक्तं हेतुना मुक्तत्वात् इति कर्तव्यताया स्वश्रुताया अ
प्यन्यतो ग्रहणं युक्तमेव सप्तमाद्याधिकरणन्यायात् सर्वशास्त्रप्रत्ययकर्मणा एकत्वादिति शास्त्रांतराधिकरणन्यायाच्च यजाम्ना
ने स्वशास्त्रायां परोक्तप्रविरोधितं विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मविदिति छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनोक्तेश्च यजाम्नाते स्वशा
स्त्रायां गृह्ये वागृह्यशेषतः तज्जात्येन नवः प्राहुः पारुष्यप्रविरोधयदिति हेमाद्रौ स्मृतिमेग्रहाच्च आत्मतैत्तिरीययजाम्नात् तत्कुर्यात्

रतां त्रिकं विशेषः खलु सामान्यविदोक्ता वेदवादिभिरिति तत्रैव काष्ठाजिनिस्मरणान् यत् कुनोवाप्यतिरिक्तो वेति प्रागुदाहृतं तौ
 गाक्षिवचने तद्वत्कल्पे वास्वगृत्योक्तमित्यनेन समानार्थकं तेन मन्तुयाद्यजमित्यत्र यज्ञशब्दः कृत्यं पुरुषार्थयोर्जिज्ञासित्यत्र कृतु
 शब्द इव कर्म सामान्यपरो न पुनर्देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्कल्पयज्ञपरः केचित्तु तेन मन्तुयाद्यजमिति वचनस्य दर्शपूर्णमासादिवि
 घ्नयान्तमन्यतो ततश्च दर्शपूर्णमासादिषु न प्रोक्ताधिकों गोपसंहार इति तत्र सर्वशरवाप्रत्यय कर्मणोऽप्यदर्शपूर्णमासादिवि
 परोक्ताधिकों गोपसंहारकर्तव्यतायाः शास्वांतराधिकरणे निर्णीतत्वात् तस्माद्वाजमेनेपि शास्वास्मृदस्य श्रुतं कर्तव्यताकला
 हाजमेनेपिभिः परोक्ता रुद्रादिकर्तव्यताप्राप्त्यति युक्तं । वस्तुतस्तु बृहत्पराशरस्मृतौ रुद्रादिकर्तव्यता वाजमेनेपि विषयत्वेनोक्त
 स्तेष्वस्मृतेः सर्वशास्वासाधारण्ये पिड्वेत्वादिपुनरव्यंक्तातेषु याः क्रियाः इति बृहत्पराशरवाक्ये सर्वव्याप्ता तत्त्वोक्तिर्लिंगान्तदु
 क्तैतिकर्तव्यताया वाजमेनेपि विषयता प्रतीतेः बृहत्पराशरस्मृतिविहितेरुद्रादिकर्तव्यताविधौ कारावमाध्यं दिनं शास्वासम
 धीतमं चाणमिवादिनियोगदर्शनाच्च । अतो वाजमेनेपि बृहत्पराशरौक्तैर्वरुद्रादिकर्तव्यताप्राप्त्या एवं च सतियज्जर्वदभिन्न
 वेदशास्वास्तु शतरुद्रादि होमस्याध्ययवत्त्वादनधीतत्वेन तदेव भूतरोद्राध्यायापरपर्यायस्य रुद्रस्य च तास्वनधीतत्वात् तच्च कुच
 छंदोगादिनोऽश्रुतिस्मृतिपुराणेषु भूयो महिमं श्रवणेन रुद्रजपाद्यनुष्ठानचिकीर्षायां स्वपरंपरापरिगृहीतयज्जः शास्वायाः स्व
 शास्वात्वेन तच्छास्वासमाह्वात एव रुद्रो जपादिष्वध्ययचमिवैतैर्ग्राह्योक्तत्वेन यमेन यत्किंचिद्यज्जः शास्वासमधीतः क
 थं स्वपरंपरापरिगृहीतयज्जः शास्वायाः स्वशास्वात्वमिति चेदुच्यते वेदं वेदोत्थावेदान्ते दान्वाचतुरो द्विजः ॥ अधीत्य वाधिगम्यै
 र्थं ततः स्नायाद्विजोन्मम इति वेदाध्ययनपूर्वकं स्नानविधिपरेमाधवीमेकमपुराणवाक्ये वेदानधीत्यवेदोवावेदं वापि यथाक्रमे
 णे अभिप्रेतमहं च योऽस्मिन् यमुहं हतिवेदाध्ययनपूर्वको दाहविधिपरे याज्ञवल्क्यवाक्ये च वेदाध्ययनाविकारि

मात्रमुद्दिश्य समर्थासमर्थपरतया वैकल्पिकमेकानेकवेदाध्ययनमुक्तं तच्च सकलशास्त्राविशिष्टैकैकवेदाध्ययनमनुष्यैः कर्तुं
 मशक्यम् अतो वेदशब्देनैकशास्त्रैव विवक्षिता तैर्नैकैकवेदस्यैकैकशास्त्राध्ययनेन सर्ववेदाध्ययने वेदानामेकशास्त्रावत्त्वादिनि
 दयतशास्त्रायाः प्रसक्तेवेदाध्ययने स्वर्गायैः पित्रादिभिरध्ययनादिना परिगृहीतो वेदः स्वाध्याय इत्यर्थकेन स्वाध्यायो ध्येतव्य इति
 विधिना । परंपर्यागतेषां वेदः सपरिवृंहणः तच्छास्त्रं कर्मकुर्वीत तच्छास्त्राध्ययने तथेति । मदनपार्श्वानोदाहृतवसिष्ठस्मृत्या स्वपरं
 परापरिगृहीतवेदशास्त्रानियमः क्रियते अतश्च सर्वेषां वेदाध्ययनाधिकारिणां प्रतिवेदमेकैकास्वपरंपरापरिगृहीता स्वाध्यायाः
 परंपर्याया स्वशास्त्रास्तीत्यवगम्यते । नन्वेकस्मिन्वेदाध्ययने स्वपरंपरापरिगृहीतशास्त्रानियमो न वेदांतराध्ययने इति वाच्यम् । स्वा
 ध्यायो ध्येतव्य इत्यस्य विधेः सर्ववेदशास्त्रास्तु तत्वेन स्वाध्यायस्यैवाध्ययनविधानात्तु परंपरापरिगृहीतशास्त्रायाः स्वाध्यायत्वा
 दसिद्धस्मृतौ सामान्यतः श्रुतस्य वेदपदस्य सर्ववेदसाधारण्याद्देहांतराध्ययनेऽपि स्वपरंपरापरिगृहीतशास्त्रानियमस्तत्त्वः । अ
 तएव शतपथे पंचमहायज्ञब्राह्मणे स्वाध्यायप्रशंसा ब्राह्मणे च तस्मान् स्वाध्यायो ध्येतव्य इति प्रकृत्यय एवं विद्वान् चोहरहः स्वाध्या
 यमधीयत इत्यादिनाय एवं विद्वान् चोहरहः स्वाध्यायमधीत्यइत्यनेन प्रतिवेदस्वाध्यायाध्ययनमुक्तं । स्वाध्यायश्च स्वपरं
 परापरिगृहीतो वेदः स्वशास्त्राः परंपर्याय इत्युक्तं । तेन यस्म्यस्य वेदस्य यावाः शास्त्रास्वपरंपरापरिगृहीता तस्यास्तस्याः स्वशास्त्रात्वे अ
 तएव वेदांतराध्ययने तद्विहितश्रोतकमीनुष्ठाने च वर्यं शाकलाययं वाष्कलाययं बौधायनाययं भापस्ते बावयं हिरण्यकेशीयाव
 यं काण्वाययं माध्यंदिना इत्येव माद्यमित्युक्ता अभवर्तिरिति । तेन स्वशास्त्रातोऽन्यस्या एकवेदसंबन्धिन्यानाध्ययनं ॥ स्वाध्यायो ध्ये
 तव्य इत्यत्र स्वाध्यायस्योपादयत्वेन तद्वैतकत्वस्य विवक्षितत्वात् । अतएव ननु कर्तव्यं कर्मानुष्ठानं । स्वाध्यायाध्ययनस्य दृष्टार्थत्वेन
 कर्मातिष्ठानार्थत्वात् वेदांतराध्ययनेऽप्येवं यत्तु अधीत्य शास्त्रमात्मीयामन्यां शास्त्रांततः पठेदिति वेदांतराध्ययने क्रमनिय

मार्थं। अन्यथा ऋग्वेदाध्ययने आतृपूर्यमने कवेदाध्ययनकर्तुः प्रसज्येत। अत्रेदं सिद्धं। स्वपरंपरानिष्ठ स्वशारवात्वप्रसि
धाययद्देदीययच्छाखायाः पूर्वमध्ययनतस्याः स्वशारवात्वं मुख्यं। तदध्ययनस्य श्रोतस्मार्तकर्ममनुष्ठानार्थत्वात्। तदन्यवेदशा
खानां तु स्वपरंपरापरिगृहीतत्वेऽपि न स्वशारवात्वं मुख्यं। किं तु गौणे। तदध्ययनस्य श्रोतकर्ममात्रमनुष्ठानार्थत्वात्। अतएव गौ
णत्वात्कासां पश्चादध्ययनमिति एतच्च प्रतिवेदं भिन्नव्रतादेशविषयं। उक्तं श्रद्धादश द्वादशवा प्रतिवेदमिति सूत्रव्याख्यावस
रप्रतिवेदं भिन्नभिन्नव्रतादेशः। कर्कोपाध्यायदिभिर्भीष्यकोरः कारिकाकारोप्याह। व्रतादेशनिमित्तं तु मातृपूजनपूर्वकं। श्राद्धं
कृत्वा ये मद्याणान्तरः संकल्पमुच्चरेत्तयजुर्वेदव्रतादेशं कश्चिद्यथोक्तं विद्वान् स्थले भूषादि पूर्वकं इ
त्थपक्रम्य ब्रह्मणो वर्णाद्याज्यभोगांतं पूर्ववद्देवत्। ऋगुवादाज्यभोगांतं स्थाव्याज्येनाहुतिरिमाः॥ स्वाहान्वितांत
रिक्षाय वायवे ब्रह्मणे तथा ततश्चंदोऽग्नये च प्रजापतये इत्यनुदिवे च श्राद्धं श्राद्धं श्राद्धं चैतदनेमधायैवाथ सद
सस्पतये हूयतेऽपि वा। ततो नुमतेय भराद्याश्च स्विष्टकृदंतिकाः॥ प्राशनादिविभो कान्ते कृत्वा विप्रेशपूजनं॥ सरस्वती
हरिं लक्ष्मिं स्वविद्यापूजयेद्देवः। ऋग्वेदे दीयमाने स्यात्पृथिव्याऽग्नये हतिः ततो ब्रह्मण इत्यादिविभो कान्ते च पूर्ववत्॥
सामवेदे देवे स्वाहा सूर्यायेत्यथ पूर्ववत्। दिग्यश्चंद्रमसे स्वाहा। थर्ववेदेऽपि हूयत इति। आदौ यजुर्वेदव्रतादेशोपन्यास एकै
कवेदस्य पृथक् पृथक् व्रतादेशपक्षे स्वशारवा पूर्वकत्वाद्योतनार्थः। अतएव ३० कारमुक्त्वा त्रिष्वसावित्रीमध्यायादीन्
प्रब्रूयाद्विषुस्वानिबद्धवानां पर्वणि लं होगानि सूक्तान्याथर्वणानामिति सूत्रेणैकैकवेदोपाकरणपक्षे यजुर्वेदोपाकरणं
पूर्वसूचितं मध्यायादीन् ब्रूयादित्यनेन। अष्टचत्वारिंशद्वर्षाणिवेदब्रह्मचर्यचोदित्यस्मिन् पक्षचतुर्णां मपि वेदानां प्रेक
एव व्रतादेशः सर्वाश्च वेदाहुतयो होतव्या इति कर्कोपाध्याय हरिहर जयरामादिभिर्भीष्यकोरैरुक्तं। अतश्च यस्य पूर्वमे

वमध्यवसायो मया च तस्रो वेदाश्च ध्येत व्या इति नैकदा सर्ववेदारंभः कर्तव्यः। एकदा सर्ववेदारंभस्तु चतुर्णां वेदानां व्रतादेशस्यैकत्वा
दृग्वेदतो वेदाहुति होमक्रमस्याभिहितत्वाच्च वेदप्रादुर्भावक्रमतो बोध्यः वेदप्रादुर्भावक्रमस्तु ततपथे बृहदारण्ये श्रूयते। अस्य
महतो भूतस्य निश्चसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वागिरस इति। अतएव लं होग्ये सनकुमारं प्रतिनारदवाक्यमध्यय
नमात्रे ऋग्वेदादिक्रमबोधकं यद्यतो ऋग्वेदं प्रगवोऽध्यमि यजुर्वेदं सामवेदं माथर्वणं चतुर्थमिति। पंचमहायज्ञब्रह्मणोपि।
यएवं विद्यन्ते चोहरवः स्वाध्यायमधीत इति। यएवं विद्वान्यजूष्यहरहः स्वाध्यायमधीत इति। एवं विद्वान्सामान्यहरहः स्वाध्या
यमिति यएवं विद्वान् अथर्वागिरसो हरहः स्वाध्यायमधीत इति गुरु पूर्वकाध्ययनक्रम एव ब्रह्मयज्ञोपक्रमः तस्माच्चतुर्णां वेदानां
मेकस्मिन् व्रतादेशे ऋग्वेदतः सर्ववेदारंभ इति। कारिकाकारोप्याह। एकएव व्रतादेशो यदिस्या ब्रह्मचारिणम्॥ आद्या एवा
ज्यभोगो वपृथिव्याऽग्नये वततः। ब्रह्मणे त्वनुष्ठं होग्याथा त्रिक्षाय वायवे पुनर्देव ब्रह्मणे चंदोऽग्नये देवतदनंतरं सूर्याय ब्रह्म
णे तच्छंदोऽग्नये पुनस्ततः दिग्यश्चंद्रमसे तद्ब्रह्मणे ह्येजहोत्यथ प्रजापतये इत्याद्याः स्युस्तेत्रेणार्थे च सप्तैव॥ सर्वत्रेति पृथग्ये
गकरणादित्यसंक्रमः ततः प्रत्यङ्गु रवायोपविष्टायानमीक्षतो वेदारंभमतः। कुर्याद्यथाशास्त्रं मते द्वि तदित्युक्त्वा ततो वेदाध्य
यनधर्मानेकव्रतादेशानेकव्रतादेशपक्षसाधारणानां भिधायोक्तं। पारंपर्यागतो येषां वेदः सपरिवृंहणः॥ तच्छारवं कर्म कुर्वी
त तच्छारवाध्ययनं तथा। अधीत्य शारवामात्मीयान्मन्वाशारवांततः पठेत्। यः स्वशारवापरित्यज्य शारवांरुदः स उच्यते इति वि
हारप्रमित्येकत्वनिर्द्देशान् सर्ववेदानां प्रेकएव वेदारंभ उक्तः। वेदाहुति होमक्रमोक्त्या च वेदाध्ययनक्रमोप्युक्तो भवति। यथाशा
स्त्रमित्यध्ययनधर्मानुष्ठानपूर्वकम्। अतश्च तद्विद्वत्पक्षे माणवेदाध्ययनधर्मान् त्यजन् वेदानां प्रेकशारवावत्वादनियतशा
खायावेदाध्ययने प्रसक्ते पारंपर्यागतायेषां वेदइतीदं वचनं पारंपर्यागते वेदशारवानियमार्थं द्वादशवा प्रतिवेदमिति सूत्रे

१० के प्रतिवेदं पृथक् पृथक् जतादेशपक्षे वेदांतरा ध्यायेत् क्रमार्थमधीत्यशाखा मात्मीया मिति वचनं । आर्त्ति यामुख्यशा
स्वरवा । अन्यो वेदो तरीयो गौणी स्वशाखा । एतद्वाक्यभावे तु क्रुवेद आनुपूर्व्यं पृथक् पृथक् जतादेशपक्षे विवेदा
ध्ययने प्रसज्येत । चतुर्थपि वेदे सुस्वपरंपरापरिगृहीतत्वा ध्यायापरपर्यायि स्वशाखापरित्यागे दोषप्रतिपादकं यः स्वशा
खोपरित्यज्य शाखावरं दइति वचनं । एवं च सति चतुर्णां वेदानामेकव्रतादेशपक्षे स्वपरंपराप्रसिद्धेरे वमुख्यस्वशाखात्वे
हेतुत्वं बोध्यावास्तु देवदीक्षितास्तु एकदा सर्ववेदार्भपक्षेपिवेदाहुतिहोमेवेदाध्ययने च स्वशाखापूर्वकत्वमिच्छे
तितश्चिंत्यं । अधीत्यशाखा मात्मीया मिति वाक्यस्य प्रतिवेदं भिन्नभिन्नव्रतादेशपक्षे वेदांतरा ध्यायनक्रमबोध
कत्वेन चतुर्णां वेदानामेकव्रतादेशपक्षे वेदाध्ययनक्रमबोधकत्वा भावान्कर्क हरिहरभौषतेणुकारिकादिमकलप्रथवि
रुद्धत्वात् च प्रासंगिकमुक्तं । इदानीं प्रकृतमनुसरामः तत्सिद्धं स्वपरंपरापरिगृहीतयजः शाखायाः स्वशाखात्वमिति ।
यद्यपीहानी तनपुरुषाणां प्रायशो वेदांतराध्ययना दर्शनाद्देवांतरायास्वपरंपरापरिगृहीता स्वशाखावोदे परिज्ञातुं न शक्यते तथा
प्यनधीतवेदे यथास्वपरंपरानिष्ठस्वशाखान् प्रसिद्ध्या कर्मानुष्ठानेन वा स्वपरंपरापरिगृहीतस्वशाखा परिज्ञातुं शक्यते एवं वेदांतरेपि
स्वशाखापरिज्ञातुं शक्यत एव ननु च वेदांतरा ध्यायनस्य श्रौतकर्मनुष्ठानार्थत्वेन स्मार्तकर्मनुष्ठानार्थत्वाभावाद्ब्रह्मजपादेः स्मार्
तत्वात्कथं ब्रह्मचादीनां रुद्रजपानुष्ठानेन स्वपरंपरापरिगृहीतयजः शाखासमधीतमिति चेत् । उच्यते । यन्नाम्नातं शाखाया
मिति कात्यायनेन विरोधिनः परोक्तस्य ग्राह्यत्वाभिधानाद्यजुर्वेदशाखास्तु रुद्रस्यानधीतत्वादविरुद्धत्वात्तस्याः स्वशाखात्वे
न ब्रह्मच छंदोगादीनां स्वपरंपरापरिगृहीतयजः शाखासमधीत रुद्रजपाद्यनुष्ठानसाधु अन्यथा स्वशाखात्वात्कृत्या पूर्वकं पर
शाखात्कानुष्ठानस्याक्रियात्रिविधाप्रोक्तेत्यादिना पूर्वोक्तकात्यायनवाक्येनाक्रियात्वे प्रतिपादनस्य स्वशाखात्वं विहाय पर

खोक्तानुष्ठाने स्वशाखाश्रयमुत्सृज्येत्यादिना पूर्वोक्तकात्यायनादिवाक्यानि च येन दोषप्रतिपादनस्य चानुपपत्तेः तित्वाध्या
योध्येतव्यमिति । पारंपर्यागतो येषामिति । अक्रियात्रिविधाप्रोक्तेति । यः स्वशाखात्कमुत्सृज्येत्यादीनि वाक्यानि मुख्यस्वशाखावि
षयाणि गौणा मुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययइति न्यायादिति वाच्यं । स्वशाखात्वस्याविशिष्टत्वेनोभयत्रापि तेषां प्रवृत्ते गौणस्वशाखा
या वेदांतरविहितश्रौतकर्मनुष्ठानार्थमपि युक्तानां स्वशाखात्वव्यवहारस्य सत्वेन गौणमुख्यन्यायानवकाशाच्च । अन्यथा अग्ने
यतश्चासमधीतवेदांतरविहितश्रौतकर्मनुष्ठानापत्तेः । यत्तु नारायणभट्टकृत रुद्रपद्धतौ । तत्रैव बोधायनं ग्राह्यं । ब्रह्मचादि
भिर्वा दरादिति चेन्न तत्स्वपरंपराया बोधायनशाखापरिगृहीतब्रह्मचादिविषयं । पूर्वोक्तस्वाध्यायविधिवसिष्ठवचनसिद्ध्यर्थं
नुवादकत्वे लाघवात् । अपूर्वविधित्वे गौरवाच्च । न च स्मिन्वाक्यरुद्रपदमुपात्तमस्ति । येनैतद्वाक्यानर्थक्यपरिहाराय बोधायनशा
खासमधीतेन्द्रियनियमेन ब्रह्मचादिभिरुपादीयतः नापि इदं वाक्यरुद्रप्रकरणपादे तन्मन्त्रध्वर्यवप्रतिपादकतया हि क्वचिद्देतदु
दाहृतं । न च सर्वैर्ब्रह्मचादिभिर्बो धायनीयमेवाध्वर्यवमनुष्ठीयते । उक्तार्थकत्वाध्यायविधि विरोधात् पारंपर्यायतो येषामि
ति वसिष्ठस्मृतिविरोधाच्च । अक्रियात्रिविधाप्रोक्तेति । स्वशाखाश्रयमुत्सृज्येतिकात्यायनवचो विरोधाच्च । किं तर्हि स्वपरंपरापर
रिगृहीतयजः शाखासमधीतेभ्यः । तस्माद्ब्रह्मचादीनामाध्वर्यवमिव रुद्रजपाद्यनुष्ठानमपि स्वपरंपरापरिगृहीतयजः शाखा
समधीतमेव युक्तं तरमुत्तश्यामः ये तु स्वपरंपराभिरपरिगृहीतैतिरीयशाखासमाप्ता रुद्रजपाद्याचरंति ब्रह्मचादयस्तेषां स्वा
ध्यायविध्यर्थविरोधः पारंपर्यागतो येषामिति वसिष्ठस्मृतिविरोधः । स्वशाखात्कपरित्यागेन परशाखात्कानुष्ठानस्याकरणत्वात्कि
विरोधः परशाखात्कानुष्ठाने दोषाक्तिविरोधश्चेति दोषकृत् चतुष्टयं तुः परिहरमेव एतेन क्रुवेद शाखायोः शाकलबाष्कलयोः श
तरुद्रापरपर्यायमस्तीति भ्रंतिः । केषांचिन्निरस्तापदि क्रुवेद शाखायोः शतरुद्रद्रियमस्ति तर्हि क्रुवेदीयशतरुद्रियानु

स्थानेस्य कर्तव्यत्वेनागर्वेदिकरुद्रानुष्ठानपद्धतिनिबन्धनस्यैवोचितत्वात्कथमगर्वेदिरभिरपिनारायणभट्टादिभिर्याजर्वेदिकरुद्रानुष्ठानपद्धतिर्निबद्धा। अथयजर्वेदिनउद्दिश्येति चेत्तर्हि यद्यप्येनेकास्त्रयजः शारवास्तरुद्रः पठ्यते तत्रापितैत्तिरीय शारवानुसारेण रुद्रप्रयोग उच्यते। स्मार्त्ते रुद्रप्रयोगस्य बोधायनसूत्रमूलकत्वेन बह्वृचादीनां च तत्र बोधायनं प्रात्ये बह्वृचादिभिरादरात् इति वाक्यानुसारेण चैवायनीयानुष्ठेयत्वादित्युपक्रमेण विरोधः अद्यावधिक्रम्येदभिः शिष्टैरनुष्ठीयमानयाजर्वेदिकरुद्रजपाद्यनुष्ठानस्यासंगतत्वापत्तिश्च। तस्मादगर्वेदशारवयोः शाकलवाक्कलयोः शतरुद्रायापरपर्यायोरुद्रो नास्ति। यत्तु शारवायनगृह्यो वृषोत्सर्गो रुद्रानजपित्वेति सूत्रं तदुत्तरोधेन धाय रुद्रं जपित्वेति। पौष्पास्यज्जुहोति रुद्रान् जपित्वेति वृषोत्सर्गो बोधायनपारस्करगृह्याद्येकवाक्यता यजर्वेदसमाप्तात् रुद्रजपविधायकं। शारवायनगृह्यभाष्यकृता तु रौद्रसूक्तजपविधानपरत्वेनेदं सूत्रं व्याख्यातं। तथाहि तद्भाष्यं। रुद्रदेवता कामाक्षाः शूलिगवप्रकरणे शारवायनसूत्रे उक्तः किं द्रुद्रायेमा रुद्रायेति पितरिमा रुद्राय स्थिरधन्वन इति च सूक्तानिति। चकारात्त्र्यंबकमेव। एते रुद्रमेव स्मान् जपित्वेति। अत्र च चतुर्भिः सूक्तैश्च तस्योद्दिशोऽपतिष्ठेते कद्रुद्रायेमा रुद्रायाते पितरिमा रुद्राय स्थिरधन्वन इति सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थानमिति शूलगवप्रकरणे आश्वलायनगृह्ये किं द्रुद्रायेमा रुद्रायाते पितरिमा रुद्राय स्थिरधन्वन इति सूक्तैश्च तस्योद्दिशोऽपस्थायेति वृषोत्सर्गो आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे च शूलगवयपरौ विनियुक्तानोरौद्रसूक्तानोरौद्रोत्सर्गोऽपि विनियोगदर्शनात् रुद्रान् जपित्वेति शारवायनगृह्यसूत्रगतो रुद्रो रौद्रमूक्ताभिप्राय इति शारवायनगृह्यभाष्यकाराभिप्रायः च शब्दस्योक्तसमुच्चयार्थकत्वेन चतुर्णां सूक्तानामेव समुच्चयस्य तेनोक्तत्वादनोक्तत्र्यंबकमेव समुच्चयार्थकत्वेन प्रमाणाभावाच्चकारात्त्र्यंबकमेव इति भाष्यचित्ये। यत्तु स्मार्त्तः कश्चिदत्राह। चहृचशारवयोः शाकलवाक्कलयोः रुद्र

सत्वे एकवचनात्तेन समान्नाते रुद्रं जपित्वेति शारवायनगृह्यं प्रमाणं। रुद्रसत्वे हि रुद्रं जपित्वेति तर्हि नियोगाभिधानं युक्तं न तु तदसत्वे अतएव जस्यं शतरुद्रायेन्द्रगर्वेदोक्ते पदक्रमेः एवं कृते तु देवशपथध्वने तरेण चेति चामनपुराणे क्रुवेदोक्तपदक्रमेण कृता शतरुद्राय जप उक्तः पुराणो तरे च ऐन्द्रो जपः सर्वशारवास्तरुद्रः सद्भिः स्वशारवाविहितः प्रशस्तः कुर्वन् स्वशारवात्कमिमं हि नित्यं प्राप्नोति सर्वहिमनो भिलाषमिति सर्ववेदशारवास्तरुद्रसद्भावोक्तिपुरस्कारेण शास्त्रीय रुद्रप्रशंसा। अभिधानं। अतश्च क्रुवेद शारवयोः शाकलवाक्कलयोः शतरुद्रायापरपर्यायोरुद्रोऽस्ति। किंच। स्वशारवात्कपरित्यागे न परशारवात्क करणानि हापि स्मर्यते शारवाश्रयमुत्सृज्य परशारवाश्रयं तु यः। कर्तुमिच्छति दुर्मधामोद्ये तत्तस्य चेष्टितमिति। स्वशारवाश्रयमुत्सृज्य परशारवाश्रयं च यतः। कृते तत्कलंदेन स्यादिति व्यासनं भाषितमिति बह्वृषं वा स्वगृह्यात्कमित्यादिभिर्वचनैः। तस्मात्स्वशारवात्क एव रुद्रा बह्वृचैर्जपादिकर्मस्वीकार्यम्। अतएवोक्तं भाष्यकृता। एके रुद्रं जपित्वेति पठति तन्मते पूर्णो रुद्रजपः। तद्यथा। प्रणवंः। व्याहृतवः। गायत्रीः। ओषाहिष्ठा। एतौ नु ३ क्रुते च सत्यं ३ शं वत्यः दान्धः। ३४॥ स्वस्ति नो मिमीतां ॥ ७॥ स्वादिष्ठ्या ॥ ९८॥ आद्यं तेजपोयं। ततो वेदादिः। अग्निमीले ९ ततः षडंगानि। येनेदं भूतं। २५॥ सहस्रशीषो १६। अहं रुद्रभिः। ८। ततमंहः। ८ आरुः शिदानः। ९३। विधा ६ बृहत् ४ प्रधानानि। कद्रुद्राय ९ इमारुद्राय ११ ओतपितः १५ इमारुद्राय स्थिरधन्वने ४ उत्तरांगानि। सोमारुद्राधारयेथां ॥ ४॥ नराबोधतत्। ११ नमो महद्भिः १ रुद्राणामिति। १ प्रवः पातं। १। आबोराजानं। कद्रिष्ठ्या १ हंसः शविषत्। कथामहे रुद्रियाया १। तमुष्टुहियः स्विष्टुः। भवनस्य पितरं। १। रथीतमं कपर्दिनं १ रुद्रस्ये। अस्मे रुद्रा। प्रवोछारिवे। अंबकं भित्कत्तरांगानि एवं रुद्रसूक्त संख्या ९० शंकराया २७ सूक्तानामृक संख्या १६८। श्वश्रुनिगदः। १९ एव मृक संख्या १९५ निगदः। ११९६६ तदुक्तमृगिव धानि। ॐ काराद्यास्तु जातस्वासा विवित्रं च तदित्युचं। ३। ओषाहिष्ठेति सूक्तं तु शक्यं

वस्यो घमर्षणो शं च त्वः स्वस्तिमत्यश्रवपावमान्यस्तथैव च । सर्वत्रै तत्प्रयोक्तव्यमादावं ते च कर्मणामितीति । अतश्च बह्वैः
 स्वशारवासमाभ्या एव रुद्रो जपादिषु ग्राह्य इति । तदसत् । अथातः शतरुद्रीयं ऊहोतीत्यादिकथानमस्ते रुद्रमन्यव इतीत्येत
 याशतपथश्रुत्याविहितेशतरुद्रियहोमे विनियुक्तमनमस्ते रुद्रमन्यव इत्यादिकस्य तमेषां नेनेदध्याइत्येतस्यैराद्राध्यायस्यैव
 स्मृतिसूत्रपुराणसु रुद्रविधानेषु रुद्रत्वप्रतिपादनात् । रुद्रपदवाच्यतया तस्यैव प्रसिद्धत्वाच्च । न च य ऊर्वेदशारवातोऽन्येदे
 शारवास्तु शतरुद्रीयहोमस्तस्मिन् विनियुक्तैराद्राध्यायो वासमाभ्यातोऽस्ति । अतएव सुत रुद्रं जपन्मि त्वं ध्यायमानो ममाकृतिमिति
 एकादशगुणान्वापिरुद्रानावर्यं धर्मविदिति । ब्राम्हणस्वर्णं हारिच रुद्रजापीजले स्थित इत्यादौ रुद्रपदवाच्यतया प्रसिद्ध्या
 ऊर्वेदिकरुद्र एव सर्वैर्मिताक्षराहेमाद्रिमहार्णवकारादिभिर्भुक्त इति तद्विधानि ध्याय रुद्रं जपित्वेति पौष्ठास्य ऊहोतिरुद्रान् जपित्वे
 ति बृषोत्सर्गवैधायनपारस्करगृह्यादौ कर्कोपाध्यायादिभिर्भीष्यकारैरपि स एव रुद्र उक्तः । आह कांडे बृषोत्सर्गप्रकरणे हेमाद्रि
 णापि । तत्र रुद्रान् जपित्वा तु स्थापयेद् रुद्रदेवतामिति मातृयं ॥ तत्र रुद्रं जपित्वा तु स्थापयेत् रुद्रदेवतामिति विष्णुधर्मोत्तरी
 यं च वचनमुदाहृत्य रुद्रो नमस्ते रुद्रमन्यव इत्यादिरध्यायो य ऊर्वेदे प्रसिद्ध इत्युक्तं । न च रुद्रादेवं समधीतरुद्रमक्तानां
 रुद्रपदवाच्यत्वे प्रमाणमस्ति । पूर्वोक्तं शारवायनगृह्यं मेव तत्र प्रमाणमिति चेन्न तस्य पूर्वोक्तं शारवायनश्रौतसूत्रे कवा
 क्यताया बृषोत्सर्गांगत्वेन स्वशारवा प्रसिद्धौ रुद्रसूक्ततया विधानपरत्वेन रुद्रं जप विधानपरत्वाभावात् । अन्यथा यजु
 र्वेदसमधीतरोद्राध्याये रुद्रादेवं समधीतरोद्रसूक्तेषु च रुद्रपदशक्ति कल्पनायां शक्यशरीरयोरवप्रसंगः । रोद्रसूक्तानां
 रुद्रपदवाच्यत्वे तन्मूलभूत श्रुतिकल्पनाप्रसंगश्च । कुर्याद्विधानं रुद्राणां य ऊर्वेद विनिर्मितमिति बृहत्पराशरेणापि रुद्रवि
 धानं य ऊर्वेद विनिर्मितमित्युक्तं वता अन्ये वेदां तं न प्रवर्ति त्युक्तः । न च बह्वैश्च शारवयोः शाकल बाष्कलयोः रुद्रप्रसिद्धौ

यापिशारवायनगृह्यकृता रुद्र स्वयं रुद्र विधाने वा कचिदप्यभिहितं । किंच । हेमाद्रौ शौनके प्रोक्तादित्यप्यन्यस्याथातः शतरु
 द्रियमेत्राणां विनियोगं तद्विधिं तदर्थं ध्याने तैराराधनं तदेव तां तद्विधिं तदंगन्यासादिकं तच्छेदश्च व्याख्यास्यामः शौनके प्रोक्तेना
 तत्र शतरुद्रीयमनमस्ते रुद्रमन्यव इत्यादि दशानुवाका इत्युक्तं । अतश्च रुद्रेदाचार्येण शौनकेनापि य ऊर्वेद विहितं रुद्रविधानं
 निरूपयता बह्वैश्च शारवास्तु रुद्रो नास्तीति दर्शितं । मूलशांतिविधावपि शौनकेनैव स्थलतयेदमेव प्रदर्शितं । तथाहि । मध्यकुं
 भं प्रकृत्या ह शौनकः । अर्वितंगंधपुष्पाद्यैः श्रीरुद्रं च स्पृशन् जपेत् षडंगसाहितं सम्यक् जपेद् रुद्रसंख्यया ॥ षडंगन्यासमंत्रसहि
 तं । रुद्रसंख्यया एकादशवारं । अननचय ऊर्वेदिने प्रतिरुद्रं जपमभिधाय बह्वैवादीनां रुद्राभावमभिप्रत्यतान् प्रतिविशेषमाह
 । बह्वैवा रुद्रमुक्तेर्वा छंदोगा रुद्रसामभिः । एकादशष्टत्रिंशद्व्यसंख्यया शक्तितोजपेत् इति । अत्र वा शब्दो विकल्पार्थः ।
 सचिवकल्लोय ऊर्वेदः शारवासमाभ्यातरुद्राध्यायनाभावे सूक्तादिजपविधिः । तदध्ययनसत्त्वे तु रुद्रजपविधिरेवेत्येवं व्यवस्थि
 तो ज्ञेयः यदि य ऊर्वेद व्यतिरिक्तो वेदशारवास्वपिरुद्रः समाभ्यातः स्यात्तदा रुद्रजपविधिर्न वेतषांतत् सिद्धेयं बह्वैवा रुद्रसूक्ते
 र्वेत्यादिशास्त्रस्यैवैवार्थमेव प्रसज्येत । तस्मात्तास्तु रुद्रनास्त्येव । यत्तु रुद्रविधाने चतुर्थे ध्याये । अत्रैव त्वावयेन्मध्योपित्सू
 क्तान्यनेकशः । पित्र्यां तां संहितां विद्यात्सिद्धन् प्रीणति वै तया ॥ एवमेव समाहृत्य वासवी संहिता भवेत् । रोद्यादित्या
 वैदवेदवी । यैदवत्यां च कासयेमयेदित्युक्तं । यच्च छंदोगानां सामविधानब्राह्मणे । आवोरजातहोवर्गं आज्यदोहानि देवत्र
 तानि चैषारोद्रीनामसंहितै तां प्रयुं जन रुद्रं प्रीणाति इत्युक्तं । आवोरजेत्येकं सामातहोवर्गं श्रवत्वारि । आज्यदोहानि त्री
 णी । देवत्रतानि त्रीणीति तत्फलं तत्प्रयोगात्तरं न त्वेतैर्महारुद्रादिकरणसुक्तं । रोद्री संहिताया रुद्रत्वाभावात् अतएव
 हेमाद्रौ बृषोत्सर्गप्रकरणे सौरपुराणे रुद्रमावात्यकलशे गंधमाल्याक्षतादिभिः संपूज्यं स्पृशन् कुंभं रुद्राध्यायं जपेत्ततः ।

तथैवैषोऽसूक्तं गायेद्रौद्रां च संहितामिति । रौद्रां संहिता तु सामविधानं ब्राह्मणमुदाहृत्यात्रोणजेत्याद्येकादशसामा
नातिहेमाद्रिणा व्याख्यातं । अत्र रुद्राध्यायजपस्य रौद्रां संहिता गानस्य च समुच्चयाभिधाना रौद्रां संहिता तो रुद्रां संहिता
स्पष्टमुक्तं । यस्तु रुद्रं जपेति त्वं चिंतयन्मां न्यधीः । स तेनैव च देहेन शिवः संजायते । अत्र जपेद्या रुद्रसूक्तानि तथा च रौद्रां शिरःप
रं कैवल्यपनिषत्सूक्तं श्वेताश्वतरे मेव । ततः परतरो भक्ता प्रमलोकेन विद्यत इति पञ्चपुराणे शिवगीतायां रुद्रसूक्तानां रुद्रस्य
च भेदेन निर्देशो रौद्रसूक्तं तोपिरुद्रो भिन्न इत्यपि स्पष्टमुक्तं किंच । षडंगैकादशी रुद्रो रुद्रो रौद्रा रुद्रतः । एकादशाभिरे
ताभिर्महोरुद्रैस्तु कथ्यते । एकादशमहोरुद्रै रतिरुद्र इति रित इत्येव भादिभिः । शांता तपा दिवा कैथर ध्वर्यु वेद स समधीतरु
द्रा वृत्तिनिष्ठ संख्याविशेषेणा रुद्र रुद्रा महा रुद्रादि संज्ञा विधाना भिन्नवत्त्वं च हो गादीनां रौद्रसूक्तानां रौद्रसाम्नाच्चावृ
त्तिनिष्ठ संख्याविशेषेणा कस्यं येषु रुद्र रुद्रा महा रुद्रादि संज्ञा विधाना भावाच्चा । एतेन युक्तं किंच देवतासामविधानं ब्राह्मण
वशांश्याभिमे हारुद्राद्याचरणं यच्च त्रयं वेदिनां रुद्रसूक्तं स्तान्निर्मूलं श्रौतिनिर्बन्धनं मभिमान् मात्रमित्येवमप्युक्तं
कं निर्णयसिं धौ शांतिरत्नेकमलाकरभट्टपौदः यत्तु कश्चित् । एवं यस्य च यद्वा त्रयं यद्वा त्रयं वरं । ये हे दा ध्यायिने पुनः ज
पिनं राभनामानमृत्तिजं त्वामहं वृणे इति परशुरामेण साधारण्येनोक्तत्वात् । आद्ये वेदेदिता मंत्रा महा रुद्रे विशेषतः । विनियो
ज्याः सदा यस्मात् विवक्षार्थाहिते मताः । शतरुद्रा य संज्ञा श्रया कृताः श्रुतिचोदिताः । तस्मात्ते तु सदा योज्या रुद्ररूपानि
रूपकाः ता सामा रुद्र इत्युक्ते स्तद्धिं गात्स्यामतेऽपि च । तस्मात्त्रयेव कर्तव्यो महोरुद्रो विजानतेति । सहस्रसप्तकं चैव तथा
सप्तशतानि च ॥ चत्वारिंशच्च तुर्युक्तो होमः स्यादाद्ये वेदे । चतुर्नूनं शतान्यष्टौ सहस्रद्वयमेव च महोरुद्रेति होमः स्यात्तस्मा
मवेद उदाहृत इति गदि रघुनाथकृतपद्धति धृतवाक्ये श्रौते दत्रैवे महोरुद्रकर्तव्य इत्याह । तन्मूर्खं प्रलापेति मिव । न हि क्रमे

नवहोत्रमकुर्वत यजुर्वेदेना ध्वर्यव सामवेदे नोद्गाथं पदेवैत्रे विद्यायै शक्रं तेन ब्रह्मत्वं मिति बहिर्ह विभागे तत्रै विद्य कर्मविधि
रास्ति । यतवेदत्रयेव महोरुद्रः क्रियेत किंच । महोरुद्रस्य हि रौद्राध्यायजपात्मकत्वात्तद्देवहोमस्य नमः शंभवायेति मंत्रेणैव सि
द्धिः । प्रधानभूतहोमरुद्रस्य तु रौद्राध्यायमंत्रैरेव सिद्धिश्च । अतो वेदांतरोक्त कर्तव्य कर्म विशेष स्यात्तु त्वेन महोरुद्रे वेदांतरस्यो
पयोगाभावाच्चा । यानि तु आद्ये वेदेदिता मंत्रादीनि इत्यावाक्यानि तानि तु । यस्माद्विवक्षार्थाहिते मता इत्यादीनां हेतुना मुपन्यस्तत्वे
न कल्पितत्वावगमान्निर्मूलानि । यानि च सहस्रसप्तकं चैव स्यादीनि तान्यप्यन्यत्राकरं खदर्शनात् जाबालैकैवल्यश्रुतिविरोधा
द्बृहत्पराशरादिस्मृतिविरोधाच्चेमाद्रि महा रौद्रादिनिर्विलनिर्बन्धविरोधान्निर्मूलत्वाच्चेपि क्षणीयानि । अतएव बृहत्पराशरेणोक्तं
कुर्याद्विधानं रुद्राणां यजुर्वेदविनिर्मितं । शंकराचार्यकृते विष्णुसहस्रनामभाष्येपि । ईश्वरो देवी प्रतिमुक्तिकारणं प्रकृत्याह ॥ या
वज्जीव प्रणवमथवा । वत्तं यद्रौद्रायै वा यजुर्वेदं वसति मथवा । इति काश्यादि रध्यात् । हित्वा लज्जां कलिमलकुलधंसनानीर
ये ह्यविष्णोर्नामानि अनीशममृतप्राप्तिरेव चतुर्हेति । महोरुद्रा कल्पे नंदिश्वरशतानं संवादेपि । यावज्जीवं जपेद्भुद्रं याजुर्वेदं प्रय
त्नतः । प्रणवं वापि जप्त्वा वा विष्णोर्नामानुकीर्तनं । वसतीर्वा तथा काश्यामुक्तिरेवाचतुर्विधेति परशुरामकारिकायामपि । पंचो
गानजपितुं रुद्रास्तु याजुर्वेदान् हि जन्मनो । महिधानां च मुधा नाना प्रबोधाय प्रबोधिनीति । पराशरवाक्ये यजुर्वेदविनिर्मितमि
ति विशेषणं रुद्रविधानस्तु त्वर्थं यजुर्वेदनिर्मितत्वादिदं रुद्रविधानमतिप्रशस्तं । अतो वत्समन्त्रेण यमित्यर्थः । वाक्योत्तरे याजु
र्वेदमित्यपि विशेषणं रुद्रस्तावकं यजुर्वेदविहितत्वात्तदसौ रुद्रोऽतिप्रशस्त इत्यर्थः । तस्माद्यजुर्वेदव्यतिरिक्ते वेदशाखासु रुद्रो
नास्मैव । अथ वा यजुर्वेदविनिर्मितमिति याजुर्वेदमिति च विशेषणे न क्रूरवेदं पिरुद्रापरपर्यायं शतरुद्राय मस्तीत्यर्थं स्यापि सं
भवोक्तिः अतएव । जप्तं यं शतरुद्राय परपर्यायं शतरुद्राय मस्तीत्यर्थं स्यापि संभवोक्तिः अतएव । जप्तं यं शतरुद्राय मृगवेदोक्तं यर

रोद्रसूक्तानां चतुर्णामेक रुद्रदेवत्वेना ध्वर्युवेदविहितशतरुद्रियस्य च बहु रुद्रदेवत्वेन तत्सादृश्याभावात् यद्यपि यज
वेदसमधीतरुद्रपठितेषु कैषु चिन्मंत्रेष्वेकरुद्रदेवत्यताप्यस्ति तथापि एकरुद्रदेवत्य बहु रुद्रदेवत्यत्वेन तत्सादृश्याभावात् यद्यपि यज
रुद्रदेवत्यत्वे प्राणभृत उपस्थाति स्मृतिरुपस्थाति इति वता उन्निणो गच्छतीति वचनापि द्वितीयः शतरुद्रियारव्य होमे रोद्रसूक्तानां
रोद्राध्यायवह्निनियोगस्याविहितत्वेन तत्साधनत्वाभावात् ततश्चास्माद्दामनपुराणवाक्याद्रौद्रसूक्तानां शतरुद्रियमंत्रत्वस्य
कुप्रशक्यत्वाद्बहुवचनशब्दयोः शाकलबाष्कलयोः शतरुद्रियसंज्ञावः स्वपुण्यायमान एव किंच अस्मिन्वामनपुराणवाक्ये ऋग्वेदे
क्तं शतरुद्रियं पदक्रमैर्युक्तं जपेति हि विहितं न चैतादृशजपानुष्ठानं श्रीमतामपि दृश्यते यथा शास्त्रमननुष्ठानाच्च फलसिद्ध
भावेन जपानुष्ठानमनर्थकं तस्मादिदानीं प्रवरद्वयस्योः शाकलबाष्कलयोर्वहुवचनशब्दयोः शतरुद्रियं रुद्रापरपर्यायं नास्तेव
यत्प्रपद्येत विरूपाक्षे ऐंद्रमंत्रगणोजपन् अनौर्येनीभिर्भाषेत नरैर्देवीनां पि गार्हिते रितिक्रमेण विधानं वाक्यं तद्रौद्रमंत्रगण
मनोर्येनाभिर्भाषेतेत्यादि वाक्यविहितनियमविशिष्टे जपतो विरूपाक्षप्राप्तिः स्मादित्येतदर्थं परं न तु रोद्रसूक्तानामेवैदममधी
तानां रुद्रत्वप्रतिपादनं परं यानि तु शास्त्रावश्रयमनुसृत्य स्यादिति वाक्यानि तानि तु स्वशास्त्रोक्तं विहाय शास्त्रोक्तं न ग्राह्यमित्यर्थः
कानि न तु स्वशास्त्रानुक्तं मापि परशास्त्रोक्तं न ग्राह्यमित्यर्थः कानि। तथात्वे शास्त्रांतराधिकरणविरोधात् यन्नास्मात्तत्स्वशा
स्त्राध्यामिति कात्यायनवचोविरोधाच्च न च बहुवचनशब्दशब्दात्समधीतरोद्रसूक्तानां रोद्रत्वमस्तीति शतशः प्राग्भावेदितं यत्
पेद्रोजपः सर्वशास्त्रां सहस्रइति वाक्ये तत्कल्पितं त्वानिर्मूलेऽस्मूलत्वे वा तत्रेव पदाश्रयणात्पूर्वशास्त्रापदसर्वेषु शः
स्त्रापरं यच्च एकरुद्रं जपित्वेति पठितं तन्मते पूर्णरुद्रजपइत्यादि शास्त्रायनगृह्यभाष्ये तदपि न रोद्रसूक्तानां रुद्रत्वसा
धकं यतो रुद्रान्जपित्वेति शास्त्रायनसूत्रे सामान्यतः श्रुतस्य बहुवचनांतरुद्रपदस्य कद्रुद्रायेति पितृशिरारुद्रावस्ति

रधन्वनइति च सूक्तानीति श्रुतगवप्रकरणस्थ शास्त्रायनसूत्रैकवाक्यतया कद्रुद्रायेत्यादि सूक्तत्वचतुष्टयपरत्वेनोपसंहारः
रः शास्त्रायनगृह्यभाष्यकृत्याया उक्तस्यैकवचनांतरुद्रपदपाठे पिरुद्रपदस्य सूक्तचतुष्टयपरत्वेनोपसंहारः संभवति त
थाहि चतुःसूक्तान्तर्वर्तिरुद्रदेवत्यमंत्रबहुत्वमादाय रुद्रानिति बहुवचनांतरुद्रपदपाठः चतुःसूक्तान्तर्वर्तिरुद्रदेवत्यमंत्रसमुदायस्य
कत्वमादाय रुद्रमित्येकवचनांतरुद्रपदपाठः एवंच सति बहुवचनांतरुद्रपदेनैवैकवचनांतरुद्रपदेनाप्यभिधेयस्य रोद्रसूक्तस
मुदायस्याभिधानं शास्त्रत्वेनैकवचनांतरुद्रपदपाठे विशेषानवगमात् अतएव रुद्रं जपित्वेति रुद्रान्जपित्वेत्येवं पूर्वोक्त
बोधायनपारस्कारगृह्यभेदेनापस्त रुद्रं जपेन्नित्यमिति एकादशगुणान् रुद्रानावर्त्येति स्मृतिभेदेन च याज्ञवल्क्याणां मु
ष्मयविधपाठसंज्ञावेत्येकएवरुद्राद्विधपाठेनाप्यभिधीयते अतएकवचनांतरुद्रपदपाठे पिरुद्रपदस्य कद्रुद्रायेत्यादी
निचत्वार्येव सूक्तान्यभिधेयानि इति न कश्चित्पाठभेदे निबध्नोर्थभेदः अतएव भाष्यकृता एकरुद्रं जपित्वेति पदेतीत्या
दिग्रंथैकोक्त्यानस्वाभिमतइति द्योतिते। अथवा बहुवचनांतरुद्रपदपाठे चत्वार्येव सूक्तानि रुद्रपदार्थः एकवचनांतरुद्र
पदपाठे तु अग्निमिलयेनेदं सहस्रशीर्षां हे रुद्रेभिर्नतमह आयुः शिशानाविभ्राड् तूपतइति निगहः कद्रुद्रायेमारुद्रायातेपि
तरिमारुद्रायास्ति रधन्वनइति च सूक्तानि सोमारुद्राधारयेथां जएवाधनन्मोमेहो रुद्राणामिति प्रवृत्तं यांतरुद्रमन्य
व आवोराजानं कधिष्ण्यामुदेहंसः शक्रविषत्कथामेह रुद्रियायतमष्टहिर्यः खिषुभ्रवनस्यपितरैरथितमंकपदिनं रुद्र
स्ययेऽस्मै रुद्राः प्रवोछारीरिचैत्र्यं वकमिति भाष्यकारोदाहृत रुद्रपरिशिष्टोक्तो अग्निमीळेत्यादिव्यवकयजामहइत्यं
तोरुद्रः क्रक्समुदायो रुद्रपदार्थइत्येव पाठभेदेनार्थभेदोपपत्ता बुपपन्ने भवयदापि भाष्यं तथापि अग्निमिलइत्यादि
क्रक्समुदायपरिशिष्टोक्तस्य रुद्रत्वे प्रमाणाभावात् मिताक्षराहेमाद्रिमहाण्विकारादिभिस्तस्य रुद्रत्वानंशकाराच्च

नरुद्रत्वं अतएव पद्मपुराणे शिवगीतायां यस्करुद्रं जपेन्नित्यं चिंतयन्मा मनन्यधीः ॥ स तेनैव च देहेन शिवः संजायते ॥
 ये जपेद्योरुद्रसूक्तानि तथा शवं शिरः परं ॥ कैवल्यपनिषत्सूक्ते देवतादेवतारमेव च । ततः परतरो भक्तो मम लोकं न विद्यत इ
 ति रुद्रस्यैव सूक्तानो रुद्रत्वाभावं बोधयति यत्तु तन्मते पूर्णो रुद्रजप इति भाष्यकृत्वा तद्रुद्रसूक्तजपपरमित्यविरोधः ॥
 रुद्रपरिशिष्टमिति सभाख्यातुं न्येबकमेव जपविधानवत्फलेतरार्थत्वेनाग्निमील इत्यादिरौद्रशक्त्यमुदापजपविधानप्रति
 पादकतयोपपन्नैव यद्यपि अग्निमिच्छ इत्यादयः केचन मंत्रा अग्निदेवतास्तथाप्यग्निर्न रुद्र इत्युक्तं संप्रमाणकं देवतपुत्र्य
 त्याग्नेरवरुद्रत्वाभिधानेनाग्निरुद्रयोरभेदावाप्युपपत्तिः किंच । अग्निमिच्छ इत्यादीनां न्येबकेभ्यस्तानां मंत्राणां रुद्रत्वेन न्येदे
 शात्सर्वेषां प्राधान्यं परिशिष्टात्प्रतीयते । भाष्यकृता तु ततो वेदादिः अग्निमील इत्युक्त्वा ततः षडंगानि । येन दं भूतमित्यादी
 नि विष्वाडबृहदित्येतानि इत्यप्यन्यस्य कद्रुद्रायेत्यादिने च त्वार्येव सूक्तानि प्रधानानीत्यप्यन्यस्तात्वाच्चतुर्णां मेव सूक्तानां
 प्राधान्यं भाष्यतः प्रतीयते अतो भाष्यपरिशिष्टयोर्मित्रो विरोधाद् द्रुवानौ रुद्रपरिशिष्टमिति सभाख्यायारुद्रविधानप्रति
 पादकपरिशिष्टस्याप्राप्तिः स्वापनिबद्धफकि काया एव रुद्रपरिशिष्टत्वेनोपन्यस्तत्वाच्च परिशिष्टनिर्भूतं यत्तु भाष्यकृता
 उक्तं ऋषिदेवतं दामिपरिशिष्टात्तद्व्यानीति तत्र परिशिष्टं सर्वानुक्रमसूचकं रूपमेव ज्ञेयं । ऋषिदेवतं छंदसां तत्रैव निरु
 णात् यच्च भाष्यकृता । येन दं भूतमित्यादीनां विष्वाडबृहदित्येतानां तद्व्यादिषु मंत्रत्वे मुक्तं यच्च तद्व्यादिविशेषकल्पशिरः
 सूक्तं च पौरुषं अहं रुद्रेशिवाविद्याल्लेषकं च मनं आश्रिते त्रिविजानीया हिष्वाडसूक्तं तथैव च । सूक्तान्येतानि वै विद्याद्रु
 स्यागानि सर्वदेवैः कारिकयेत्के केनचित्मूलभूतानि क्रग्विधानवाक्यानि मान्युदाहृतानि । येन दं मिति वै नित्ये जपेन नि
 यतवताः समाधिं मनसस्तन विद्वतेन समुत्थति तथा ऋग्भिः शोडशभिः कुर्यादचरयित्वा जनादेन मिति । प्रलये जनानंद

यतीति जनार्दनो रुद्रः विष्णुरुद्रयोरैक्यात् तथा । अहं रुद्रेभिरित्येतद्वाग्भिभवति पूजितः । न तमित्यष्टकं सूक्तं वैश्वदेवं जपन्
 मुनिः कृत्स्नं तु किञ्चिदहत्वा विश्वदेवं सूक्तं हीयते सर्वत्रैव पराशक्तिर्ज्ञेया प्रतिरथस्तृषिः यमेव देशगच्छे तद्वाच्यं तु मंत्रितः ।
 नाजित्वा विनिवर्तत परं हि बाह्णो बलं सर्वकर्मिर्जपेत्सर्वकामसमृद्धये । विष्वाडबृहदतो नित्यं सौर्यसूक्तं जपन्मुनिः ययं
 काममभिध्यायेत्ततं प्राप्नोत्यसंशयमिति । एतदप्यतीव महदं । यत्त एषामृग्विधानवाक्यानां काम्यजपविधायकत्वेनोक्तमुक्तं
 तद्व्याद्यंगेषु न्यासविधायकत्वे प्रमाणाभावात् अथ यदि शिवसंकल्पं तद्व्यादियज्जुर्वेदोक्तं रुद्रस्यागविधायकं पत्न्य
 स्त्रे तदेवात्रापि प्रमाणमिति चूयात्तर्हि प्रतिचूयादेनं । तद्व्याद्यंगद्वये त्विदं प्रमाणमस्तु शिवाद्यंगचतुष्टये तु न तत्प्रमाणं भ
 वितुमर्हति । वक्ष्यमाणं च नैस्तु उत्तरनां रायणादीनां शिवाद्यंगचतुष्टये विनियोगविधानेनाहं रुद्रोभिरित्यादीनां विनियो
 गाविधानाभावात् न च अहं रुद्रेभिरित्यादीनां शिवाद्यंगेषु न्यासविधायकं च चनांतरमस्ति किंच आश्रितः शिशान इत्यप्रतिरथं
 कवचमंत्रे त्वेन सर्वत्रोक्तं विष्वाडित्यनुवाक्यत्वेन मंत्रत्वेन इह तु आश्रितः शिशान इत्यप्रतिरथं तेन मंत्रत्वेन विष्वाडित्यनुवाक
 श्चाष्टमंत्रत्वेनेति वैपरीत्यमुक्तं आश्रितः शिशान इत्यस्येन मंत्रत्वे प्रमाणीते वर्मणा छादयामीति मंत्रलिंगविरोधः चक्षोः ।
 सूर्यो अजायतेति मंत्रे सूर्यो भगवतेनेत्रादु तन्ने इत्यभिधानात् सौरमंत्राणां विष्वाडित्यादीनां नेत्रमंत्रत्वेमेव युक्तं न पुन
 रस्त्रमंत्रत्वं अतस्तत्र प्रमाणानुपलंभानिर्मूलं मित्यपेक्षणीयं यद्यपि भाष्यकृतारौद्रान्मंत्रान् रुद्रस्वरूपात्वेनोपन्यस्त्य त
 त्रप्रामाण्यसाधकतया काराद्यास्तु ताजस्वेति क्रग्विधानवाक्यमुपन्यस्तं तदपि न तत्र प्रामाण्यसाधकं नहि तेन क्रग्विधानवा
 कोन रुद्रस्वरूपं प्रतिपाद्यते नापियेन दं भूतमित्यादीनां षडंगमंत्राणां तद्व्याद्यंगत्वे पूर्वजानां पूर्वगतं मुत्तरागानां मुत्तरा
 गत्वं वा प्रतिपाद्यतीति तर्हि पुरश्चरणमोक्षोत्तु कर्मणां सिद्धिं कारकमित्यप्यन्यत्र क्रग्विधाने उ काराद्यास्तु ताजस्वेति वाक्यपटि

त्वासर्वत्रैतत्संश्लेष्यमादावेतेचकर्मणां। आसहस्रादाशताद्वादशान्तमथवाजपेदित्कपसंहारा इदं भाणानापुरश्चरणारूपाणां काम्यानां सर्वकर्मणामाद्यंतयोरैकारादीनां मंत्राणां सहस्राद्यन्यतमसंख्यया जपः प्रतिपाद्यते। अतो नैतद्गोदृष्टकानां रुद्रत्वे प्रामाण्यासाधकत्वं किंच अग्निमीलइत्यादि सूक्तानां जपस्याद्यंतयोरपि नानेन ऋग्विधानवाक्येन प्रणवादीनां मंत्राणां जपो विधातुं शक्यते। यतो वेदादि सूक्तादेव पुरश्चरणरूपत्वेनानुष्ठीयमान जपस्यैवाद्यंतयोः प्रणवादीनां मंत्राणां जपस्यानेन विहितत्वात् न च वेदादि सूक्तादि सूक्तानां जप इह पुरश्चरणरूपेति वृषोत्सर्गागत्वेन हितस्य विधानम्। न च रुद्रं जपित्वेति नैतत्नेन विहितजपस्य रुद्रपरिशिष्टोक्तस्वरूपस्य रुद्रस्याद्यंतयोः प्रणवादीनां जपो नैतत् ऋग्विधानवाक्येन विधीयत इति वाच्यं। पुरश्चरणार्थं तथा विहितजपस्यैव मंत्रेषु ऋग्विधानवाक्यं प्रवृत्त्या गृह्योक्तं कर्मसु विहितजप मंत्रेषु तदप्रवृत्तेः। अन्यथा वृषोत्सर्गागमत्वेदादि सूक्तादि सूक्तानां जपस्याद्यंतयोः प्रणवादीनां मंत्राणां जपे स्मार्त्तविधानवाक्यादुच्यमाने गार्त्तकर्मसु विहिततत्पानां सर्वेषां मंत्राणां माद्यंतयोस्तदापत्तेः आसहस्रादाशताद्वादशान्तमथवाजपेदित्वाक्यशेषात्तव मते रुद्रपरिशिष्टोक्त रुद्रस्याद्यंतयोः प्रणवादीनां मंत्राणां चरमपक्षेऽपि दशकुलो जपापत्तेश्च। तस्मादेकवचनान्तवया बहुवचनान्ततया वापदितेन रुद्रान्जपित्वेति शारवायनगृह्यसूत्रेणाकद्रुद्रोपेमा रुद्रा योनेपि तस्माद्रुद्राय स्थिरधत्वन इति वं सूक्तानीति श्रुत्वा गवप्रकरणं सुशारवायनसूत्रेकवाक्यतया कद्रुद्रायेत्यादीनां चतुर्णां रौद्रसूक्तानामेव जपो बोधायनपारस्करगृह्येकवाक्यतया यजुर्वेदसमर्थात् रुद्रजपो वापरमार्थतो विधीयते तेन तद्गवविधानवाक्यं वशाद्बहुवचनं शारवयोः शाकलवाक्ययोः समर्थात् रौद्रसूक्तानां रुद्रत्वं वदतानि रं कुशेन स्वकीयमौरव्यमेवा विष्कतमित्यलमिति दूषणप्रयासेन। एवता वनस्वस्वयं शारवासमर्थात् रुद्रतया द्युवधानं कर्तव्यमिति सिद्धं तव कथं वाजसनेयिभिरनुष्ठेयमित्येकांक्षायां यद्यपि वाजसनेयि शारवास्करुद्रश्रवणोपि एतत्ता

स्वीयगृह्यपरिशिष्टादिषु रुद्रजपादीनि कर्तव्यताविधिरश्रवणात् 'बोधायनसूत्रेह माद्युदात्तशो न कमतबृहत्पराशरस्मृतिपुराणादौ तु तस्यानेकविधत्वात्तेषामन्यतमं इति कर्तव्यताविधिरनियमेनोपादेय इति प्रसक्तं तथापि आस्थाभिधायै रुद्राणां शांतये गृहमेधिनां पंचांगानां विधिनां तु यत्कृतं हं तिपातकमित्कपकम्यसमर्थात् इषेत्वादिरुद्रमंत्रेषु सर्वे ग्रहोत्पत्तयः क्रियाः दशप्रणवसंयुक्ता भुर्भुवः स्वरितीचेति बृहत्पराशरवाक्ये सर्वं ब्रह्म तत्ता ग्रहणात् सर्वं ब्रह्म तानां भिषेत्पादि फानां मंत्राणां माध्यंदिनशारवायो मेव समर्थात् तत्तात्ततो भिन्नास्तेति शारवास्मृतौः १२ वस्योभिः समुद्रइत्यंतायाः समर्थात् तेन सर्वं ब्रह्म तताया अभावाच्च पराशरस्मृत्युक्तो रुद्र इति कर्तव्यताविधिर्माध्यंदिनशारवाविषय इत्यध्यवसीयते अतएव बृहत्पराशरस्मृतिविहिते रुद्रेति कर्तव्यताविधौ माध्यंदिनशारवासमर्थात् मंत्राणां मेव विनियोगो दृश्यते न पुनस्तस्यामर्थात् तानामन्य शारवामंत्राणामिति। काश्वशाखिभिरपि बृहत्पराशरस्मृतिविहित एव कर्तव्यताविधिर्यात्यः मनोज्योतिरबोध्याग्निर्मूर्त्तानं मर्माणि ते मानस्तोक इत्येतत्प्रथमं पंचकं स्मरेदिति पराशरवाक्ये काण्वशारवासमर्थात् तपावस्य मनोज्योतिरिति मंत्रस्य प्रतिकग्रहणात् यत्तु देवयाज्ञिकादिभिर्बोधायनसूत्रविहितं पंचांगरुद्रन्यासादिकमुक्ते तत्काण्वमाध्यंदिन्यादि वाजसनेयि शारवासमर्थात् तमंत्राणां मधिकेषां चित्तस्याविनियोगदर्शनाद्वाजसनेयिनां काण्वमाध्यंदिनांतदध्ययना सेपापत्तेः सूत्रस्य चासाधारणत्वेन बोधायने कविषयात्वाच्चायुक्तं तस्मात्काण्वमाध्यंदिनादीभिः सर्वैर्वाजसनेयिभिर्बृहत्पराशरस्मृतिविहितेन विधिना पंचांगन्यासपूजापूर्वकं रुद्रजपाद्यनुष्ठेयमिति सिद्धं यद्यप्येवं तथापि देवयाज्ञिकादियहतीराश्रित्य केषां चिदनुष्ठानात् पूर्वबोधायनसूत्रेति कर्तव्यमिति सिद्धं। तत्र तावद्बोधायनसूत्रे अथातः पंचांगरुद्राणां न्यासपूर्वकं जपहोमादीनि विधिं व्याख्यास्यामो याते रुद्रेति शारवायामस्मिन्महत्पर्णव इति शिरसि सहस्राणीति लुठोटे हंसः श्रुविषदिति श्रुवोर्मध्ये व्यंबकं यजामह इति नेत्रयोर्नमः

स्तुत्यायेति कर्णयोर्मानस्तोका इति नासिकायां भवत्येति मुरवे नीलग्रीवौ द्वौ कंठे नमस्त आसुधोयेति बाह्वोर्ये तीर्थानीति हस्तयोः
 सद्यो जातमिति पंचानुवाकान् पंचस्वे गुलीषु नमो वः किरिकेभ्य इति तद्वेदे ये वृक्षेषु देनमः शोभवायेति कक्षोर्नमो गणेभ्य इति
 पृष्ठे नमो हिरण्यबाहव इति पार्श्वयोर्विज्यं धनु रिति जटरे हिरण्यगर्भ इति नामो भीमो दुष्टेति कट्यां ये भूतानां मधिपतप इति गु
 त्वे सशिरा जातवेदा इत्येयाने मानो महांतमिदं तूर्वा रेषत इति जान्वाः समृद्धिर्जिदिति जंघयोर्विश्वं भूतमिति गुल्फयोर्ये यथा
 मिति पादयोरध्यवोदिति कवचं नमो बिम्बिल इत्यपकवचं नमो स्तनीलग्रीवायेति तृतीयेनेत्रं प्रमुच धन्वन इत्यस्य यणतावतयेति
 दिग्बध्ने नमो भगवते रुद्रायेति नमस्कारं न्यसेदो कारं मूर्द्धि विन्यस्य नकारं नासिकाग्रतः मोकारं तु ललाटे वैभकारं मुखमध्य
 तः। गकारं कंठदेशे नुवकारं तृदि विन्यसेत्। द्राकारं नाभिदेशे तु पकारं पादयोर्न्यसेत् सद्ये च पादयोर्न्यस्य चामे न्यस्योरुमध्यतः
 अघोरं विन्यस्य मुखे तत्पुरुषं न्यसेत् दशानं मूर्द्धि विन्यस्य हंसो नाम सदाशिवः हंसं मेति याज्याहं सो नाम सदाशिवः पर्वे न्या
 सविधिं कृत्वा ततः संपुटमारभेत् आतारमिदं तत्रो अग्ने सगन्त्रं पंचामसू त्वंतं तत्वायाम्मानो निषाद्वि वंयसो मतमीशानं नमो
 रुद्राः स्यान्ना पृथिवीत्येतत्सं पुटमीशानं दिक्षु विन्यस्यैव मात्मनि रोद्रीकरणं कृत्वा त्वगस्मि गतेः पापैः प्रमुच्येत सर्वे भूतेषु पराजिः
 तो भवति यश्चरश्चंग धर्व भूतेषु तपि शास्त्रं ब्रह्मराक्षसयमदूतशाकिनी डाकिनी सर्पश्वापदतस्करा द्युपद्रवाः सर्वज्वलं तं पश्यंतु मां
 रक्षंतु मनोज्योतिर बोध्यग्नि मूर्द्धने प्रमाणिते जातवेदा इति गुत्याग्नि तद्वयमुरव शिरस्वपि मिमं आत्मारक्ष कर्तव्या शिवसंकल्पत्
 दयं पुरुषसूक्त शिर उत्तरनारायणं शिरसा प्रतिरथं कवचं शत रुद्रीयमस्त्रं पंचांगसक्त कपे दक्षेणं प्रणम्य हिरण्यगर्भायः प्राणतो
 ब्रह्मज्ञानं महीचौरुपश्चासयाग्ने नययाते अग्ने यथावः स्वहग्नय इत्यष्टावृत्ते जपे दद्यात्मानं रुद्ररूपे ध्यायेत् छुहृस्फटिकसंका
 राग्निनेत्रं पंचवल्कलं गंगाधरं दशभुजं सर्वाभरणभूषितं। नीलग्रीवं शशांकं कंठनागयज्ञोपवीतिनं। व्याघ्रचर्मोत्तरीयं च वेरणं

प्रभयप्रदं। कंठं डल्वससूत्राभ्यामन्वितं शूलपाणिनं ज्वलंतं पिंगलशिखाशिरवामुद्योतकारिणं अमृतेनामृतं तद्वत्सुमोदेहाहं धा
 रिणं दिव्यमिहासनासीनं दिव्यभोगसम्पन्नितं दिग्देवतासमायुक्तं स्तरास्तरनमस्कृतं नित्यं च शाश्वतं शरद्वं भ्रुवमक्षरमयं सर्वव्यापि
 नमीशानं रुद्रं वै विश्वरूपिणं एवं ध्यात्वा हि जः सम्पत्कृतयेतौ जनमारभेदिति ॥ ॥ अद्यो तो रुद्रस्तानां च न विधेयारव्यास्यामभादित
 वतीर्थे स्नातो देत्यशुचिः प्रयतो ब्रह्मचारि शुकुवासास्तस्य दक्षिणाप्रत्यग्देशे तन्मुखः स्थित्वा त्मनि वैदेताः स्थापयेत्प्रजनने ब्रह्माति
 ष्ठतु १ पादयोर्विष्णुस्तिष्ठतु २ हस्तयोर्हरिस्तिष्ठतु ३ बाह्वोरिन्द्रस्तिष्ठतु ४ जटोरपिस्तिष्ठतु ५ तद्वेयेशिवस्तिष्ठतु ६ कंठे वसवस्तिष्ठतु ७
 वल्के सरस्वतीतिष्ठतु ८ नासिकयोर्वीर्युस्तिष्ठतु ९ नयनयोः सूर्याचंद्रमसौ तिष्ठेतां १० कर्णयोश्चिबेनौ तिष्ठेतां ११ ललाटे रुद्रस्तिष्ठं
 तु १२ मूर्द्ध्यादित्यास्तिष्ठेतां १३ शिरसि महापुरुषस्तिष्ठतुः शिरवायां चामुद्रातिष्ठतु १४ पृष्ठे पीनाकीतिष्ठतु १५ पुरतः शूलतीतिष्ठ
 तु १६ पार्श्वयोः शिवशंकरौ तिष्ठेतां १७ सर्वतो वायुस्तिष्ठतु १८ ततो बहिः सर्वतोऽग्निर्ज्वाला मालापरिचृतस्तिष्ठतु सर्वेष्वंगेषु सर्वदेवता
 स्तिष्ठंतु मारुतस्त्वित्याग्निर्मेवाविश्रित इति यथा लिङ्गमेगानि संसृज्याथै नंगंधादिभिरात्मानं प्रत्याराधये दाराधितो मनुष्यस्त्वसिद्धेर्देवा
 स्तरादिभिः आराधयामि। भक्त्या त्वां मां गृहाण मे हृश्वरं त्र्यंबकं यजामह इत्यं येन माराधये दत्ता च हंतु हरयः संचतस्रः श्वेतै रश्वैः सह
 केतुमद्भिः बाताजैर्बलवद्भिर्मनोजै रयथा हि शीघ्रं मम हव्याय शर्वीमित्यावाहयामीत्यावाह्यसंस्थापिते त्वावाहनं सद्यो जातं प्र
 पद्यामि इत्यावाहनं ददाति सद्यो जातार्थे नमो नम इत्यासनं ददाति भवे भवेनाति भवे भवस्वामीति पाद्यं ददाति भवोद्वायुनम इत्य
 त्तिंगाभिश्च स्नानं ददात्यथा हि स्तर्पयैति भवं देवं तर्पयामीशानं देवं तर्पयामि पशुपतिं देवं तर्पयामि रुद्रं देवं तर्पयाम्युग्रं देवं तर्प
 यामि भीमं देवं तर्पयामि महांतं देवं तर्पयामीति तर्पयित्वा ज्येष्ठाय नम इत्याचमनीयं ददाति त्रेष्ठाय नम इत्याचमनीयं ददाति त्रेष्ठाय
 तिमधुपर्कं ददाति कालाय नम इति गंधं ददाति बलविकरण्याय नम इति पुष्पं ददाति सर्वभूतं दमनाय नम इति धूपं ददाति मनो

नमनायनमइतिदीपेदहाति। भवोद्वायनमइतिकालेनैवेद्यं ददात्यथाष्टभिर्मन्त्रैरष्टौ पुष्पाणि ददाति भवाय देवाय नमः शवीय देवाय नमः पशुपतये देवाय नमः रुद्राय देवाय नमः उग्राय नमः भीमाय देवाय नमः महते देवाय नमः इत्यष्टाभ्यां घोरतनूयोरैव इत्थं पतिष्ठतेथै तस्मात्तिरयेन मूर्द्धिकलशेन संततधारां निषिञ्चेन्मधुना सर्पिषा पयसा चक्षुरसेननालिकररसेनाश्रुरसेनवातहलाश्रुद्वेकेन वानम स्तेरुद्रमन्यव इत्येकादशानामनुवाकानां जपान्ते जपान्ते अगनाविष्णुसजोषसेत्येकादशानुवाकानां मेकमेकं जपे त्सेर्वेषां पारेषु न राराधयेदुत्तमाराधनेन तदेतद्विधानं प्रोक्तं तेनाभिषिक्तेनोदकेनाक्षीरश्यामित्यनुवाकिनास्त्रिंशोभिश्चापादात्त्रयं मुन्यात्यापस्य पार्थिव्याधिविभोचनार्थं जीवनार्थं श्रीकामः शान्तिकामः पुष्टिकामस्तुष्टिकामो मोक्षार्थं च कुर्यादेवं कुर्वन् सिद्धिमवाप्नोत्याचार्या यदक्षिणां तददाति दशगाः सवत्साः स्रवर्णभूषिता वृषभेकादशास्तदलाभेपेकां दद्यादित्याह बोधायन इति॥ ॥ अस्मार्थः अथात इति पादो देवानं तर्पयन्मिहत्वात्पुनराय शब्देमेगलार्थं अतः शब्देहेत्वर्थः यतः श्रुतिस्मृतिषु अकरणे निंदाश्रवणेनावश्यकर्तव्यत्वात् नानाभिनेत्रेषु विधानेनैवैवमिति कत्वा न्महापापादिपापक्षयसाधनत्वेन प्रायश्चित्तरूपत्वान्नानाविधफलश्रवणेन काम्यत्वान्मोक्षफलकत्वाच्च रुद्रजपादीनि कर्माण्यवश्यं विंधेयानि अतो हेतुः॥ पंचांगरुद्राणामिति पंचप्रकारा अंगन्यासायैषु ते पंचांगरुद्राः एवैषट्प्रकारा अंगन्यासायैषु ते षडंगरुद्रा इति षडंगरुद्रपदेपि वाक्यान्तरे खेकवचनात्तरुद्रपदपादे पंचप्रकाराः षट्प्रकारा वा अंगन्यासायस्मिन्निति विग्रहः तत्र पंचांगन्यासेषु शिखाद्यस्वातोदिग्बन्धसहित एकत्रिंशदंगन्यासो महार्णवकारमते प्रथमहेव्याज्ञिकनारायणभट्टादिमते तु शिखाद्यस्त्रातोदिग्बन्धसहितश्चतुस्त्रिंशदंगन्यासः प्रथमः मूर्द्धादिपादांत दशांगन्यासो द्वितीयः पादादिमूर्द्धांतं पंचांगन्यासस्तृतीयः गुत्यादिमस्तकांतं पंचांगन्यासश्चतुर्थः तद्व्याद्यस्त्रातोनेत्रन्यासवर्जितः पंचांगन्यासो नेत्रन्याससहितः षडंगन्यासो वापंचमः एवं पंचांगन्यासाः प्रजननादिसर्वांगपर्यंतं षोडशो गन्या

सोऽपरः अयंचषष्ठो न्यासः पूर्वोक्तपंचप्रकारन्याससहिताः पंचांगरुद्राः षट्प्रकारन्याससहिताः षडंगरुद्राः तत्राभिषेकपैवैते षडंगरुद्रा जपादौ तु पंचांगरुद्रा इति बोधायनबृहत्संशारशातातपमतं महार्णवकारकृतशातातपवाक्यव्याख्यानुसारेण तु जपादौ सर्वत्रापि षडंगरुद्रा इति शातातपमतं रुद्राणामिति बह्वृचानां तरुद्रशब्देनैव रुद्राध्यायोभिधीयते तेन पंचविधांगन्यासविशिष्टानां रुद्राध्यायात्मकानां रुद्रदेवत्यानां मन्त्राणामित्यर्थः रुद्राणामिति रुद्रपदोपादानाद् रुद्राणां भवजपादौ प्राधान्यं न पुनश्च मकानुवाकानां मपीति ध्वन्यते रुद्राणामिव च मकानुवाकानां मपि प्राधान्ये रुद्राणां च पकानुवाकानां च जपादिविधिमित्येव सूत्रकारो वक्ष्यते॥ ॥ न्यासपूर्वकं जपहोमार्चनविधिमिति। अर्चनशब्देनाभिषेकोऽभिधीयते विधि शब्दस्य हेतुं ते श्रूयमाणत्वात् जपादौः प्रत्येकमन्त्रयः न्यासाः पूर्वाः यस्मिन् तादृशं जपविधिं तादृशमेव होमविधिं तादृशमेवार्चनविधिं विधिमिति कर्तव्यतामनुष्ठानप्रकारमिति यावत् व्याख्यास्यामइति प्रतिज्ञाशिष्यबुद्धिसमाधानार्थो यो हि रुद्रानधीत्यासिनचाप्यासति मूर्द्धधीः अभ्राग्यो नैव तत्तुल्यः पृथिव्यामस्ति कश्चनेति हेमद्रौ कालिकापुराणे निंदाश्रवणाच्च रुद्रजपस्य तावदवश्यकर्तव्यता वगम्यते वायवीये सर्वेषु ग्रहदोषेषु दुःस्वप्नाद्भुतदर्शिनो जपन् रुद्रान् स रुद्रिभः सर्वदोषैः प्रमुच्यत इति तथा अन्यत्र यत्यादिदोषेषु शाकिन्यादिग्रहेषु च सर्वज्वरविनाशायरुद्रजप्यानसंशय इत्यादिभिर्वाक्यैर्निमित्ते विधानान्नैमित्तिकत्वमपि पापक्षयसाधनत्वेन प्रायश्चित्तरूपतामप्याह शातातपः मद्यं पीत्वा गुरुशंश्रवता स्तेयंकृत्वा ब्रह्महत्यां च कृत्वा भस्मच्छन्नो भस्मशय्यां शयानो रुद्राध्यायी मुच्यते सर्वपापैरिति। रुद्राध्यायीति क्वचिदेकवचननिर्देशात् क्वचिद्बहुवचननिर्देशाच्च रुद्ररुद्रान्वाधीते एव शीलो रुद्राध्यायी इति विग्रहः एवं पूर्वोक्तदृष्टतास्य द्वादीयभाषा न्यन्यान्यपि वचनानि पापक्षयसाधनता बोधका विज्ञेयानि फलसाधनता बोधकानि तु हेमद्रौ कालिकापुराणे यदाऽमुष्मिकमीहेतत्फलं लोकिष्वनल्पकं। तदारुद्रान् जपेन्नित्यं ध्यायमानो महेश्वरं यश्च सागरपर्यंतो दद्याद्भूमिं सकांचनं। तस्मा

दृष्ट्याधिकं तस्य सकृद्गुह्यजपादेवेति वायुपुराणेऽप्येवं तथा । नमस्कृतं चमकं चैव पौरुषं सूक्तमेव च नित्यं त्रयं प्रयुज्जानो ब्रह्मलो-
के महीयते चमकं नमकां होतृषु रुषसूक्तं च योजेत् । प्रविशेच्च महोदं गृहं गृहपतिर्यथा रोगवान्पापवान् चैव रुद्रान्जस्ता-
जितौ द्विजः रोगात्पापव्यमुक्तौ सावतुलं स्मरन्मनुत इति वायुपुराणे तपस्तपति यो तस्य सह स्वांद्वा निमेषमी गवां कोटिप्रदा-
नं यः करोति विधिवद्गुणेः न स तत्फलं प्राप्नोति यत्सकृद्गुह्यजपिनः रुद्रैश्च स्तुतं परं नास्ति जपो ध्यानं हुतं तप इति हेमाद्रौ काठिका-
पुराणे । यः पुनः सततं भक्त्या आश्रित्य शशि शोखं जपे ध्यायेत्सदा रुद्रान् सोऽपि पाति परं पदं अथेह ते फलं किंचिद्देहिकं सुख-
लं तथा तानेव हि जपेद्गुह्यं शक्तिं भूत्वा समाहितः अथेदं जगत्सर्वं वशीकर्तुं चराचरं तदा रुद्रं जपेद्भूयो ध्यायमानो महेश्व-
रमिति यमः शक्तियारण्यक जपो गायत्र्याश्च विशेषतः सर्वपापहरात्येने रुद्रैकादशिनी तेषां । तथा गायत्री हरते पापं त्र्यंबके
वृद्धिरायुषः उभयं रुद्रं जाप्येन सततं ते श्रुत्वा नुवर्द्धनमिति तथा ॥ स्पृष्ट्वा श्वत्थं जपेद्यस्तु रुद्रैकादशिनी शक्तिः रोगान्ज्वरानि
सारादीन् नाशयेदुल्लवणान् पीति विषान् धर्माक्षरेषु रुद्राणां च तथा जप्यं सर्वाघाविनिर्मुक्तं सर्वकाम करोहि मस्तथा सर्वत्र शा-
तिदः अजा विकानामश्वानां कुंजराणां तथैव च मनुष्याणां नैराणां बालानां योषितामपि आमाणां नगराणां च देशानामपि
भार्गव उपद्रुतानां धर्मज्ञाधितानां तथैव च नरके समनुप्राप्तेरिषु जे च तथा मये रुद्रहोमः पशुशांतिपायसेन घृतेन वेतिलैर्गं-
उत्तरार्द्धे त्रिपेक्षांशेन मोध्यायेत्सकृजपे विधिं वक्ष्ये बहुना किं हि जेतुमः रुद्रा ध्यायेन विधिना धृतेन नियुतं क्रमात् सघृ-
तेन तिलैर्नैव कमलेन च यत्नतः । इव या घृतगोक्षीरमिश्रया मधुना तथा चरुणा सघृतेनैव केवलं पयसापि वा जहुयात्का-
लमृत्योस्तु प्रतीकारः प्रकीर्तित इति बृहत्पराशरः एकादशगुणान् रुद्रानुवर्त्तयति यो रुद्रतामिति तथा यावज्जीवं जपेद्गुह्यं पौ-
रुषं सूक्तमेव वा ते विंशतिमहोदं गृहं गृहपतिर्यथेति मुक्तिसाधनता बोधकानि श्रुतिस्मृतिपुराणवचनानि ग्रंथादावुदा-

हृतान्यत्राप्यनुसंधेयानि जपहोमार्चनविधिमित्यनेन रुद्रस्त्रिधा उक्तः जपहोमैरुद्रै रुद्रोभिषेक रुद्रश्चेति तत्राद्यो हि धाकेवलजपा-
त्मको होमांगकश्च तत्राद्ये मूलं एकादशगुणान्वा रुद्रानावर्त्य धर्मवित् महापौरपि स्पृष्टो मुच्यते नात्र संशयः सर्वपापनिनश्ये-
ति रुद्रैकादशिति जपादित्यस्मृतिः हेमाद्रौ कोशिकबौधायनौ रुद्रैकादशितिलेषां सर्वकामफलप्रदा सर्वपापक्षयकरी सर्वशां-
तिप्रदायिनीति इदं चरहः कृते मासमात्रे जेयं रुद्रा ध्यायी भवेद्भक्त्या मासमात्रमतेन्द्रितः प्रायश्चित्तं भवेदेतद्बृहस्पत्यसंशय इति ।
पराशरपुराणात् द्वितीयेषु ततो होमं प्रकुर्वीत नमः शंभवे मन्त्रतः रुद्रैकादशिनी जपेत्त्रयस्त्रिंशदथा हुतीः । रुद्रैकादशत्रयं प्रोक्तं च ध्या-
त्र्यधिकया युतं च त्वारश्च महारुद्रै सह स्वाः सप्तवर्जिताः चत्वारिंशत्सहस्राश्च कर्त्तव्याश्च तुरुत्तराः हुताश्च सप्तसप्तत्यात्यतिरु-
द्रै विनिश्चय इति हेमाद्रौ बौधायनवचनं अष्टतात्वा तिलान्वापियवान्वासमिधोपि वा राश्रवायेति जहुयात्सर्वास्तानां ज्यसि-
क्तकात् पंचपचाथ षट्षट्ठा अष्टा अष्टावथापि वा दशदशैकादशैवाज्जहुयात्साधको हि वा इति बृहत्पराशरवचनं चमलं केचि-
तु कालिकापुराणोदौ जपमात्रेनैर्जपादशांशतो होमस्तथा होमानुत्तर्पणं तर्पणस्य दशांशेन मार्जनं कथितं किल मार्जनस्य दशांशेन
ब्राह्मणानपि भोजयत् जपोऽर्चा पूर्वक होमस्तर्पणं चाभिषेचनं भूदेवपूजनं पंचप्रकारेण कृत्वा पुरस्क्रियेति होमाशक्तौ जपं कुर्या-
च्छामसंख्या चतुर्गुणं एवं कृते तु मन्त्रस्य जायते सिद्धिरुत्तमं इति पुरश्चरणं चंद्रिकोदौ जपमात्रे दशांश होमाद्युक्ति मूलं तेन तर्पणाद्य-
पिमिद्धं होमरुद्रैव तर्पणाद्यनाशक्यमेव जपरुद्रैर्न दुक्तेरित्याहुः तन्न ततो होमं प्रकुर्वीत तस्यादिना बौधायनवचनेन पंचपंचाथ षट्ष-
ट्षट्ठेत्यादिना बृहत्पराशरवचनेन च रुद्रजपांग होमसंख्याया विहि तत्वेनान्यमन्त्रजप सामान्येन रुद्रजपांग होमे दशांशादिकायाः
संख्यायानिवेशायोगात् यानितु पुरश्चरणं चंद्रिकोदौ धृतानि जपदशांशतो होमविधायकानि होमदशांशतस्तर्पण विधायका-
नि वचनानि तानि पुरश्चरणविषयाणि तेन तदुक्तं जपो होमो विप्रभोजनं चेत्येव कार्यमित्याहुर्बृहदाः अतएव हेमाद्रि महार्णवोदौ न

पणाद्यनुक्तिः होमोपि देधा प्रधानभूतः समग्रहोमो जपंगभूतश्चेति तत्राद्ये जपहोमार्चनविधिं व्याख्यास्याम इति रुद्रहोमः पराशा
तिः पायसेन घृतेन वेत्यादिबोधायनविष्णुधर्मोत्तरवचनं प्रागुक्तं मूलं अंगभूतैः पितृहोमं प्रकुर्वीतेति पंचपंचायथ षट्षट्टुतरादिबो
धायनबृहत्पराशरवचनं पूर्वोक्तं एवमूलं तेनास्मिन्मंत्रविभागपवनास्ति रुद्रजपंगहोमस्य नमः शं भवायेति मंत्रेण विहित
त्वात्तन्निष्पन्नं व्याख्यावाचनिकत्वाच्च। अयं प्रकरणे रुद्रजपंगहोमपव जपे इति सप्तम्यां मंत्रं प्रायणीयाया मिति वदं गित्वावगतेः
प्रधानभूते समग्रहोमे तस्यामं भवान्महार्णवाद्युदाहृत्युक्तिकल्पसूत्रानुसारि स्वस्वशास्त्रीयश्रुतिकल्पसूत्रेषु च यनप्रकर
णोक्त एव मंत्रविभागो प्राप्यः यत्तु महार्णवकृता प्रधाने समग्रहोमे मंत्रविभागस्यावश्यकत्वाज्जपंगेऽप्ययमेव यावत् अपेक्षित
त्वादित्युक्तं तत्र तथा स्मृतिस्ततो होमं प्रकुर्वीतेत्यादि पूर्वोक्तबोधायनादिवाक्यानां निर्विषयतापत्तेः तस्माद्द्वौ धायनबृहत्पराशरोक्त
प्रकरणे जपरुद्रजपंगहोम इत्येव युक्तं प्रतिभाति। जपरुद्रजपंगहोमस्तु तिलाद्यैः कार्य इति महार्णवकारः निर्णयसिंधो शांतिरत्नेकम
लाकरभट्टपादे स्तु अत्र यद्यपि महार्णवकृता मूलं नोक्तं तथाप्यन्यमंत्रजपसामान्येन तेनोक्तं भवदप्याज्यद्रव्यमनादेशोक्तहो
तिष्ठविधायत इति सामान्यवचनद्वाराज्येनैव स्यान्न तु तिलादिद्रव्यके मानमस्ति तेन पूर्वोदाहृतविष्णुधर्मोत्तरात्पायसेन
घृतेन वा होमः कार्य इत्युक्तं प्रतीभातीत्युक्तं तच्चिंत्य। अस्तु तान्वातिलान्वापि यवान्वासमिधोपि वाशं भवायेति ऋगुयात्सर्वा
स्तानाज्यसिक्तकानि विबृहत्पराशरेण तिलादिद्रव्याणां रुद्रजपंगहोमविहितत्वात् मंत्रविभागस्तु विस्तरतोऽत्रेव दृश्यते। अभि
षेकरुद्रैतुहोमो न भवति जपरुद्र एवांगभूतहोमं विधानात् सत्रविधोपिरुद्रः पत्येकं पंचधारूपं रुद्रा रुद्रो महारुद्रो महा
रुद्रोति रुद्रश्चेति तदुक्तं महाकल्पेन हि केशवरशतानंदसंवादे। ऋणुषमो महाप्राज्ञ रुद्रमदान्वदाभिते। रुद्रः पंचविधाः प्रोक्ता
देशिकैरुत्तरोत्तरं सामस्वाद्योरूपकायः सशतः एकादशाभिरेताभिर्महारुद्रस्तकथ्यते एकादशमहारुद्रैरतिरुद्र इतीरित इति

तथाविधितोनमकावृत्तिरुद्र एकादशात्मिकारुद्रस्यैकादशवृत्त्या रुद्रैकादशीनी स्मृता एकादशाभिरेताभिर्महारुद्रस्तकथ्यते एकादश
महारुद्रैरतिरुद्र इति इष्यते इति रुद्रैगान्वाह बृहत्पराशरः शिववातस्य तु रुद्रस्येति नारायणं स्मृताशिरः पुरुषसूक्तं च शिवसंकल्पेन
तत्तत्कवचवापतिरथनेत्रं विभ्राड्बृहत्स्मृतं शतरुद्रीयमस्त्रेषु देवस्यास्त्रं प्रकल्पयेदिति तस्य तु रुद्रस्य प्रसिद्धस्यैरोद्राध्यायल
क्षणमंत्रस्येत्यर्थः महाकल्पेन हि केशवरसंवादेऽपि शिवसंकल्पं तदयं सूक्तं स्यात्पुरुषशिरः प्राहुर्नारायणं चैव शिरवातस्योत्तराभि
धं आशुः शिशानुः कवचनेत्रं विभ्राड्बृहत्स्मृतं शतरुद्रीयमस्त्रं स्यात् षडंगक्रम ईरितः त्खिरस्तु शिरवानेत्रं वर्म चास्त्रे महाम
ते प्राहुर्विधिज्ञारुद्रस्य षडंगानि स्वशस्त्रं त इति बोधायनसूत्रेषु शिवसंकल्पे तदयं पुरुषसूक्तं शिरउत्तरनासपणै शिरवाऽप्रक्षिर
थं कवचं शतरुद्रीयमस्त्रमित्येवं नेत्रवर्जितानि पंचोवाण्यास्युक्तानि अग्निपुराणेऽपि यजुर्विधानेऽपि रुद्रावैत्फपक्रमोक्तं तद
यं शिवसंकल्पं शिरः सूक्ते तु पुरुषं शिरवाद्यः संसृतं सूक्तमास्युः कवचमेव च विदवादिभिरप्यव्यातमस्त्रं वै शतरुद्रीयमिति अत
श्चैव बोधायनसूत्रानुसारिणां तैत्तिरीयाणां पंचांगन्यासो बृहत्पराशरसूत्रानुसारिणां वाजसनेयिनी षडंगन्यास इत्येव पंचांग
षडंगन्यासोऽप्यवस्थितो विकल्पः अत्रास्त्रन्यासे त्वमने रुद्रो अस्तरुद्र इति तैत्तिरीयाणां शतरुद्रादियमंत्रास्त्रेन प्रसिद्धोऽनुवा
क एव शतरुद्रीयमिति महार्णवानुसारिणो देवयाजिकादयः रोद्राध्यायस्यायोऽनुवाक एव शतरुद्रीयमिति परशुरामकारिकानुसारिणोऽपि धान
पारिजातकारकाशिदीक्षितादयः रोद्राध्याय एव शतरुद्रीयमित्यपेर बृहत्पराशरसूत्रानुसारिणां हि संमतत्वादेन दबयुक्ततमं एतच्च
शतरुद्रीयमस्त्रमिति बोधायनसूत्रव्याख्यावसरविस्तरतोऽवस्थाम् अतश्च शिवसंकल्पादिभिः पंचाभिः षड्विंशमेतैः सहितः सां
गः यत्तु कैश्चित् पातेरुद्रैरिति शिरवायामित्येवमादिपंचविधांगन्याससाहित्यपरत्वेन सोगपदं व्याख्यातं तदसत् तथास्मिन् न्यासविधि

भिरिव न्याससाहित्यसिद्धौ पुनस्तत्साहित्यबोधकसांगपदवैयर्थ्यापितेः सांगपदस्यांगन्याससाहित्यपरत्वेऽसशीर्षपदस्य शिरोमोजप
साहित्यपरत्वेऽर्हजरीयापत्तेः श्वतस्मात्सांगस्त्वाद्यो रूपकारव्यङ्ग्येव मादिवाक्यस्य जाध्यरुद्रैस्वरूपबोधकत्वात्तदन्तः पातिसांग
पदं शिवसंकल्पाद्यंगमंत्रजपसाहित्यपरत्वेनैव व्याख्यातुमुचितं अतएव पूर्वमंगानि संजयं रुद्राध्यायं ततो जपेत् तदन्ते सप्तमंत्रा
श्ववयसो महलिङ्गः पुनश्चैतयक्रमेण जाटाभाहजपेदिति इति महाकल्पेनैदिकेशवरश्च तानंदसेवादेरुद्रजपोगजपपूर्वकः स्पष्टो
भिहितः वयसोमैल्यष्टौ कंडिका महलिङ्ग इति परशुरामदेवयाज्ञिकादिभिरुक्तं अनंतरोक्ते महाकल्पेनैदिकेशवरश्च तानंदसेवादेरुद्रजपोगजपपूर्वकः स्पष्टो
प्तमंत्रमहलिङ्ग इत्युक्तं। अत्रमंत्रशब्दः कांडिकापर इत्युक्तं विधानपरिजातेन तभैदुः सप्तमंत्रानितितुकारावाभिप्रायं तेषां
संहितायां सप्तकांडिकानामेव समाप्तात्वात् अतश्च वयसोमैल्यष्टौ सप्तमंत्रेन वा सहितः सशीर्षः पूर्वमंगानि संजयेत् तत्र शिव
संकल्पादीनि षड्वांगानि ज्ञेयानि षण्णामेव तथा मंत्रप्रकलत्वात् षड्वांगानि सकृज्जप्त्वा रुद्रकादशवर्त्तनमिति षड्वांगैकादशीरु
द्रइत्यादौ तथा दर्शनाच्च बृहत्पराशरस्मृत्यो रवातस्य रुद्रस्येत्यादिना षड्वांगान्यभिधाय षड्वांगानि स्मरेदष्टप्रणवं जपेद्विजडत्यनेन
षड्वांगसाहित्यमाह तद्यगहि संपुटन्यासानंतरं ध्यानात्प्रागभिधेयोपि शिवसंकल्पादिषड्वांगन्यासः षड्वांगानि स्मरेदष्टप्रणवं
जपेद्विजडति याको षड्वांगानीति शब्देन शिवसंकल्पादिनेत्रांतपंचांगोपस्थितिर्यथास्यादित्येवमर्थं षड्वांगानि स्मरेदित्यतः प्रागनव
मेरभिहितः षड्वांगानि स्मरेदित्यनेन लक्षणया षड्वांगमंत्रजपउच्यते अतएव यज्जाग्रतादिषड्वांगैकैव शिवसंकल्पमार्थं करुद्रस्तु
देवताषड्वांगविनियोगजपादिषुत्यादि ता बृहत्पराशरस्मृतौ शिवसंकल्पादीनां विध्यादित्येतानां मंत्राणां तद्व्याचंगन्यासेषु
विनियुक्तानामपि जपादिषु पुनर्विनियोग उक्तः तेनास्वरूपचरमांगपरित्यागेनैव षड्वांगानि ज्ञेयानि दिवयाज्ञिकादिभिर
पीमान्येव षड्वांगान्यनुस्त्वानि शिष्टाचाराप्येव अतश्च षड्वांगानि स्मरेदिति वाक्यस्यायमर्थः सिद्धः शिवसंकल्पं तदयमित्येव

मादीनि षड्वांगानि षड्वांगमंत्रवाक्यानि स्मरेज्जपेदिति अष्टप्रणवमुक्तरुद्रं जपेदिति च एवं चाष्टप्रणवं च जपेदिति च शब्दपादो,
चुगृहीतो भवति अग्निपुराणेपि वक्ष्ये रुद्रे विधानं षड्वांगं सर्वदं परं। तद्वयं शिवसंकल्पं शिवः स्तुतं तु पौरुषं शिखाभ्यः संभूते स्तु
क्तमाशुः कवचं मेव च वेदवादिभिरारव्यातमस्त्रं वै शतरुद्रियं शतरुद्रीयं संजयं रुद्रस्यांगानि पंचहि षड्वांगान्यस्य तं ध्यात्वा जपे
द्रुद्रं स्तुतः क्रमादिति शतरुद्रीयारव्यरुद्रस्य षड्वांगानि वित्यस्य तं रुद्रं ध्यात्वा ततः षड्वांगान् रुद्राजपेदिति संबंधः जपेदिति जपग्र
हणं होमाभिषेकयोरुपलक्षणं रुद्रं विशेषेण षड्वांगानि त्यनेन पुष्टिलिङ्गानिर्दिष्टेन जपादिषु रुद्रेषु शिवसंकल्पादिषु षड्वांगमंत्रसा
हित्यमभिधीयते शतरुद्रीयारव्यरुद्रस्य षड्वांगानि न्यसेत्यनेनैव न्याससिद्धौ रुद्रविशेषणस्य षड्वांगानि त्यस्यान्यस्याथाऽनुपप
त्तेः बोधायनसूत्रेपि शिवसंकल्पं तद्वयं पुरुषस्तु शिर उत्तरनारायणं शिखाऽप्रतिशंकवचं शतरुद्रीयमस्त्रं षड्वांगं सकृज्जपेदि
ति अत्रापिन्यासविधिभिरिव षड्वांगन्याससिद्धौ षड्वांगमिति रुद्रविशेषणान्यथानुपत्याग्निपुराणादि वाक्यैकवाक्यतया
च जपहोमादौ षड्वांगमंत्रसाहित्यमेव षड्वांगं शब्देन अभिधीयते षड्वांगं शिवसंकल्पादिषु षड्वांगमंत्रसाहित्यं रुद्रं ये स तज्जपेदि
त्यर्थः द्वितीये रुद्ररूपकारव्याधिरुद्रस्यैकादशयुगलेन रुद्रप्रत्यापत्तिरंगमंत्रजपसाहित्यं प्रसज्येत तन्माह इति सकृद्रु
हणं यत्तु कैश्चित्सकृदेकवारं रुद्रं जपेच्छिवसंकल्पादिकं षड्वांगन्यासं कृत्वा जपेत् असकृद्वारं जपेच्छेत्तर्हि याते रुद्र इति
शिखायामित्येवमादिकं षड्वांगं विधेयं न्यासमर्थं तत्कृत्वा रुद्रं जपेदित्येवं षड्वांगं सकृज्जपेदिति बोधायनसूत्रं व्याख्यातं तत्षड्वा
गव्यतिरिक्तानां याते रुद्र इति शिखायामित्येवमादीनां न्यासानां सकृज्जपकरणाद्यैः परिसंख्यापत्तेः कृतापदस्यैव तदस्य च
ध्याहारयत्तेऽप्युक्तं विशेष्यसमर्पक रुद्रपदाभावेऽपि नात्र ध्याहारदोषः प्रकरणाद्वै तत्तत्तत्तत् अतएव षड्वांगान्यस्य
तं ध्यात्वा जपेद्रुद्रं स्तुतः क्रमादित्यग्निपुराणे वाक्ये रुद्रानित्यस्या विशेषणं युद्धिदंग निर्दिष्टं षड्वांगानिति स्पष्टमुक्तं यदपि

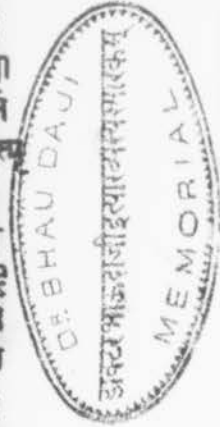
पंचांगतदुपलक्षितन्यासमात्रसकृज्जपेत् सकृत्कुर्यान्नतु महासूत्रातिरुद्धोऽसर्वेषां पोर इति विहितोत्तरपूजनस्यावृत्तिव
न्यासावृत्तिः तथाच सकृदावर्तनेन न्यासमात्रं प्रवर्तयेत् न्यासोऽप्येवमन्यैरेतत्सूत्रं व्याख्यातं तदाप्युक्तं तथासति पंचांगपदेनोपस्थित
सन्निकृष्टशिवसंकल्पादिपंचांगपरित्यागापत्तेर्विप्रकृष्टपंचविधन्यासमात्रस्वीकारापत्तेर्जपाविवक्षयाजपपदस्य करोत्य
र्थमात्रपरत्वापत्तेश्च न्यासानोक्तसंस्कारत्वेन न्यायोदेवसकृत्प्राप्तत्वात् सकृद्ग्रहणस्यानर्थक्यापत्तेः उत्तरपूजनस्यावृत्ते
र्वाचनीकत्वाच्च अग्निपुराणादिवाक्यविरोधापत्तेश्च तस्मादस्मत्कृतैव व्याख्याज्यायसी अतएव परशुरामः सूत्राध्यायः
सरुद्रः स्यात्प्रथमः सांगशीर्ष इति । अत्रापत्तिर्कथं शिवसंकल्पं तद्दयमित्येवमादिभिर्नैत्रैर्मंत्रातैरस्त्रमंत्रवर्जितैः पंचभिरंग
मंत्रैः शिवसंकल्पादिभिः शतैरुद्रियोतैः षडंगमंत्रैर्वा सहितो वयसो मेति सप्तमंत्रात्मकेनाष्टमंत्रात्मकेन वा शिवस्त्रात्रसहितो
रौद्राध्यायो रूपकारव्य आद्यो रुद्र इति अयं चारुत्रमंत्रवर्जनेन तत्पंचांगमंत्रसहितो रुद्रजपस्तद्ग्रहणशरस्मृत्यनुसारिणं वा
जसनेयिनं मिषु बो धायनस्त्रानुसारिणां तु शिवसंकल्पं तद्दयमित्येवमादिभिर्नैत्रमंत्रवर्जितैरस्त्रमंत्रातैः पंचभिरंगमंत्रैः सहि
तः सांगः षडंगमंत्रसहित रुद्रजपपक्षस्तत्तेषां नास्त्येवेति विशेषः सांगस्त्वाद्योरूपकारव्यः सशीर्षो रुद्र उच्यते इत्यादिपूर्वोदा
हृतवाक्यैश्च मकजपस्य विधानाभावात् बृहत्पराशरादावप्यनभिधानाच्च वाजसनेयिनां च मकजपो वै कल्पिक एवेत्युक्तं य
त्तु नमकं चमकं चैव पौरुषं सक्तमेव च नित्यं त्रयं प्रयुजानो ब्रम्हलोकमहीयत इति काशीदीक्षितपद्धति धृतं वचनं तत्स्वतं
त्रफलार्थं तथानमकादित्रिकप्रयोगविधानपरं चमकजपकरणपक्षे महत्तिरोजपानंतरं चमकजपः कार्य इति देवयाजिका
दयः यद्यपि नमकजपानंतरं चमकजपविधानाद्देहादिशिन्यामपि नमकस्यैकैकावृत्तौ कृतायामेकैकचमकविभागजपवि
धानाच्च नमकजपाव्यवहितकाले चमकजपोयुक्तस्तथापि नमकजपानंतरं महत्तिरोजपादिविधानात्तदंत एव चमकजप

इति तदाशयः केचित्तु चमकजपपक्षेन महत्तिरोजपः महत्तिरोजपपक्षे तु नमकजपः नमकजपांते उभयोर्विधानात्पौर्वा
पर्यं नियमे तयोः प्रमाणाभावाच्च अतएव ये महत्तिरोजपमाचरेति तत्ते चमकजपमाचरेति ये तु चमकजपमाचरेति न च ते महत्ति
रोजपमाचरेतीत्याहुः इदमेव युक्तं तं महत्तिरोजपानंतरं मुग्रश्वेति तिस्रः सप्तवाकं डिकाजठारव्याजपेत् उग्रश्वेति यजमंत्रं
जटामाहुर्जपेदिति इति वचनादितिकेचित् परशुरामोपि लिंगोक्ता देवता दध्युग्रश्वत्रितयं यजः विनियोगो जटानाप्येकेति
इयमजपेत्तद्विदितिव्याजिकादिभिस्तु सांगस्तौद्योरूपकारव्यः सशीर्षो रुद्र उच्यते इत्यादिपूर्वोक्तवाक्येषु हेमाद्रि महार्णवा
दीनिबोधेषु च जटाजपविध्यदर्शनात् जटाजपो नोपात्तस्ते न जटाजपः कृताकृतः महत्तिरोजपोपि कृताकृताकृतिविहितो
न क्वचिच्चाविहितत्वेन तयोः पूर्वोक्तचमकन्यायेन कृताकृतत्वाद्गुमात् अतश्चानयोर्जपात्फलाधिक्यं न तु तदकरणे वैगुण्यगु
णविशेषफलविशेष इति कात्यायनोक्तेः एवं देवयाजिकादिप्राचीनपद्धतिग्रन्थाणां वमाध्यंदिनादीनामाचारैश्चानुसृज्यरू
पकारव्यरुद्रस्वरूपमुक्तं महार्णवकारानुसारिणस्त्वेवमाहुः यद्योक्तन्यासपूर्वकं रौद्राध्यायस्यैव केवलस्य सकृदावर्तनं प्रवृत्तं
कारव्यो रुद्रः सांगस्त्वाद्योरूपकारव्य इत्यादीनि पूर्वोक्तवचनानि त्वाकारग्रंथेषु दर्शनाद्भिर्मूलानि यत्तु मंत्रसंबन्धोर्गतशान्तिरंवेदे
हेमाद्रोरुद्रप्रकरणे निर्णयसिंधौ शान्तिरात्रे च एव ध्यात्वा हि जः सम्यंगंगानां जपमारत्तत् तद्देवदेव जप्त्वा शीर्षोऽस्मत्कृतं चैव पौरु
षं शिखार्यानुतरं षट्कं नारायणमनुतमं कवचेऽप्रतिरथं तद्दस्त्रे तु शत रुद्राय जप्त्वा गानि जपेच्छान्तिं विकशीर्षं विसर्जयेदिति बो
धायनवचनं शिवसंकल्पादिपंचांगमंत्रजपविधायकं तद्दर्शकौ तन्मात्रस्यैव जपविधायकमिति तदसत् तथासति सांगस्त्वाद्योरूप
कारव्यः सशीर्षो रुद्र उच्यते इति महाकल्पेन हि के श्वरशतानंदसंवादे तद्दयं शिवसंकल्पं शिरः सक्तं मुपौरुषं शिखाद्वाः संप्रतं सूक्त
माशुः कवचमेव च वेदवादिभिरारख्यातमस्त्रं वै शत रुद्राय । शतरुद्राय संज्ञस्य रुद्रस्यांगानि पंच हि पंचांगान्यस्य तं ध्यात्वा जपे

पंचांगंतु पलक्षितं न्यासमात्रं सकृज्जपेत् सकृत्कुर्यान्न तु महारुद्रातिरुद्रादौ सर्वेषां पोर इति विहितोत्तर पूजनस्यावृत्तिव
न्यासावृत्तिः तथाच सकृदावर्तने न्यस्य न्यासाभवेतीत्येव मन्येरेतत्सूत्रं व्याख्यातं तदाप्युक्तं तथासति पंचांगपदेनोपस्थित
सन्निकृष्टशिवसंकल्पादिपंचांगपरित्यागापत्तेर्विचक्रुष्टपंचविधन्यासमात्रस्वीकारापत्तेर्जपाविवक्षयाजपपदस्य करोत्य
र्थमात्रपरत्वापत्तेश्च न्यासानोक्तसंस्कारत्वेन न्यायोदेवसकृत्प्राप्तत्वात् सकृद्ब्रह्मणस्यानर्थक्यापत्तेः उत्तरपूजनस्यावृत्ते
र्वाचनीकत्वाच्च अग्निपुराणादिवाक्यविरोधापत्तेश्च तस्मादस्मकृतैव व्याख्याज्यायसी अतएव परशुरामः रुद्राध्यायः
सरुद्रः स्यात्प्रथमः सांगशीर्ष इति । अत्रापि कर्षः शिवसंकल्पं हृदयमित्येवमादिभिर्नैत्रमंत्रातरे रस्त्रमंत्रवर्जितैः पंचभिर्ग
मंत्रैः शिवसंकल्पादिभिः शतं रुद्रियंतैः षडंगमंत्रैर्वा सहितो वयसो भवेति सप्तमंत्रात्मकेनाष्टमंत्रात्मकेन वा शिरसा च सहितो
रौद्राध्यायोरूपकारव्य आद्योरुद्र इति अथैवास्त्रमंत्रवर्जनेत्रातपंचांगमंत्रसहितोरुद्रजपस्तु हृत्पराशरस्मृत्यनुसारिण वा
जमनेयिनं भिषुर्वा धायनस्त्रानुसारिणां तु शिवसंकल्पं हृदयमित्येवमादिभिर्नैत्रमंत्रवर्जितै रस्त्रमंत्रातैः पंचभिर्गमंत्रैः सहि
तः सांगः षडंगमंत्रसहित रुद्रजपपक्षस्तु तेषां नास्त्येवेति विशेषः सांगस्त्वाद्योरूपकारव्यः सशीर्षो रुद्र उच्यते इत्यादिपूर्वोदा
हृतवाक्येष्वमकजपस्य विधानाभावान् बृहत्पराशरादावप्यनभिधानाच्च वाजसनेयिनां चमकजपो वै कल्पिक एवेत्युक्तं य
त्तु नमकं चमकं चैव पौरुषं स्तुतमेव च नित्यं त्रयं प्रयुजानो ब्रम्हलोकमहीयत इति काशीदीक्षितपद्धति धृतं वचनं तत्स्वतं
त्रफलार्थं तयानमकादित्रिकप्रयोगविधानपरं चमकजपकरणपक्षे महच्छिरोजपानंतरं चमकजपः कार्य इति देवयाजिका
दयः यद्यपि नमकजपानंतरं चमकजपविधानाद्भेदे काश्चिन्त्यामपि नमकस्यैकैकावृत्तौ कृतायामेकैकचमकविभागजपवि
धानाच्च नमकजपाव्यवहितकाले चमकजपोयुक्तस्तथापि नमकजपानंतरं महच्छिरोजपादिविधानात्तदंत एव चमकजप

इति तदाशयः केचित्तु चमकजपपक्षे नमहच्छिरोजपः महच्छिरोजपपक्षे तु नमचमकजपः नमकजपांते उभयोर्विधानात्पौर्वा
पर्यं निममेतयोः प्रमाणाभावाच्च अतएव ये महच्छिरोजपमाचरंति तत्ते चमकजपमाचरंति ये तु चमकजपमाचरंति न च ते महच्छि
रोजपमाचरंतीत्याहुः इदमेव युक्ततरं महच्छिरोजपानंतरं मुग्रश्रेयसि तिस्रः सप्तवाकंठिकाजगारव्याजपेत् उग्रश्रेयसि यजुर्मंत्रं
जटामाहुर्जपेदिति इति वचनादितिकेचित् परशुरामोपि लिंगोक्ता देवता दध्युग्रश्वत्रितयं यजुः विनियोगो जटानाप्येके वि
श्यमजुपंतं च इति हि वयाजिकादिभिस्तु सांगस्त्वौद्योरूपकारव्यः सशीर्षो रुद्र उच्यते इत्यादिषु पूर्वोक्त वाक्येषु हेमाद्रि महार्णवा
दीनिबोधेषु च जटाजपविध्यदर्शनात् जटाजपो नोपात्तस्ते न जटाजपः कृताकृतः महच्छिरोजपोपिकृता कृता क्वचिद्विहितत्वात्
न क्वचिच्चाविहितत्वेन तयोः पूर्वोक्तचमकन्यायेन कृताकृतत्वात्प्रमात् अतश्चानयोर्जपात्फलाधिक्यं न तु तदकरणे वैगुण्यगु
णविशेषफलविशेष इति कात्यायनोक्तेः एवं देवयाजिकादिप्राचीनपद्धतिग्रन्थाणां एवमाध्यंदिनादीनामाचारानुसृत्य रूप
पकाख्यरुद्रस्वरूपमुक्तं महार्णवकारानुसारिणस्त्वेवमाहुः यथोक्तन्यासपूर्वकं रौद्राध्यायस्यैव केवलस्य सकृदावर्तनं प्रवृत्तं
कारव्योरुद्रः सांगस्त्वाद्योरूपकारव्य इत्यादीनि पूर्वोक्तवचनानि त्वाकारग्रन्थेषु दर्शनाद्भिन्नमूलानि यत्तु मंतरं षडंगं तर्गतं शांतिवंदे
हेमाद्रोरुद्रप्रकरणे निर्णयसिं धौ शांतिरात्रिच एव ध्यात्वादिजः सप्तगंगानां जपमात्रं तत् हृदये हृदयं जप्त्वा शीर्षां स्तुतं चैषोरु
षं शिखार्यामुत्तरं षडंकं नारायणमनुत्तमं कवचेऽप्रतिरथं तदरुद्रं तु शत रुद्रायं जप्त्वा गानि जपेच्छांतिं विकारीतिं विमर्जयेदिति बो
धायनवचनं शिवसंकल्पादिपंचांगमंत्रजपविधायकं तदहस्तौ तन्मात्रस्यैव जपविधायकमिति तदसत् तथासति सांगस्त्वाद्योरूप
कारव्यः सशीर्षो रुद्र उच्यते इति महाकल्पेनदिके श्वरशतानंदसंवादे हृदयं शिवसंकल्पं शिरः स्तुतं तु पौरुषं शिखायाः संप्रतं स्तुतं
माशुः कवचेमेव च वेदवादिभिराख्यातमस्त्रं वै शत रुद्रियं । शतरुद्राय संप्रतं रुद्रस्यांगानि पंचविह पंचांगान्यस्य तं ध्यात्वा जपे

हुद्रास्तथाक्रमान् इत्यग्निपुराणे एवं ध्यात्वा हि जः सम्यगांगानां जपमार्गमेतत्तद्वदेत्तद्वदेजत्याशीर्वास्मृतं चेपोरुषं शि
 स्वायामुत्तरं षट्कं नारायणमनुत्तमं कवचेः प्रतिरथं तद्दृष्ट्यै तु शतरुद्रीयं जत्वांगानि जपेच्छातिविकाशीतिविमर्जयेदिति बो
 धायनकल्पे पंचांगानि स्मरेत् षट्प्रणवे जपे हि जइति बृहत्पराशरस्मृतौ च न्यासमभिन्नाशिवसंकल्पाद्यं पंचकमंत्रजपपूर्वकं
 रुद्रजपविधि विरोधापत्तेः छंदोदेवतमार्गयमथातः शतरुद्रीये ज्ञातनकर्म सम्यक्त्वं हि जानायेन जायत इत्यपक्रम्य । आद्या
 नुवाके रुद्राणामाद्यां तु शविहिजाः छंदोगायत्रमन्यासः अनुष्टुपतिस्तु स्मरेत् पंक्तिस्तिस्रः विज्ञेयमनुष्टुपसप्तस्मृतं
 ह्योस्तु जगती विप्रा उक्तमाद्यानुवाकके । अंत्यानुवाके प्रथमा बृहती जगती तथा । अनुष्टुपचतुर्तीयाया ह्योस्त्रिष्टुपस्तु
 ते हिजाः अपरास्तु तथानुष्टुप अनुवाक इयं स्मृतं रुद्रः सर्वास्तदेवत्यं विनियोगो यथोचितं यज्जायतादिषट्के च शिवसंक
 ल्पमार्गकं रुद्रस्ते देवता षट् स्तु विनियोगो जपादिषु सहस्रशीर्षा इत्यादि हि यणाष्टय्ये देवता पुरुषो जगदीजो मृषिर्वा
 रायणः स्मृतः । छंदः सर्वास्तु चानुष्टुप विनियोगो जपादिषु । अङ्गः संभृत इत्यादौ उत्तरनारायणस्तुषिः पूर्वानुवाकं देवत्यं त्रिष्टु
 पं छंदः प्रकीर्तितं । आशुः शिशान इत्यादि प्रतिरथ उच्यते एतन्नाम्ना मुनिस्तत्र देवता वामेश्वरः त्रिष्टुपं द्वाजपादौ तु विनि
 योगो यथोचितं विष्णो बृहदित्यादौ सूर्यो देवतमुच्यते इति बृहत्पराशरस्मृतौ च शिवसंकल्पाद्यं पंचकमंत्राणां जपादिषु विनि
 योगविधाना विरोधापत्तेः । न च सांगस्वाद्योरूपकाव्य इत्येवमादीनि वचनानि निर्मूलानि । उक्तार्थकेषु अग्निपुराण बृहत्परा
 शरस्मृतिवाक्येषु बोधायनी यरुद्रकल्पवाक्ये च तदर्थोपलभान् निर्मूलतायां वक्तुमशक्यत्वात् बोधायनी यरुद्रकल्पवाक्यं तु हि
 तीयरुद्रनिरूपणावसरे व्याख्यास्यते बृहत्पराशरस्मृतिवाक्येषु प्रक्रमोपसंहारयोः श्रुतस्य विनियोगो यथोचितमियस्य
 प्रतिवाक्यं श्रुतस्य विनियोगो जपादिषु चित्यस्य चायमर्थः जपे चिकीर्षिते जपे विनियोगः होमे चिकीर्षिते होमे विनियोगः । अ

भिषेके चिकीर्षिते त्वभिषेके विनियोगः अस्त्रन्यासे चिकीर्षिते त्वस्त्रन्यासे विनियोग इति रुद्रः सर्वास्तदेवत्यं विनियोगो यथो
 चितमित्यपक्रम्य स्थितपदार्थः जपरुद्रे तु जपहोमै रुद्रे तु होमे अभिषेको न्यासे चिकीर्षिते तु तद्व्यादिततदेगन्यासे
 च विनियोग इति त्रिष्टुपं छंदो जपादौ तु विनियोगो यथोचितं मित्यपसंहारस्थयथोचितपदार्थः अत्राद्यंतर्ग्यथोचितमित्य
 दोपादानं विनियोगो जपादिषु इत्यादौ सर्वत्र यथोचितपदानुवृत्त्यर्थं तेन जपादिषु रुद्रेषु यथोचितं विनियोग इत्यर्थ इति दिक् ।
 ॥ अथ हि तीये रुद्रमाह एकादशगुणे स्तद्हुद्रासंज्ञो हि तीयेक इति । अत्र तद्दित्यनेन संगतं सतीर्षत्वं चातिदिश्यते । शाना
 तपोपि । षडंगैकादशी रुद्र इति । षडंगमंत्राणां शिवसंकल्पादीनां जपपुरःसरमेकादशानां पूरणी रौद्रा ध्यायावृत्तिः षडंगैका
 दशीत्यभिधीयत इत्यर्थः इयमेव षडंगैकादशी रुद्रैकादशिनी शब्देनाप्यभिधीयते रुद्रशब्देन वा अयमेव रुद्रा रुद्रशब्देना
 प्यभिधीयते अतस्त्वेतदपि षडंगानि सकृज्जप्त्वा रुद्रैकादशवर्तनं महच्छिरश्च कर्त्तव्यं रुद्रैकादशानी स्मृतंति महाकल्पेनंदकि
 इवरशतानंदसंबोदपि अंगान्यादौ शिरश्चोते रुद्रैकादशानी स्मृता एकादशो ध्वंरूपाणि अंगानि च सकृज्जपेदिति बोधाय
 नसूत्रेपि पंचांगमसकृज्जपेदिति । पंचांगं शिवसंकल्पादिपंचांगमंत्रसहितं सकृदेकवारं जपेत् पश्चात्ते वलरुद्रमेवार्थादस
 कृद्द्वारं वारं जपेदित्यर्थः एतेषु वाक्येषु स्वरूपस्य निरंगत्वमुक्तं अत्र च हि तीये रुद्रैरूपकारव्याद्यं रुद्रस्यैकादशगुणत्वेन रुद्र
 प्रत्यावृत्तिः अंगमंत्रजपमाप्तौ जन्माभूदिति सकृद्ब्रह्मणं महार्णवकारादयस्तु षड्विधो गन्यासपूर्वकमेकादशानुवाकात्मकं रौद्रा
 ध्यायं पठित्वा आद्यं च मकानुवाकं पठेत् पुनस्तपठित्वा हि तीये च मकानुवाकं मित्येवमेकादशानां पूरणी आवृत्तिः षडंगैकादशी
 त्यभिधीयते बोधायनसूत्रेपि । नमस्ते रुद्रमन्यव इत्येकादशानुवाकानां जपांते जपांते न्नाविष्णुसजो षसे तेकादशानुवाकाना
 मेकमेकं जपेदिति एकादशानुवाकात्मकं रौद्रा ध्यायं पठित्वा पठित्वा ऐकं च मकानुवाकं पठेदित्यर्थ इत्येव षडंगैकादशी

रुद्र इति शांतातपवाक्ये वर्णयंतितत्र युक्तं तथा सनिषडंगानि सकृज्जत्वा रुद्रैकादशवर्त्तनमिति सांगमाद्यं जपेद्रुद्रमिति आद्यं
रुद्रं जपेत्सांगं मिति पंचांगं सकृज्जपेदित्यादिभिर्वाक्यैर्विरोधापत्तेः न च षडंगानि सकृज्जहोत्यादिवाक्यजातस्य निर्मूलत्वं
अग्निपुराणबोधायनसूत्रबोधायनीयरुद्रकल्पबृहत्पराशरस्मृत्यादौ तदर्थदर्शनेन तस्य समूलत्वाध्यायवसायात् न चै
वं रुद्रजपस्यांगमंत्रजपपूर्वकत्वे सति प्रकादशगुणात्वापि रुद्रानावर्त्यत्यादिशास्त्रविशेष इति वाक्यं तथात्वे पिरुद्रस्यैकाद
शगुणताया अबाधान् यस्तनमस्ते रुद्रमन्यव इत्येकादशानां जपान्ते ऽग्नविष्णुसजोषसेत्येकादशानुवाकानां मेकमेकं ज
पेदिति बोधायनसूत्रेरुद्रस्यैव जपउक्तः स न शिवसं कल्याद्यंगमंत्रजपनिरासार्थं तथा तज्जपस्य पंचांगं सकृज्जपेदिति सूत्रे विहि
तत्वात् अपितु चमकानुवाकजपावसरविधिछया अतश्च पंचांगं सकृज्जपेदित्यनेनैकवाक्यतया ऽयमर्थः पंचांगं शिवसं
कल्यादि पंचांगमंत्र सहितं रुद्रं नमस्ते रुद्रमन्यव इत्येकादशानुवाकात्मकं रोद्रा ध्यायं सकृज्जत्वा प्रथमं चमकानुवाकजपेत्।
ततः केवलं रुद्रमेव जपित्वा हितीयं चमकानुवाकं जपेदित्येवमादि अत्रेनत्रमंत्रवर्जमस्य मंत्रांता निपंचांगानि एकादशानु
वाकात्मकोऽपि ध्यायस्तैर्निरीयाणामेव तेषां संहितायां रोद्रा ध्यायात्मकं शत रुद्राय मंत्रस्यैकादशानुवाकात्मकत्वात् वा
जसनेयिनां तुरोद्रा ध्यायात्मकः शतरुद्रियं मंत्रो नवानवानुवाकात्मक एव यथोक्तमनुवाकसुर्यापरिशिष्टे नमस्तेषां शहि
रण्यबाहव उष्णिषिणे तस्य ज्येष्ठाय पंचकाः स्क्रुत्याय चतस्रः शंभवायै कार्यायाय पंचदशैः अंधसो विंशति नवषट्ष
ष्टिरिति चमकानुवाकं जपस्तु वा जप्तेनेयिनां वै कल्पिक इत्युक्तं। चमकानुवाकं जपपक्षे च तज्जपेति वयसो मेति महच्छिरो
जपः पूर्वमेगानुनिसंजप्य रुद्रा ध्यायंततो जपेत् तदंते सप्तमंत्राश्च वयसो ममहच्छिरोः इति पूर्वोदाहृतवचनेन महच्छिरो जपः
स्य रोद्रा ध्यायजपान्ते विधानोपि मेने कस्यैकादशो रुद्राया मेकैकं चमकानुवाकजप विधौ नम मध्ये महच्छिरो जपान्ते

भवात् चमकजपाभावपक्षे तुरुद्रजपानंतरमेव महच्छिरो जपः। महच्छिरस्तु न प्रतिरुद्रमावृत्तिः किंतु रुद्रसर्वावृत्त्यंते
सकृज्जपः अंगात्सोऽशिरश्चो तद्विवचनात् पराशरामोपि रूपैकादशकस्यांते जपेद्रुद्रमहच्छिर इति। यत्तु बृहत्पराशरस्मृतौ शि
रसासह रुद्राणां जपेर्दशशोते ध्रुवं। सर्वमंत्राभवेत्यस्य ब्राह्मणस्योक्तकारिण इति यच्च अथवा चरुभिस्त्राशीसशिरं रुद्रसह
स्त्रकं जपेदिति प्रतिरुद्रं शिरस आवर्त्तनमुक्तं तत्सहस्रसंख्यानिर्देशात्कलांतरनिर्देशाच्च प्रकारांतरमेव बोध्यं। बोधायनकल्पे कैशि
कः एवं ध्यात्वा हि जः सम्यगांगानां नयमारभेत् तद्वये तद्वयं जप्त्वा शीर्ष्णमुक्तं च पौरुषं शिखायास्तत्तं षट्कं नारायणमनुत्तमं।
कवचे ऽप्रतिरथं तद्वदस्त्रे तु शतरुद्रियं जप्त्वा गानि जपेच्छांतिं विकीरीति विमर्जयेत्। सद्यादिपंचमंत्राश्च रुद्रानेकादशेव तु जपित्वा
सर्वरुद्राश्च चमकादि ततो जपेत् पुनस्तज्जपेत्तद्वद्वितीयं चमकं ततः एवमेकादशगुणां क्रमेण चमकास्तथा रुद्रैकादशि
नीत्वेष्टा सर्वकामफलप्रदेति अस्यार्थः अंगानां जपमारभेदित्यनेनांगानां जपो पक्रमोज्ज्वलांगानि इत्यनेनांगजपोपसंहारा
च्चांगानां जपः सिद्धः कानि जप्यानि तान्यंगानीत्यनेनांगानि निर्वृत्तिस्तद्वये तद्वयमित्यादिना। अत्रावसरेण निरुक्तिरंगमंत्रजपार्था।
अंगन्यासस्तन्यासकाल एव जप्त्वा गानि इति अंगानि पूर्वनिरुक्तानि शिवसंकल्यानि दीनि जप्त्वा। अत्र जप्त्वा गानि इत्यस्यानंत
रं रुद्रमिति शेषः स्यादयं शेषो यद्यत्र रुद्रजपविधिः स्यात्। न चासावस्ति रुद्रजपाशक्ता वंगमंत्रजापविधिमात्रपरत्वाद्वाक्यस्या
सत्यं। उच्यते। सद्यादिपंचमंत्राश्चेत्यादिभिर्वाक्यैरेरुद्रमेदनामेव निरूपयित्वादिहापिरुद्रमेदस्यैवाद्यस्य निरूपणोक्ति
त्यात्सांगस्त्वाद्यैरूपकाख्यः सशीर्षोरुद्र उच्यत इति पूर्वमेगानिसंजप्य रुद्रा ध्यायंततो जपेदित्येवमादि वाक्यैरेकवाक्यतात्ता
भाच्च। न चास्य वाक्यस्याद्य रुद्रजपविधिपरत्वे संभवति सति अंगमंत्रमात्रजपविधिपरत्वं शक्यं वक्तुं तस्माद्रुद्रमिति शेष इति यु
क्तमुक्तं तिता। यमर्थः शिवसंकल्यादीनि पंचांगानि जपित्वा रुद्रं नमस्ते रुद्रमन्यव इत्यध्यायं शान्तिमृचमपद्य इत्यध्यायं च ज

रु० प्र० नि० पेदिति । एतावता रूपकारव्य आद्य रुद्र उक्तः अधुना रुद्रै कादशिनी माह । सद्यादि पंचमंत्राश्चेति च शब्दः पूर्वोक्तं तद्व्याच्यं
 २६ गपंचक मंत्रजपा तु कर्षणार्थः । एवं च पूर्वोक्तं न तद्व्याच्यं गपंचक मंत्रात् सद्योजातादि पंचमंत्राश्च जपित्वा रुद्रं जपेत् ततः
 श्रमकप्रथमानुवाकं जपित्वा रुद्रं चावत्यं द्वितीयं च मकानुवाकं जपेदित्येवमादि सद्योजातादि पंचमंत्रा निति तैत्तिरीय शाखिवि
 षयोतिषां मंत्राणां तत्तद्गणरास्वधीतत्वात् शेषं स्पष्टं । परशुरामः सांगमाद्यं जपेद्रुद्रं केवलानिनवातरा । सांगं सशीर्षकं चात्यं नि
 रंगं मिति केचनेति तद्व्यादिनेत्रां तांगपंचक मंत्रैः सहितं सांगं । अस्यां च व्याख्यायां यज्जाग्रतादिषट्के च शिवसंकल्पमार्षकं
 रुद्रस्तु देवता षड्विधिनियोगजपादि क्षित्यादिना बृहत्पराशरस्मृतौ शिवसंकल्पादीनां विराडित्येतानां पंचांगमंत्राणां तद्व्या
 द्यंगन्यासेषु विनियुक्तानामपि पुनर्जपादिषु विनियोगाभिधानां पंचांगानि स्मरेदष्टप्रणवं च जपेद्विज इत्यनेन तत्रैव पंचांगमं
 त्रजपपुरःसरं रुद्रजपविधानं चमूलं काण्वमाध्यंदिना दीनामनादिराचारोप्येवमेव । अतश्चायमर्थः यज्जाग्रत इत्यादिभि
 र्विभ्राडित्यनुवाकैः पंचभिरंगमंत्रैः सहितं माद्यं प्रथमं रुद्रं जपेत् समध्ये केवलान्नवरुद्रं जपेत् अंत्यमिति पदं काकाक्षि
 न्यायेनोभयत्रात्वेति अंत्यमेकादशं मावर्तनं सांगं प्रथमावर्तनं वज्जपेत् । शिरसावयुसोमेत्यष्टैर्वर्चनं सहितं च जपेत् अंत्यमेका
 दशमावर्तनं निरंगं मंगमंत्रैर्विहीनं केवलं जपेदिति केचन मन्यत इति । उक्तं च महाकल्पे नदि केशवशतानंदसंवादे पि ॥ आद्यं
 रुद्रं जपेत् सांगं नवानो केवलं जपः । प्रांसं सशीर्षकं सांगं प्राहुश्चैके निरंगं कं मिति । एतावता वचनसंदर्भेणैतादृशं जप्य रुद्रस्व
 रूपं निष्यन्नेषडंगमंत्रान्यचांगमंत्रान्वा पूर्वजपित्वा एकादशं कृत्वोरुद्रं जपित्वा महच्छिरो जपेदित्येकः पक्षः । एकैकं रुद्रं जपं
 ते एकैकं च मकविभागं जपेन्न महच्छिरो न्यत्समानमिति द्वितीयः पंचांगमंत्रत्वं द्विविधं बोधायनोक्तं नेत्रमंत्रवर्जं पंचांगमं
 त्रत्वमेकं पराशक्तं त्वरुद्रमंत्रवर्जं नेत्रमंत्रांतं पंचांगमंत्रत्वं मपरं । तत्राद्यं तैत्तिरीयाणां द्वितीयं वाजसनेयिना षडंगमंत्रजप

२६

पूर्वको रुद्रजपस्तु वाजसनेयिना भवतेषामेव षडंगानां विधानात् अथ तृतीयः पक्षः । पूर्वं यज्जाग्रत इत्यादि न्विभ्राडित्येतान् पं
 चांगमंत्रान् जपित्वा दशकृत्वोरुद्रं जपेत् । ततः पूर्ववत् पंचांगमंत्रान् जपित्वा रुद्रं महच्छिरो जपेत् । केषां चिन्मते रुद्रजटामपि जपेदि
 तिसर्वेष्वपि पक्षे ध्वंते शास्त्रध्यायं द्यौः शातिरिति कांडिकां वा जपेदिति शिवं बृहत्पराशरस्मृति मते तु आदौ नेत्रमंत्रां तां न्यां चांगमंत्रा
 न् जपित्वा एकादशकृत्वोरुद्रं ध्यायं जपेदित्येतदेवरुद्रस्वरूपमिति । अथ तृतीयं रुद्रमाह । रुद्रैकादश रुद्रत इति । एकादश रु
 द्रतोरुद्रीत्यन्वयः । रुद्रतः पूर्वोक्तं रुद्रस्यैकादशावृत्त्यर्थः इयमेवरुद्री रुद्रैकादशिनी लघुरुद्रशब्दाभ्यामभिधीयते ॥ ॥ अ
 थतुरीयं रुद्रमाह । एकादशभिरैताभिर्महारुद्रास्तु कथ्यत इति । एकादशभीरुद्रीभिरैको महारुद्र इत्यर्थः ॥ अथ पंचमं रु
 द्रमाह । एकादशमहारुद्रैरतिरुद्र इति रित इति । एकादशावृत्तैर्महारुद्रैरेकातिरुद्र इत्यर्थः एतादेवाह अतरवंडां तर्गतं शांतिस्वं
 देहे माद्वौ बोधायन कल्पे कौशिकः एवं ध्यात्वा द्विजः सम्यंगंगानां जपमारभे दत्तद्वये तद्व्यं जप्त्वा शीर्षार्णं सुक्तं च पौरुषं शिखाया
 मुत्तरं षट्कं नारायणमनुत्तमं । कवचे प्रतिरथं तद्वद्व्यं तु शतरुद्रीयं ॥ जत्यांगानि जपेत् छान्तिं विकीरितिवि सर्जयेत् । सद्यादि पंच
 मंत्राश्च रुद्रनेकादशैव तु । जपित्वा सर्वरुद्रांश्च चमकाद्यं ततो जपेत् पुनरेतज्जपेत् सर्वं द्वितीयं चमके तथा । एवमेकादश
 गुणान्क्रमेण चमकांस्तथा ॥ रुद्रैकादशिनी त्वेषां सर्वकामफलप्रदा । एकादशगुणो मेव रुद्र इत्यभिधीयते रुद्रो लघुरुद्रः रुद्र
 एकादशगुणो महान् इत्यभिधीयते । महानेकादशगुणास्त्वैति रुद्र इहोच्यते इति । अत्र स्यात्वेयांशः प्राग्व्याख्यात एवारुद्रक
 ल्पद्रुमेवास्मिन् रुद्रभेदानिरूपितः विदुषां तदेवेन तेन तुष्यतुं शक्यः ॥ ॥ इति श्रीमद्विवेदि श्रीदेवानुजेन द्विवेदी
 अनंतदेवेन विरचिते श्रीरुद्रकल्पद्रुमे रुद्रपरिच्छेदे रुद्रभेद निरूपणं समाप्तिमगात् ॥ ॥ ५॥ ॥ प्रणम्य सांभमीशानं
 गणेशं च गिरं गुरुं नृशमंत्रविभागायं होमसंख्यादि भागशः ॥ १॥ कथ्यते अनंतदेवेन मूलमालोक्य यत्नतः ब्राह्मणमंत्र

प्राथम्यं ग्रंथानन्यान्पुरातनात् १ कात्यायनप्रणीतं यत्सूत्रं भागादि सूचकं । मंत्रसंख्या च बहुधा परोपकृतये मुदा ३
 अथैतेषु पंचतुस्तुष्टेषु होमात्मकेषु मंत्रविभागस्यापेक्षितत्वाद्भुति सूत्रदृष्टो मंत्रविभागो निरूप्यते । तत्र मंत्रांतैः कर्मादिः सान्नि
 पात्योऽभिधानादितिकात्यायनसूत्रमंत्रांतैः कर्मादीन् संनिपातयेत्येवो जयेदित्युक्तत्वात् मंत्रांतैः कर्मापात्रमो होमार्भः कार्यः ।
 तत्र वृषोत्सर्गप्रकरणे हुतशेषं निधाय रुद्रं जपित्वेति बोधायनगृह्येण यस्मिन् रुद्रं जपन् नित्यं ध्यायमानो ममाकृतिमिति पूर्वोक्त
 पद्मपुराणवचनेन च रुद्रमित्येकवचनात्संपूर्णो रौद्रा ध्याय एको मंत्र इत्यवगम्यते ॥ उक्तं चाभियुक्तैः रौद्रा ध्यायस्य मंत्रत्वादि
 भागेनोपपद्यते । नहि मंत्रे कदेशेन होमं कर्तुं तु युज्यते जप्यमंत्रेण होमश्च प्रसिद्धत्वात् गमादि धित्यादिना परश्वराभकारिकायां
 मप्युक्तं अथैव काहुतिर्द्वयारूपस्य विधाना मुना । प्रसृतं ह विषापर्यं रुद्रा ध्याय मधीत्येति ततश्च रौद्रा ध्यायंते स्वाहाकार
 प्रकृत्य होमं विधायं रुद्रं पत्यजा मि इति रुद्रोद्देशेन द्रव्यत्यागः कार्यः । रुद्रान् जपित्वेति पूर्वोक्तपारस्कारगृह्ये प्रायरादते
 षु द्रव्यरात्रिशातातपस्मृतिविष्णु धर्मोत्तरादिवाक्येषु च रुद्रा मिति बहुवचनाद् रौद्रा ध्याये मत्व बहुत्वमपि गम्यते । तच्च मंत्र
 बहुत्वं नानाविधं । तत्र श्रोत कर्मणि चरमायामिष्टकायां जहोतीत्युक्ता त्रेधा विभक्तं जहोति त्रय इमे लोका इति तैत्तिरीयश्रु
 तिस्तावेद् रौद्रा ध्यायस्य त्रेधा विभागमाहा धौ बोधेन सूत्रेऽपि नमस्त रुद्रमन्यव इत्येताननुवाकास्त्रेधा विभज्येति एतदनुसारि
 णी शतपथश्रुतिरपि परिश्रित्कृजहोतीति प्रत्ययसंवेजानुद्घेप्रथमं स्वाहाकरोति । अथनाभिदधौ अथमुखवध इति लो
 कत्रयक्रमेण रौद्रा ध्यायस्य त्रेधा विभागमाह । स्वीकृतश्च बोधायनोक्तस्त्रिधा विभागः परश्वराभादिभिः । इत्येतेषां ग्रंथाः
 । बोधायनमतेति स्मः श्रुत्याभिप्रायदर्शनात् । परिश्रित्कृकृपेर्णनतिस्त्रो जहोतिर्जतैः गवेधुस्तुभिस्तद्वज्जहोतिस्त्रिधाहुतीः
 परिश्रित्कृत्तराह्ने रुद्र इष्टनिति श्रुतिः स्वाहाकारस्त्रयस्योक्तेर्जानुद्घेप्रथमं स्वाहाकरोतीत्युक्तं ॥ अथ षोढा विभागः । तत्र

शतपथश्रुतिः यद्देवप्रत्यवरोहस्येतद्वा एतदेतान् रुद्रानिजह्वीन्धीन्पीणानितान्युनरमुतोर्वाव इति त्रिकृत्वः प्रत्यवरोहतीत्युक्तात्रि
 रितदुर्ध्वरोहति तत्पटुतस्योक्तेर्बधुरित्यारोहावरोहक्रमेण षडहुतिपक्षं निगमयति तथा । सवाअशीत्यां च स्वाहाकरोति प्रथ
 मे चानुवाके । अथाशीत्यां च यानि चोर्ध्वानि र्यजूषावतानेभ्य इति । इत्यमस्याश्रुतेरर्थः । नमो हिरण्यबाहवे सेनान्य इत्ये
 तावदेकयजः ॥ एवमुत्तराण्यपि । ततश्चैकैकस्यां कंडिकायां मष्टावष्टौ यजंषि भवंति तानि च दशसु कंडिकास्वशीतिः संपद्यं
 ते तस्यो यजुषामशीत्यामतीतायां स्वाहाकरोति प्रथमे चानुवाके । तीते त्रिषु नुवाकेषु तीतेषु जानुमात्रे परिश्रिति स्वाहाकारं क
 रोतीत्यर्थः । अथाशीत्यां नमस्तस्मिन् । इष्टाभ्य इत्यारभ्य यजुषामशीत्यामतीतायां पंचानुवाकां तेनाभिमात्रे परिश्रिति स्वाहाकारं क
 रोतीत्यर्थः । अथाशीत्यां च यानि चोर्ध्वानि र्यजूषावतानेभ्य इति नमः स्तुत्यायेत्यारभ्य यजुषामशीत्यामतीतायां यानि च तदुर्ध्वी
 नि अशितेरुपरिष्ठात्पटितानि नमोवः किरिकेभ्य इत्यादिभ्यो र्यजंषि ते धित्यर्थः । आ अवतानेभ्य इत्यादुभिविधौ । अंसरव्या
 ता इत्यादयो दशकंडिकाश्च अवतान् संश्रुतः । अथावतानं जहोतीत्युक्तत्वात् । तदंते मुखमात्रे परिश्रिति स्वाहाकारं करोतीत्यर्थः । त
 था । अथ प्रत्यवरोहान् जहोतीति । एतदुक्तिजाते मूलत्वे नादाय कल्पकोश भगवान् कात्यायनः अनुवाकांते स्वाहाकरो जानुमात्रे पंचां
 ते च नाभिमात्रे प्राक् प्रत्यवरोहं ह्यो मुखमात्रे प्रतिलोमं प्रत्यवरोहान् जहोति प्रमाणेषु नमोस्त्विति प्रतिमंत्रमिति षोढा विभाग
 माह । तथोतैत्तिरीयश्रुतिरपि । पूर्वोक्तस्त्रो मन्त्रसिद्धत्वात् तस्मिन् उत्तरा आहुतीर्जहोतिषट् संपद्यंते षड्वा क्रतव इति । न चारोहक्रमेणी
 त्योक्तस्य षोढा विभागस्यैतैत्तिरीयशारवायां विधानाद्वा जसनेयशारवायां न हि ध्याभावाच्च षोढा विभागस्ते तीरियाणामेव स्यान्न वा
 जसनेयानामिति वाच्यं । एतद्वा एतदि मां लोकामिदुर्ध्वोरोहति । तथा एतदेतान् रुद्रानि तदुर्ध्वान्पीणानि । त्रिरितदुर्ध्वोरोहतीत्यादि
 श्रुतिभिर्वा जसनेयशारवायामप्यारोहक्रमस्यैव विहितत्वात् किंच । सैव जानुद्घेप्रथमं स्वाहाकरोतीत्युक्तं म्याधि इव तच्च का

नृदध्रमधइवतद्यदं लोकस्तद्यइमं लोक रुद्राः प्राविशंस्तंस्तत्प्रीणातीत्यस्यनमोस्त रुद्रेभ्योये पृथिव्यामित्यनेनव्यवहितेनसं
 बंधः प्रतीयते। समानार्थत्वात्। एवमथनभिदध्रइति प्रकृत्यमध्यमिवैतद्यन्नाभिदध्रमध्यमिवांतरिस्थलोकस्तच्चै। तरिस्थलो
 करुद्राः प्राविशंस्तंस्तत्प्रीणातीत्यस्यनमोस्त रुद्रेभ्योये तरिस्थे इत्यनेन तथा अथमुखदध्रइति प्रकृत्य उपरीवैवतद्यन्मुखदध्रमु
 परीवतद्यदसौलोकस्तद्ये। मुंलोक रुद्राः प्राविशंस्तंस्तत्प्रीणातीत्यस्यनमोस्त रुद्रेभ्योये दिवीत्यनेन एवमेतद्यवरोहक्रमः स्पष्ट
 तयादृश्यते तथापूर्वोदाहृतकात्यायनकल्पसूत्रेपितस्मादोहोहोहक्रममाश्रित्यवाजसनेयिनामपिषोठाविभागोयुक्तएव॥
 ॥ अथषोडशधाविभागवान्यः प्रकारः तत्रदशावताना एतेदशमंत्राः अथावतानां ऊहोतीत्यनेनतेषां पृथग्धोमविधानात्
 अत्रचबहुवचनश्रवणान्मंत्रवत्तुहुत्वप्रतीतेः प्रतिमंत्रं पृथग्धोमप्रतीतौ सत्यामधिपुनः संख्याविशिष्टास्तानाह दशैतान
 वतान् ऊहोतीति। एवमेतैर्दशभिः षण्मंत्रपक्षोद्दिष्टैः षड्भिर्मंत्रैश्चसहषोडशधाविभागः संपद्यतेबोधायनोपिनमस्तेरुद्रम
 न्यवइत्येताननुवाकांस्त्रेधाविभज्यापिवाप्रथमादुपक्रम्यनमस्तक्षयइतिनानुदध्रेधारयमाणोरथकारेभ्यइत्यपक्रम्यन
 मः स्वायुधयेतिनाभिदध्रे शेषेणप्रागवतानेभ्य आस्यदध्रे हुत्वासहस्राणि सहस्रशइति दशावतानान् हुत्वारोहान् ऊहोतिनमो
 स्तरुद्रेभ्योये पृथिव्यामितिजानुदध्रेधारयमाणोनमोस्त रुद्रेभ्योये तरिस्थइतिनाभिदध्रे नमोस्त रुद्रेभ्योये दिवीत्यासदध्रे हु
 त्वेतित्रेधाषोडशधाचविभागं दर्शयति॥ ॥ अथचतुश्चत्वारिंशन्मंत्रविभागात्मकोपरः प्रकारः तत्रषोडशर्चं प्रथमानुवाकेषा
 डशमंत्रः ततः सप्तानुवाकाः सप्तमंत्राः काशकृत्स्नमतेतानमोवः किरिकेभ्यइत्यादिभिः पंचभिर्व्याहृतिभिरेकोमंत्रः। ए
 वमष्टस्वनुवाकेषु चतुर्विंशतिमंत्राः विंशति कांडिकात्मके नवमानुवाके विंशतिमंत्राः एवंष्टैर्वैः सहचतुश्चत्वारिंशत्।
 यद्यपिनमोवः किरिकेभ्यइत्यस्यमंत्रस्याशीत्येतः पातित्वान्नपृथग्मंत्रत्वं तथापि अथैतानियजुषिजपमितमोवः कि

रिकेभ्यइत्यस्यमंत्रस्याशीत्येतः पातित्वा। नयाश्रुत्या अथशब्दोपन्यासपूर्वकं जपविधानेनोदेताभिर्व्याहृतिभिर्जुहुयादि
 त्यन्यथापृथग्धोमविधानाच्चपृथक् मंत्रत्वं बोध्यं नमोवः किरिकेभ्यइत्यादिनांपंचव्याहृतीनांपंचमंत्रं तांस्वीकृत्य पूर्वोक्तैस्त्रि
 चत्वारिंशन्मंत्रैः सहाष्टचत्वारिंशन्मंत्रविभागः संपद्येतयद्यपि संहिताभाष्यकारैरुपठादिभिः कल्पसूत्रभाष्यकारैर्देवयाज्ञि
 कादिभिश्चनमोवः किरिकेभ्यइत्यत्रचतुर्णामोदनमः शब्दश्रवणान्नमोवः किरिकेभ्यइतिचत्वारोमंत्रा एवेत्युक्तं तथापिनमोवः
 किरिकेभ्यइत्यग्निवायुसूर्यहृदयभूताः पंचव्याहृतयइतिसर्वानुक्रमसूत्रे कात्यायनोक्तः पंचमंत्राज्ञेयाः स्वीकृतंच श्रीमदनं
 तयाज्ञिकैः (पंचमंत्रं) शतरुद्रीयहोम इति सूत्रव्याख्यायानमोवः किरिकेभ्यइत्याद्याः पंचव्याहृतयः पंचमंत्रा इति अत्रवचना
 न्याकांक्षाणामपि देवोमान्त्रयेतिवज्जहामिसेहिमिति वच्चपृथक् मंत्रत्वं बोध्यं। तेनपंचमंत्रपक्षे होमेषि देवानाहृदयेभ्यइत्य
 स्यपृथक् मंत्रत्वान्नमोविविचिन्वकेभ्यइत्यादिषुनानुषंगः॥ ॥ अथापर एकषष्ठ्युतरशतधामंत्रविभागात्मकः प्रकारः तत्रन
 मस्कारादिनमस्कारांतमेकं यजुरिति शाकपृणि राहानमस्काराद्यैवेकं यजुरिति पारक आह। तदेतदुभयं श्रुत्यास्पष्टं मुक्तं त
 थाहि। अथहं हिभ्योऊहोति नमोमुष्मेचामुष्मेचेत्याद्युक्तामंत्रमाह। नमोहिरण्यबाहवे सेनान्येदिशाचपतयेनमइतीति अत्राभि
 शब्दमंत्रसमाप्तौ तेननमस्कारादीचमस्कारांतमेकं यजुरिति दर्शितं भवति अतश्चैतावानेवमंत्रः तदनंतरमथजातेभ्योऊहो
 तीत्युक्तेतिषां वाउभयतो नमस्कारा अन्ये। न्यतरतो नमस्कारा अन्यइति वक्ष्यति। एतेनमोभवायच रुद्रायचेतिनमस्काराद्यैवे
 केयजुरिति दर्शितं भवति अतश्चैतावानेवमंत्रः एवंयावेतियजुषितावंतोमंत्राः तत्रनमोहिरण्यबाहवइत्यादयो नमस्तिष्ठद्भ्यो
 धावद्भ्यश्चैवानमइत्यंताहं द्विनः नमः सभाभ्यइत्यादयो नम आनिहं तेभ्यइत्यंताजातारव्याः तेषुचनमोहिरण्यबाहवइत्यादयः श्व
 पतिभ्यश्चैवानमइत्यंताउभयतो नमस्काराः पंचचत्वारिंशन्मंत्राः ततो नमोभवायच रुद्रायचेत्येवमादयः प्रविदते चेत्यंता अन्य

३०

30

काक्षाणामधि मंत्रत्वे दिवो मात्रयेति वत् जहामि सेदिमिति वच्च देवभाष्येप्येवं मंत्रविभागेभिमतः। यस्तु श्रीमदनेतभाष्ये आ
द्या) उक्तः षष्ठिश्चेत्यादिश्रुतिमुदाहृत्यैतावं तोद्व्यदेवतासंबंधा इत्थं कृत्वा तत्कर्त्तव्यं प्राध्यायार्दिना मप्ययमेव मंत्रविभागेऽभि
मतः यस्तु श्रीमदनेतभाष्ये आद्याः षोडशचत्वारिंशत् द्वे शतं तिसृणामशीतीनां पंचव्याहृतयः द्रोपसप्त अवताना दशत्रीण्युता
नि यजुषीत्येवमेकाशीत्यधिकं रात इयं यजुषि भवतीत्येतावं तो ग्रहोमा इत्येवं मंत्रविभागेऽभिहितः स षष्ठिश्चेत्यादिश्रुतिवि
रोधात् कर्कदेवभाष्यादिग्रंथविरोधाच्चापेक्षणीयः एकैकस्मिन् तद्दयाद्येगविनियुक्त एकैकश गण एकैको मंत्र इति तद्दयाः
दिनेत्रातिषु पंचस्वप्यंगेषु विनियुक्ताः पंचशगणाः पंचमेत्राः षट्पक्षे रोद्राध्यायेप्येको मंत्रः शिरसा सह रुद्राणामिति बृहत्
सारवाक्ये शिरस्तत्वेकवचननिर्देशादष्टकं डिकं धर्मकं महच्छिरोप्येक एव मंत्रः। एवमष्टभिः प्रवर्तैरुक्तो मंत्रविभागो होम रुद्र
वजपुरुद्रांगहोमत्वाह होमाद्रौ बोधायनः ततो होमं प्रकुर्वीत नमः शंभव मंत्रतः। रुद्रैकादशिनी जपे त्रयस्त्रिंशद्द्रव्याहुतिः रुद्रेश
तंत्रयं प्रोक्तं षष्ठ्या अधिकया युतं। रुद्रे लघु रुद्रे। चत्वारश्च महारुद्रे सहस्रः सप्तवर्जिताः चत्वारिंशत् सहस्राश्च कर्त्तव्याश्च तुरुत्त
रः इताश्च सप्त सप्तत्यात्यतिरुद्रं विनिश्चय इति एतेन प्रतिरूपं तिस्रस्तिस्त्र आहुतय इत्थं कर्त्तव्यं भवति। बृहत्पराशरेण तु अष्टतान्
वाति लान् वापि यवान्वासीमिधोपि वा शंभवायेति जुहुयात्संवास्तानां ज्यमिक्तकानि त्वनेन होमे इत्थं मंत्रं च विधाय पंचपंच
थषट् षड्वा अष्टावष्टावथापि वा दशदशैका दशवाज्जुहुयात्साधको हि वा इत्यनेन संख्यांतरमुक्तं तेन प्रतिरूपेति स्त्रः पंचषडु
ष्टौ दशका दशेत्याहुति संख्यायाः षट्पदविकल्पाः अयं प्रकारस्तजप पुरुद्रांग होम एवा जप्ये इति सप्तम्या मंत्रं प्रायणीयायामि
ति वत्त स्या गित्वा वगतेः यन्तु महार्णव काराद्यैर्जपा लतांश संख्या दशांश संख्या वा जप पुरुद्रांग होम इत्थं कर्त्तव्यं तदुक्तं ततो हो
मं प्रकुर्वीत त्यादिभिर्बो धाय न बृहत्परा शरादिवाक्यैर्जप पुरुद्रांग होमे आहुति संख्या विशेष विधानेन न जप दशांशादिकायाः

संख्यायाः मंत्रांतरेषु वचनांतरविहिताया बाधितत्वात् तिनान्यमंत्र जपसामान्येन दशांशादिका संख्या नैवान्तरभवति रूपसंख्य
यानिर्देशादपि जपरुद्रागहोमे यज्जाग्रत इत्यादिभिः पंचभिः षड्विंशोऽंग मंत्रैर्वयसोमेति महच्छिरोमंत्रेण शांत्य ध्याय मंत्रैश्च हो
मो न भवति इत्युक्तं भवति अन्यथा रौद्राध्यायावृत्ति निमित्ताद्भूतय इवांग मंत्राद्भूतयोप्यभिहिता एव स्युः न चैवंपंचानां षण्णां
वा अंग मंत्राणां जपरुद्रागहोमे विनियोगाभावाज्जपादिषु त्रिविधेष्वपि रुद्रेषु नेषां विनियोगः (भा० वा०) इति वाच्यं पंचांगं सकृज्
जपेदिति। पंचांगानि स्मरेदष्ट प्रणवं च जपेद्विज इति। यज्जाग्रतादिषु केच शिवसंकल्प भार्गवकं रुद्रस्त्वदेवता षट्सु विनियो
गो जपादिष्वित्यादि शतरुद्रिय संज्ञस्य रुद्रस्यो गानि पंचहि पंचांगान्यस्यतं ध्यात्वा जपेद्भुद्रास्ततः क्रमादिति षडंगैकादशी रुद्र
इति। षडंगानि सकृज्जप्त्वा रुद्रैकादशवर्त्तनमिति सांगस्त्वाद्यो रूपकारव्यः सशीर्षो रुद्र उच्यते इत्येवमादिभिर्बो धायनबृह
त्पराशरग्नपुराणशातातपादि वाक्यैः पंचानां षण्णां वा अंग मंत्राणां रुद्रस्वरूपांतरि वैशस्यस्य तयाभिहितत्वेन जपादि
षु त्रिविधेष्वपि रुद्रेषु नेषां विनियोगसिद्धेः तेन पंचभिः षड्विंशोऽंग मंत्रैर्महच्छिरामंत्रेण शांत्य ध्याय मंत्रैश्च विशिष्टं यादृशं
रुद्रस्वरूपं जपेभिहितं तादृशमेवरुद्रस्वरूपं प्रधानभूतं होमरुद्रे पिबोध्यं शांत्यध्यायमंत्राणां जपरुद्रैर्होमरुद्राद्यंगत्वे
किमानमिति चेत्। उच्यते जप्त्वा गानि जपेच्छांति विकिरिति विस्मर्त्तयेदिति बो धायनीयकल्प वचनमेव तत्र मानं अत्रत्या
द्य रुद्रे विहितोपि शांत्यध्याय जप उत्तरेषु चतुर्षु रुद्र रुद्रैकादशित्यादिषु प्रवर्त्तते। उत्तरोत्तरमेकादशगुणत्वान्तेषां पंचपंचाप्य
षट्षडिति बृहत्पराशरवाक्ये पंचपंचेत्यादिविष्मा प्रथमरूपेया संख्या रुद्रादिष्वंगीकृता तस्मा एवोत्तरेष्वपि रूपेषु नियमा
र्था। अन्यथा हुति संख्याया अनेकविधत्वात् तत्पुनरनियमप्रसंगात् परशरामकारिकाया प्रथिमुख्या आहुतयस्त्रिभ्यः
सकृद्रूप दशांशको पंचवाषट् च चाष्टौ वा दशैवैकादशाथवा अथैवैकाहुतिर्देयारूपस्य विधिना मुना प्रसृतं हविषा पूर्य

रुद्राध्यायमधीत्यच। एवमेक रूपस्य सप्तपक्षा दशांशके। तेषामेकेन पक्षेण होतव्यं मनइच्छया बो धायनमेतत्तिस्रः श्रुत्यभि
प्रापदर्शनात्। परिश्रितस्वर्क पर्णेन तिस्रो ऋहातिजर्तिलैः स्वाहाकारस्त्रयैस्ते जौ नु दध्रादिषु त्रिधिति। तिस्रः पंचषडष्ट
दशैकादशैक्यक्ता आहुति पक्षास्त नमः शंभवायेत्यनेन मंत्रेण बोद्धव्याः ततो होमं प्रकुर्वीतेत्यादि पूर्वोक्तबो धायनस्मृतेः शंभ
वायेति ऋह्यादिनिष्कृत्य पंचपंचेति बृहत्पराशरस्मृतेश्च। एकाहुति पक्षस्त रौद्राध्यायेनैवेति एवमुक्तप्रकारेणैक रूपसंबंधि
ना जर्षामहोमे सप्तपक्षा इत्यर्थः जपरुद्रागहोम संख्या यावाचनी कत्वेन दशांशादिकायाः संख्याया बाधा दशांशके इत्यस्यैक
रूपसंबंधिनि जपरुद्रागहोमे इत्यर्थः। यत्तु परशरामेणोक्तं एकाहुति पक्षो रौद्राध्यायेनेति। पंचबो धायनमेतत्तिस्रः श्रुत्यभि
प्रापदर्शनात् इत्यादिना त्रिधा विभक्ते न रौद्राध्यायेनेति स्म आहुतय इत्युक्तं तत्प्रधान भूतहोमरुद्रविषयं जपरुद्रागहोमस्य
नमः शंभवायेति मंत्रेण बो धायनादिभिर्विहितत्वादिति दिक्॥ ॥ इति श्रीमहिर्वेदी उद्भवस्तु नाश्रीमहिर्वेदी श्रीदेवानुजेन हि
वेदी अनंतदेवेन विरचिते श्रीरुद्रकल्पद्रुमे रुद्रपरिच्छेदे रुद्रानुवाकेषु मंत्रविभागेः॥ अथ चमकानुवाकेषु केवलेषु नमक
चमकयोर्विशिष्टप्रयोगे चमत्रविभागेः। तत्र वसो धीरां ऋ होत्यौ दुं बर्या पंचगृहीत संततं यजमानोरण्ये नूच्येऽग्निं प्राप्तिवाज
श्चम इत्यष्टानुवाकेनेत्यष्टानुवाकात्मक चमक मंत्रसमुदायस्यैक मंत्रत्वं कात्यायनेन वसोर्हारा होमः। अभितं तैने वन्याये
न पदा एकवारं रौद्राध्यायावृत्त्या यत्राज्येन प्रतिमंत्रं होमः क्रियते तदा तत्राष्टभिश्चमकानुवाकैः संतता धारां ऋह्यात् पदातुरौ
द्राध्यायेन तिलादिभिर्होमस्तदा तिलादिभिरुद्ब्रज्यैः संतत धाराया अनिष्यते यज्ञसंयुक्ते कर्मणि जपादौ तु एकादश धाविभक्ते
र्वाजश्चम इत्यादिभिरष्टानुवाकैरेकादशमंत्रा इत्येवमेकादशमंत्रैर्ऋह्यात् अंतरे वसुधारापि कुर्वीत वसोर्हाराया अभिलषि
तार्थप्राप्तिहेतुत्वात्। यत्रापि रौद्राध्यायस्यैकादशावृत्त्या प्रतिमंत्रं होमस्तत्रापि नमस्ते रुद्रमन्यव इत्येकादशामनुवाकानां ज

जपांतेजपांते अग्नाविष्णुसमोपसे त्येका दशानुवाकानामेकमेकं जपेदिति बौधायनोक्तेरिकावृत्यारौद्रा ध्यायमंत्रैः प्रतिमंत्रं
होमांते एकेन प्रथमचमकविभागेन हुत्वा पुनरपि रौद्रा ध्यायमंत्रैर्हुत्वा द्वितीयेन चमकविभागेन हुत्वा इति । एवं रौद्रा ध्या
यस्यैकादशावृत्याहोमे प्रत्याहूतिः । त्येकैकेन चमकविभागेन हुत्वा अंतर्वसोर्द्धारां जुहुयात् । अयंच होमप्रकारोद्वाद्वाद्वा
इव्यसाधारणः सर्वत्रवसोर्द्धारात्वाज्येन । एवमेव रुद्रैकादशिन्यां महारुद्रे अतिरुद्रे च द्रव्यं ॥ ॥ इति श्रीमद्वेदे
दी उद्धवसूनुना श्रीमद्वेदेदी श्रद्धेवानुजेन द्विवेदी अनंतदेवेन विरचिते रुद्रकल्पद्रुमे रुद्रपरिच्छेदे चमकनमकयोर्मंत्रवि
भागः ॥ ॥ अथ मंत्रविभागप्रकाराणां मनेकैषां दर्शितत्वात्त्रेधा विभागादिषु क्रममंत्रविच्छेदइत्येतदभिधास्यते ॥ रु
द्रादिहोमे कत्याहुतय इति च । तत्रादौ सकलस्यैरौद्रा ध्यायस्यैकमंत्रत्वमिति पक्षे उच्यते । षडर्चः शिवसंकल्पमंत्रसमुदा
योत्तदये विनियुक्त इति तस्मैकमंत्रत्वं । एकक्रियाप्रकाशकत्वाभावेऽप्येकक्रियाविनियुक्तत्वात् । पुरुषसूक्तस्य षोडशर्चस्य
शिरसि विनियुक्तत्वेन तस्यैकमंत्रत्वं । षडर्चस्योत्तरनारायणस्य शिरवायां विनियुक्तत्वादेकमंत्रत्वं द्वादशर्चस्य प्रतिरथस्य क
वचे विनियुक्तत्वादेकमंत्रत्वं । विष्वाडित्यनुवाकः प्रतीत्यचोदितैर्मंत्रैः सहनेत्रविनियुक्त इति तस्याप्येकमंत्रत्वमिति पंचांग
मंत्रैः प्रतिमंत्रमैकैकाहुतिरिति पंचांगमंत्राणां पंचाहुतयः षडंगहोमपक्षे सर्वस्यापि रौद्रा ध्यायस्यास्त्रे विनियुक्तत्वेनैकमे
त्रत्वान्नैकाहुतिरिति षडाहुतयः यद्यपि रौद्रा ध्यायेनानेकधा विभक्तेन होमस्य दृष्टत्वात् क्रत्वां तु प्रत्युचं मंत्रत्वात् स्मार्तैक
मण्यमिति मंत्रावसानबोधकलिंगे एककंडिका समास्यैकमंत्रत्व व्यवहाराच्च तेनैव न्यायेनांगमंत्रे चैवपि एकैकस्याः कंडिका
या एकैकमंत्रत्वात् प्रतिमंत्रमाहुतिर्होतव्यानुपुनः समस्तेनांगमंत्रेणेति प्रतिप्राप्तिस्तथापि शिवसंकल्पं तृदये पुरुषसूक्तशिर
इत्यादिभिर्विकैर्तृदया चंगेषु विनियुक्तानामेव शिवसंकल्पपुरुषसूक्तोत्तरनारायणाऽप्रतिरथादीनामंत्राणां सांगस्त्वाद्यो

रूपकाव्यः सशीर्षोरुद्र उच्यत इत्यादिभिर्विकैर्जपहोमादिषु विनियोगस्य विहितत्वादेकक्रियायां विनियुक्तस्यैकमंत्रत्वाच्च हो
मेपित एवांगमंत्राविनियोक्तव्यानुपुनरेकैकमंत्रत्वेनैकैकस्याः कंडिकाया विनियोगः कर्तव्यः यत्तु एकैककंडिकाया एकैकमंत्रत्वं
तदसति मंत्रावसानबोधकलिंगे ज्ञेयं । यच्च रौद्रा ध्यायेनानेकधा विभक्तेन होमो दृष्टइत्येकं तदपि त्रेधा विभक्तं जहोतीति । सैव जा
नुदधे प्रथमस्वाहा करोतीत्यादि श्रुतिजातं पूर्वाक्तं तत्र प्रमाणमस्तीति न किंचिदनुपपन्नं तस्मादंगेषु यादृशमंत्राणां विनियोगस्तादृ
शा एव मंत्राहोमेपि विनियोक्तव्या इत्येव युक्तं एवं पंचषट्वा अंगमंत्राहुतयः रौद्रा ध्यायेनैकाहुतिरिति पंचभिः षड्विर्वा अंगमंत्राहु
तिभिः सह षट्सप्तवाहुतयः शिरसा सह रुद्राणामिति बृहत्पराशरवाक्ये शिरसे त्येकवचननिर्देशादयसोमेत्यष्टकंडिकात्म
केन महस्त्रिंसा एकाहुतिरिति पूर्वाभिः सह सप्ताष्टौवाभवंति शांत्यध्यायस्य चतुर्विंशतिकंडिकाभिश्चतुर्विंशतिराहुतयः । ते
न महस्त्रिंसाहुतिपक्षे एताः सर्वाः एकीत्रता एकत्रिंशत्द्वात्रिंशद्वाहुतयो भवंति । चमकाहुतिपक्षे तु वाजश्रवम इत्यष्टभि
श्चमकानुवाकैरेकादशधा विभक्तैरेकादशमंत्रा इत्येकादशाहुतय इति ताभिः सहा शिरोमंत्राहुतिवर्जं पूर्वाक्ताः सर्वा एक
चत्वारिंशच्चत्वारिंशद्वाहुतयो भवंति । अत्र चमकमंत्राहुतिपक्षे न महस्त्रिंसाहुतिः । महस्त्रिंसाहुतिपक्षे न चमक
मंत्राहुतिरिति सर्वत्र बोध्यं अंतर्वसोर्द्धारा एव अथ त्रेधा विभागः तत्र सवै जानुदधे प्रथमस्वाहा करोतीत्यादि श्रुतिः प्रमाणत्वेन पू
र्वप्रदर्शिता त्रेधा विभागश्च महार्णवकृता हेधा उक्तः तथा हि । अविच्छिन्नानामनुवाकानां त्रेधाकरणपक्षे आद्याश्रवत्वारोऽनुवा
कौ आद्यांशः ततश्चत्वारोऽनुवाका द्वितीयोऽंशः एवमष्टावनुवाका गताः अवशिष्टास्त्रयोऽनुवाकास्तृतीयोऽंशः एवं चानुवाकम
ध्ये विच्छेदमंतरेण त्रैविध्यं घटते यथा गवांशतं दक्षिणा इत्यत्र षोडशर्चलिंगौ दक्षिणा विभागः तद्यथा आद्यानां चतुर्णामृत्विजा
मर्द्धिन इति संज्ञा । तदनंतरं चतुर्णामृत्विजामप्यार्द्धित इत्येव संज्ञा तदनंतरं चतुर्णां तृतीयिन इति संज्ञा । ततो वशिष्टानां चतुर्णां

पादिनइतिसंज्ञाएषां क्रतुं गावो विभज्य दाते व्याः तत्रायं नियमः अर्द्धिनामर्द्धं दातव्यं तृतीयां तृतीयोऽंशः पादिनां चतुर्थोऽंशः इति अर्द्धं
नां च द्वौ समुदौ यौ तत्र प्रथमार्द्धिनां गोशतांर्द्धं पंचाशद्गावो भवति एवं क्रियमाणे द्वितीयांर्द्धिनां पंचदशांर्द्धं पंचविंशतिः तृतीयानां पं
चदशांर्द्धं तत्तृतीयोऽंशे क्रियमाणे षोडशा भवति गोद्वयमवशिष्यते तच्च त्रिषु स्थलेषु विभज्य स्थापितुं मशक्यं। इत्यहाराव विभागो
निषिद्धः तस्मात्प्रथमार्द्धिनामष्टाचत्वारिंशः। द्वितीयांर्द्धिनां चतुर्विंशतिः तृतीयानां षोडशा पादिनां ह्यर्द्धं तैगवांस्वस्तु पाविच्छेदय
रात गावो विभक्ताः। अनेन न्यायेनेहोपेका दशा मनुवाकानां स्वस्तु पाविच्छेदय चरमानुवाकत्रयं स्यैकमेतत् त्वं स्वीकार्यमित्येकः प
क्षः अथापरः पक्षः। तत्र च नमस्ते रुद्र मन्यव इत्यत आरभ्य संप्रापतिष्वश्वेन नम इत्यत एको विभागः नमोऽश्वेभ्यो इत्यारभ्यावा
र्याय चेत्यंतो द्वितीयः। नमः प्रतरणाय चेत्यारभ्या समाप्ते स्तृतीय इति। एवं त्रेधा विभागो पक्षद्वयमुक्तं तत वाजसनेयिनां तत्ताव
दाद्यः पक्षः तेषामेकादशानुवाकाभावे नोक्तं विधभागा संप्रवात् न च महार्णवकारोक्तानुवाकत्रयस्यैकमेतत् त्वं वच्चरमानुवा
क एकस्यैकमेतत् त्वं स्वीकारेण वाजसनेयिनां मपि महार्णवकारोक्तो विभागः संप्रवतीति वाच्यं। संप्रवतिसति श्रुतिमूलके विभा
गे न्यायमूलक विभागकल्पना। नवकाशात्। नापि द्वितीयः तादृशविभागे स्वशारवायामूलश्रुत्यनुपलंभात् तस्माद्वाजसनेयिभि
रित्यं विभागः कार्यः। नमस्ते रुद्र मन्यव इत्याद्या अर्भकेभ्यश्च नम इत्यंतास्त्रयोऽनुवाका ओर्ध्वोऽंशः तमस्तस्य इत्यारभ्य सधन्व
ने वसंतो ह्यनुवाकौ द्वितीयः। नमः स्तुत्यायैत्यारभ्या ध्याय समाप्ता वच्चतारोऽनुवाका स्तृतीयः त्रेधा विभागो विधानं सामर्थ्या
न्न प्रत्यवेराह मंत्राणां पृथक् मंत्रत्वं। एवं विभागे च सैव जानुद्वयप्रथमस्वाकारोक्तिः। अथ नाभिर्दधे। अथ मुरवदधे इति शतपथश्रुतिः
रेवोक्ता मूलं। स्वीकृतश्चेत्यं विभागः कारिकाकृता परशरामेणापि स्वाहाकारश्चमस्योक्तेर्जानुद्वयप्रथमविधिः। एतेन वाज
सनेयिनां मपि महार्णवकृता द्वेधा विभागो वदंतः परास्तः एवं च नमकान् नमोकावृत्त्यादिहोमे चिकीर्षति तद्वा अस्मिन्पक्षे च

वधू

३३

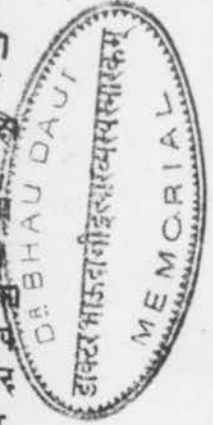
यो मंत्रा इति तस्मात् आहृतयः। पूर्ववद्दद्याद्यं गपंचकस्यांग षट्कस्य वामं त्राहुतिभिश्च मकमंत्राहुतिभिः शान्त्यध्यायमंत्राहुतिभि
श्च सहितास्त्रिचत्वारिंशच्चतुश्चत्वारिंशद्वा भवति त्रिणिमंत्राहुतिपक्षे तु अंगमंत्राहुतिभिः शान्त्यध्यायमंत्राहुतिभिश्च सहस्रय
स्त्रिंशच्चतुस्त्रिंशद्वाहुतयो भवति अंते वसोर्ध्वराव ॥ ॥ इति त्रिधा विभागः॥ अथ षोडशविभागात्मकोऽपरः प्रकारः। तत्र पूर्वी
क्तविभागप्रकारेण प्रथमद्वितीयौ ग्राह्यौ। तृतीयो विभागस्तु नमः स्तुत्यायैत्यारभ्य एतावंत इत्यंगतः नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये हि
वीतितिस्रः कंडिकास्त्रयो मंत्रा इत्येवं षोडशकाशावर्तात् नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये हि वीत्यस्यामेवैकस्यां कंडिकायां द्वयोः कंडिकयोर्
तर्भावेन तिस्रः कंडिकाः सतीति तास्त्रिः कंडिकास्त्रयो मंत्रा इति बोध्यं अस्मिन् विभागे तदद्याद्यं गपंचकस्यांग षट्कस्य वा
मंत्राहुतिभिश्च मकमंत्राहुतिभिः शान्तिमंत्राहुतिभिश्च सह षट्चत्वारिंशत्सप्तचत्वारिंशद्वाहुतयो भवति शिरोमंत्राहुतिप
क्षे तु अंगपंचकस्यांग षट्कस्य वामं त्राहुतिभिः शान्तिमंत्राहुतिभिश्च सह षट् त्रिंशत्सप्तत्रिंशद्वाहुतयो भवति। अंते वसोर्ध्वरा
एव ॥ ॥ अथ षोडशविभागात्मकोऽन्यः प्रकारः तत्र नमस्ते रुद्र मन्यव इत्यारभ्य अर्भकेभ्यश्च नम इत्यंतः प्रथमो विभा
गः नमस्तस्य इत्यपक्रम्य सधन्वने चेत्यंतो द्वितीयः नमः स्तुत्यायैत्यारभ्य सहस्राणि सहस्रश इत्यंगतस्तृतीय इति च यो मं
त्राः असंख्याता सहस्राणीत्याद्याः य एतावंतश्चेत्यंता दशर्चो दशमंत्राः एते च पूर्वैः सहस्रयो दश त्रीण्यंत्यानि यजुषि त्रयो मंत्राः ए
वं पूर्वोक्तैः सह षोडशा अस्मिन् विभागे तु तदद्याद्यं गपंचकस्यांग षट्कस्य वामं त्राहुतिभिश्च मकमंत्राहुतिभिः शान्तिमंत्राहुति
भिश्च सह षट् पंचाशत्सप्तपंचाशद्वाहुतयो भवति शिरोमंत्राहुतिपक्षे तु अंगपंचकस्यांग षट्कस्य वामं त्राहुतिभिः शान्तिमंत्रा
हुतिभिश्च सह षट्चत्वारिंशत्सप्तचत्वारिंशद्वाहुतयो भवति ॥ ॥ अंते वसोर्ध्वरा एव। अथान्यश्चतुश्चत्वारिंशद्विभागात्म
कः प्रकारः तत्र प्रथमानुवाके षोडशर्चो षोडशमंत्राः ततः सप्तानुवाकाः सप्तमंत्राः नमो वः किरीकेभ्य इत्यत आरभ्य आनिर्हनेभ्य

28

38

त्राहुत्याचसैहकंशतमे कनवतिर्द्वा नवतिर्विहृतयो भवंति । अन्ते वसोर्द्धरा एव । अथपंचविंशत्युत्तर चतुःशतधा विभागान्मको
परः प्रकारः सच सविस्तरं प्रागुक्त एवास्मिन्विभागे अंगपंचः कस्यांग षट् कस्य वामे त्राणां च मक्रमे त्राणां शान्तिमे त्राणां च
चत्वारिंशदेकचत्वारिंशद्वाहुतिभिः सह चतुःशतं पंचषष्ठिः षट्षष्टिर्वा आहूतयो भवंति शिरो मंत्राहुतिपक्षे त्वंगपंचकस्यां
गषट् कस्य वामे त्राणां शान्तिमे त्राणां च को न त्रिंशत्त्रिंशद्वाहुतिभिः शिरो मंत्राहुत्यच सह चतुःशतं पंचपञ्चाशत् षट्पञ्चाश
द्वा आहूतयो भवंति । अन्ते च सोर्द्धरा एव ॥ एवं च मफानु वाकानमिव होमचिकीर्षयां एकादश धा विभक्तैरष्टभिश्च मफानु
वाकैरेकादशमंत्राण्येकादशाहुतयः वसोर्द्धरा तु पूर्वोक्तरीत्येव । इत्येकवारं रौद्राध्यायावृत्तौ मंत्रविभागभेदेनाष्टौ पक्षाः प्र
दर्शिताः । अधुना रुद्ररुद्रैकादशि न्यादिषु पूर्वोक्त संख्यानामावृत्तिभेदात् संख्याभेदः प्रदर्श्यते तत्र रुद्रेणैकादशाहुत्यात्मकेन
होमेकर्तव्येशिवसंकल्पाद्यंगपंचकमंत्रैः पंचाहुतयः एकादश रूपका एकादशमंत्रा इत्येकादशा पुनः पूर्ववदंत्य रूपकात्पूर्
वमे गपंचकमंत्रैः पंचाहुतयः । रूपकांते रूपकांते एकैकेन च मकविभागे नैकैकाहुतिरित्येकादशशां त्यध्यायस्य च चतु
र्विंशति मंत्रा इति चतुर्विंशतिः एकी पङ्क्ता एताः सर्वाः षट्पञ्चाशद्वाहुतयो भवंति । चमकमंत्रैर्होमाभावपक्षे त्वेताश्चमकाहु
तिवर्जं सर्वाः सर्वरूपकांते एकया शिरो मंत्राहुत्या सह षट्चत्वारिंशद्वाहुतयो भवंति । अन्ते वसोर्द्धरा एव ॥ इत्येकधा प
क्षः । अथ त्रिधा विभागपक्षाश्रयणेन होमेकर्तव्येतदद्यादिने त्रांतांगपंचकमंत्रैः पंचाहुतयः प्रतिरूपकं ति स्मृति स्माहुतय
इति त्रयः त्रिंशत् । अंत्य रूपकात् पूर्वं पंचांगमंत्रैः पुनः पंचाहुतयः सर्वरूपकांते महच्छिरो मंत्रेणैकाहुतिः शांत्यध्यायमंत्रैश्च तु
र्विंशतिः एताः सर्वा एकत्र मिलिता अष्टषष्टिराहुतयः चमकमंत्राहुतिहोमपक्षे तु रूपकांते रूपकांते एकैकेन चमकविभागे
नैकैकाहुतिरित्येकादश एताश्च शिरो मंत्राहुतिः वर्जिताभिः पूर्वाभिः सर्वाभिः महाष्टसप्ततिराहुतयो भवंति अन्ते वसोर्द्धरा च ॥

षोढाविभागपक्षेप्रतिरूपकं षड् षडिति षडुत्तराः षष्ठिराहुतयः पंचांगमंत्राणां माद्यतयोर्मिलित्वा दशाहुतयः सर्वरूपकांतेम
हछिरोमंत्रेणचैकाशीतिमंत्रैश्चतुर्विंशतिः। एकत्रकृतापताः एकाधिकं शतं भवति चमकमंत्रैर्होमपक्षे एताः शिरोमंत्राहुति
विहीनाः सर्वा एकादशभिश्चमकाहुतिभिः सहैकादशोत्तरं शतमाहुतयो भवति। अंतर्वसोर्द्धाराच षोडशधामंत्रविभागश्चपणे
तुप्रतिरूपकं षोडशषोडशेति षड्सप्तत्युत्तरं शतमाहुतयः। आद्यतयोर्मिलित्वा पंचांगमंत्राणां दशाहुतयः। सर्वरूपकांतेम
हछिरोमंत्रेणचैकाशीतिमंत्रैश्चतुर्विंशतिः। एताः सर्वा एकत्रमिलिताः एकादशाधिके द्वे शतेचाहुतयः। चमकमंत्राहुतिपक्षे
तु सर्वा एताः शिरोमंत्राहुतिर्वर्जमेकादशभिश्चमकाहुतिभिः सहैकविंशत्युत्तरं शतद्वयमाहुतयः अंतर्वसोर्द्धाराएव ॥ ॥
अथचतुश्चत्वारिंशन्मंत्रविभागपक्षेप्रतिरूपकं चतुश्चत्वारिंशच्चतुश्चत्वारिंशदिति चतुरशीत्यधिकचतुःशतमाहुतयः
आद्यतयोर्मिलित्वा पंचांगमंत्राणां दशाहुतयः सर्वरूपकांते वयसोमेत्यष्टमंत्रात्मकेन महछिरसोचैका शान्तिमंत्रैश्चतुर्विंश
तिः एवमेताः सर्वा एकीकृताः पंच शतमेकानविंशत्यधिकमाहुतयः चमकमंत्राहुतिपक्षे तु शिरोमंत्राहुतिर्वर्जं सर्वा एतापका
दशभिश्चमकाहुतिभिः सहैकोनत्रिंशदधिकं पंचशतमाहुतयः अंतर्वसोर्द्धाराच ॥ ॥ अथाष्टाचत्वारिंशन्मंत्रविभागप
क्षांगीकोरप्रतिरूपकमष्टाचत्वारिंशदष्टाचत्वारिंशदित्यष्टाविंशत्युत्तरं पंचशतमाहुतयः पंचांगमंत्राणां माद्यतयोर्मिलित्वा द
शाहुतयः सर्वरूपकांते वयसोमेत्यष्टकं डिकात्मकेन महछिरसोचैका ॥ शान्तिमंत्रैश्चतुर्विंशतिः। सर्वाश्चेता एकत्र मिलितास्त्रि
षष्ट्युत्तरं पंचशतमाहुतयः विमकाहुतिपक्षे तु सर्वा एताः शिरोमंत्राहुतिरहिता एकादशभिश्चमकाहुतिभिः सह त्रिसप्तत्यु
त्तरं पंचशतमाहुतयो भवति अंतर्वसोर्द्धाराएव अथैकषष्ट्युत्तरं शतधामंत्रविभागपक्षाश्रयेण तु प्रतिरूपकमेकषष्ट्युत्तरं
शतमेकषष्ट्युत्तरं शतमित्येकं सहस्रं सप्तशतान्येकसप्तत्युक्ते एण्याहुतयः अंगपंचकमंत्राणां माद्यतयोर्मिलित्वा दशाहुतयः ॥

सर्वरूपकांतेमहछिरसोचैका शान्तिमंत्रैश्चतुर्विंशतिः एताः सर्वा एकीकृता एकं सहस्रमष्टौ शतानि षडुत्तराण्याहुतयो भवति। चमकाहु
तिपक्षे तु सर्वा एताः शिरोमंत्राहुतिविहीनाः एकादशभिश्चमकाहुतिभिः सहैता एकं सहस्रमष्टौ शतानि षोडशाधिकान्याहुतयो भव
ति अंतर्वसोर्द्धाराएव। अथपंचविंशत्यधिकचतुःशतधामंत्रविभागपक्षाश्रयेण तु प्रतिरूपकं पंचविंशत्यधिकचतुःशतं पंचविंशत्य
धिकं चतुःशतमिति चत्वारिसहस्राणि षट् शतानि पंचसप्ततिश्चाहुतयो भवति। आद्यतयोर्मिलित्वा पंचांगमंत्राणां दशाहुतयः। सर्वरू
पकांतेमहछिरसोचैका शान्तिमंत्रैश्चतुर्विंशतिः। शताश्च सर्वा एकत्रमिलिताश्चत्वारिसहस्राणिसप्तशतानि दशाधिकान्याहुतयः। चम
काहुतिपक्षे तु सर्वाश्चेताः शिरोमंत्राहुतिरहिताश्चमकाहुतिमहिताश्चत्वारिसहस्राणिसप्तशतानि विंशतिश्चाहुतयः अंतर्वसोर्द्धाराए
व ॥ ॥ इतिरुद्र आहुति संख्या। अथरुद्र एकशिदै न्याहमाहुति संख्या तच्चैकादशरुद्रा भवेति तैष्ठां चैकविंशत्यधिकं शत रू
पकरः। तत्रैकरूपेणैकाहुतिरिति पक्षमाश्रित्य होमे आद्यतयोर्मिलित्वा प्रतिरुद्रं दशदशेति पंचांगमंत्राणां दशाधिकं शतमाहुतयः
एकविंशत्यधिकशतरूपकाणामेकविंशत्यधिकं शतं प्रतिरुद्रं ते महछिरसोचैकैकाहुतिरित्येकादशाशान्तिमंत्राणामेकाद
शरूपकाणां प्रतिरूपकं चतुर्विंशतिश्चतुर्विंशतिरिति चतुःषष्ट्यधिकं शतद्वयमाहुतयः एताः सर्वा एकत्रमिलिताः षडधिकं प
ंचशतमाहुतयः चमकाहुतिपक्षे तु सर्वेषु वक्ष्यमाणेषु पक्षेष्वेकादशरूपकाश्चमकानुवाकानो भवेति। तत्र प्रतिरूपकमे
कादशभिश्चमकाविभोगैरेकादशैकादशाहुतय इति चमकाहुतय एकविंशत्युत्तरं शतं भवति ततश्चास्मिन्पक्षे पूर्वोक्ताः
सर्वा एकादशशिरोमंत्राहुतिर्वर्जं एकविंशत्यधिकं शतचमकाहुतिभिः सह षट् शतानि षोडशाधिकान्याहुतयो भवति
अंतर्वसोर्द्धाराएव ॥ ॥ इत्येकवापसः ॥ ॥ अथत्रैकाधविभागः तत्राद्यतयोर्मिलित्वा प्रतिरुद्रं दशदशेति पंचांगमंत्राणां
दशाधिकं शतमाहुतयः एकविंशत्युत्तरं शतरूपकाणां प्रतिरूपकं तिस्रस्ति स्वइति त्रीणि शतानि त्रिषष्टिश्चाहुतयः प्रतिरू

रु० प्र० नि०
२५

इति महच्छिरोमंत्रेणैकैकाहृतिरित्येकादशशान्तिमंत्राणामेकादशरूपकाणां प्रतिरूपकं चतुर्विंशतिश्चतुर्विंशतिचतुःषष्ठ्यधि
कं शतद्वयमाहृतयः। एकत्रमिलिता एताः सर्वा एकशतान्यष्टाचत्वारिंशच्चाहृतयः। चमकाहृतिपक्षे तु एकादशचमकरू
पकाणां प्रतिरूपमेकादशैकादशेत्येकविंशतिरधिकैकशतचमकाहृतिभिः सहेताः पूर्वोक्ता एकादशशिरोमंत्राहृतिवर्ज
अष्टौशतान्यष्टपञ्चाशच्चाहृतयः। अन्तेवसो धीरा एव॥ अथ षोढाविंशतिभागागीकारे एकविंशत्यन्तरं शतरूपकाणां प्रति
रूपकं षट्षडितिसप्तशतानि षड्विंशतिश्चाहृतयः। आद्यंतयोर्मिलित्वा प्रतिरुद्रं दशदशेति पंचांगमंत्राणां दशान्तरं शतमाह
तयः। प्रतिरुद्रं ते महच्छिरोमंत्रेणैकैकाहृतिरित्येकादशशान्तिमंत्राणामेकादशरूपकाणां प्रतिरूपकं चतुर्विंशतिश्चतुर्विंश
तिरिति शतद्वयं चतुःषष्ठ्यधिकमाहृतयः सर्वाश्चेता एकत्र कृता एकं सहस्रमेकशतमेकादशाधिकमाहृतयः चमकाहृतिपक्षे
तु चमकस्यैकादशरूपकाणामेकविंशत्यधिकैकशतचमकाहृतिभिः सह सर्वा एताः पूर्वोक्ता एकादशशिरोमंत्राहृतिवर्ज
एकं सहस्रं दशते एकविंशत्यधिके आहृतयः। अन्तेवसो धीरा एव। षोडशधामंत्रविभागे तु एकविंशत्यन्तरं शतरूपकाणां प्र
तिरूपकं षोडशषोडशेत्येकं सहस्रं नवशतानि षड्विंशतिश्चाहृतयः। आद्यंतयोर्मिलित्वा प्रतिरुद्रं दशदशेति पंचांगमंत्राणां द
शान्तरं शतमाहृतयः। प्रतिरुद्रं ते महच्छिरोमंत्रेणैकैकाहृतिरित्येकादशशान्तिमंत्राणामेकादशरूपकाणां प्रतिरूपकं चतुर्विंश
तिशतद्वयं चतुःषष्ठ्यधिकमाहृतयः एताः सर्वा एकत्र मिलिताः सहस्रद्वयं त्रीणि शतान्येकविंशतिश्चाहृतयः चमकाहृतिपक्षे
तु चमकस्यैकादशरूपकाणां प्रतिरूपकमेकादशैकादशेत्येकविंशत्यन्तरं शतमाहृतयः एताः सर्वाः एकादशशिरोमंत्राहृति
वर्जपूर्वोक्ताभिः सर्वाभिः सह द्वे सहस्रे चत्वारिंशतान्येकविंशतिश्चाहृतयः अन्तेवसो धीरा एव॥ चतुश्चत्वारिंशन्मंत्रवि
भागे त्वेकविंशत्यन्तरं शतरूपकाणां प्रतिरूपकं चतुश्चत्वारिंशच्चतुश्चत्वारिंशदिति पंचसहस्राणि त्रीणि शतानि चतुर्विंश

रिति

त्तराण्याहृतयः। आद्यंतयोर्मिलित्वा प्रतिरुद्रं दशदशेति अंगपंचमंत्राणां दशाधिकमेकशतमाहृतयः। रुद्रं ते रुद्रं ते महच्छिरोमंत्रेणै
कैकाहृतिरित्येकादशशान्तिमंत्राणामेकादशरूपकाणां प्रतिरूपकं चतुर्विंशतिश्चतुर्विंशतिरिति द्वे शतं चतुःषष्ट्यश्चाहृतयः एताः
सर्वा एकत्र कृताः पंचसहस्राणि सप्तशतानि नवाधिकान्याहृतयः चमकाहृतिपक्षे तु चमकस्यैकादशरूपकाणां प्रतिरूपकमेकदशै
कादशेत्येकविंशत्यन्तरं शतमाहृतयः एताः सर्वा एकादशमहच्छिरोमंत्राहृतिवर्जपूर्वोक्ताभिः सर्वाभिः सह पंचसहस्राण्यष्टौशतानि
एकोनविंशतिश्चाहृतयः॥ अन्तेवसो धीरा एव॥ अथाष्टाचत्वारिंशन्मंत्रविभागे एकविंशत्यन्तरं शतरूपकाणां प्रतिरू
पकमष्टचत्वारिंशदष्टचत्वारिंशदिति पंचसहस्राण्यष्टौशतान्यष्टौवाहृतयः। आद्यंतयोर्मिलित्वा प्रतिरुद्रं दशदशेति पंचांगमं
त्राणां दशाधिकमेकशतमाहृतयः। रुद्रं ते रुद्रं ते महच्छिरोमंत्रेणैकाहृतिरित्येकादशशान्तिमंत्राणामेकादशरूपकाणां प्रतिरूप
कं चतुर्विंशतिश्चतुर्विंशतिरिति शतद्वयं चतुःषष्ठ्युत्तरमाहृतयः एताः सर्वा एकत्र मिलिताः षट्सहस्राणि एकं शतं त्रिनवतिश्चाहृत
यः। चमकाहृतिपक्षे तु एकादशचमकरूपकाणां प्रतिरूपकमेकादशैकादशेत्येकविंशतिश्चाहृतयः एताः सर्वा एकाद
शमहच्छिरोमंत्राहृतिवर्जपूर्वोक्ताभिः सह षट्सहस्राणि शतत्रयं अधिकमाहृतयः अन्तेवसो धीरा एव॥ अथैकषष्ठ्युत्तरशतं धामं
त्रविभागे एकविंशत्यन्तरं शतरूपकाणां प्रतिरूपकमेकषष्ठ्युत्तरशतमेकषष्ठ्युत्तरशतमित्येकोनविंशतिसहस्राणि चत्वारिंशता
न्येकाधिकाशीत्युत्तराण्याहृतयः पंचांगमंत्राणामाद्यंतयोर्मिलित्वा प्रतिरुद्रं दशदशेति दशान्तरं शतमाहृतयः महच्छिरोमंत्रेण
रुद्रं ते रुद्रं ते एकैकाहृतिरित्येकादशशान्तिमंत्राणामेकादशरूपकाणां प्रतिरूपकं चतुर्विंशतिश्चतुर्विंशतिरिति शतद्वयं चतुः
षष्ठ्यधिकमाहृतयः एकीकृता एताः सर्वा एकोनविंशतिसहस्राणि अष्टौशतानि षष्ठिषट् आहृतयः चमकाहृतिपक्षे तु एकादशच
मकरूपकाणां प्रतिरूपकमेकादशैकादशेत्येकविंशत्यधिकैकशतमाहृतयः एकादशमहच्छिरोमंत्राहृतिवर्जपूर्वोक्ताभिः सहेताः

सर्वाएकोनविंशतिसहस्राणि नवशतानि षट्सप्ततिश्चाहुतयः ॥ अन्ते वसो धारा एव ॥ अथ पंचविंशत्कृत्तरचतुःशतधामंत्रवि
भागे एकविंशत्कृत्तरशत रूपकाणां प्रतिरूपकं पंचविंशत्कृत्तरचतुःशतमित्येकपंचाशत्सहस्राणि चत्वारिंशतानि पंचविंशतिश्चा
हुतयः पंचांगमंत्राणामाद्यंतयोर्मिलित्वा प्रतिरूपं दशदशेति दशोत्तरं शतमाहुतयः रुद्रांते रुद्रांते महच्छिरो मंत्रेणैकोकाहुतिरित्ये
कादश शोति मंत्राणामेकादश रूपकाणां प्रतिरूपकं चतुर्विंशतिश्चतुर्विंशतिश्चाहुतयः चतुःषष्ट्यधिकं माहुतयः एताः सर्वा एकत्र
मिलिता एकपंचाशत्सहस्राण्यष्टौ शतानि दशोत्तराण्याहुतयो भवन्ति । चमकाहुतिपक्षे तु चमकस्यैकादश रूपकाणां प्रतिरूप
कमेकादशैकादशेत्येकविंशत्यधिकं शतमाहुतयः एकादशमहच्छिरो मंत्राहुतिवर्जपूर्वाभिः सर्वाभिः सहेताः सर्वा एकपंचा
शत्सहस्राणि नवशतानि विंशतिश्चाहुतयो भवन्ति अन्ते वसो धारा च ॥ ॥ इति रुद्रैकादशिन्यामाहुति संख्या ॥ अथ महारु
द्रे आहुति संख्या तत्रैकविंशत्यधिकं शतं रुद्रा भवन्ति एकविंशत्कृत्तरशतस्यैकादशभिर्गुणने एकसहस्रं त्रीणि च शतान्येक
त्रिंशच्च रूपकास्तेषु भवन्ति तत्र संपूर्णेनेकेन रूपकेणैकाहुतिर्होतव्येति पक्षाश्रयणेन होमे कर्तव्ये एकसहस्रं त्रीणि च शता
न्येकविंशच्चैति रूपकाणामेकसहस्रं त्रीणि च शतान्येकत्रिंशच्च आहुतयः अंगमपंचकं मंत्राणामाद्यंतयोर्मिलित्वा प्रतिरूपं दशद
शत्येकसहस्रं शतद्वयं दशोत्तरमाहुतयः । रुद्रांते महच्छिरो मंत्रेणैकोकाहुतिरित्येकविंशत्कृत्तरशतं शब्देति मंत्राणामेकविंश
त्कृत्तरशत रूपकाणां प्रतिरूपकं चतुर्विंशतिश्चतुर्विंशतिरिति द्वे सहस्रं नवशतानि चतुःसुत्तराण्याहुतयः एताः सर्वा एकत्र
मिलिताः पंचसहस्राणि पंचशतानि चतुःसुत्तराण्याहुतयः षट्षष्टिश्चाहुतयो भवन्ति । चमकमंत्रे होमपक्षे तु एकविंशत्कृत्तरैकश
तचमकरूपकाणां प्रतिरूपकमेकादशैकादशेति मिलित्वा एकसहस्रं त्रीणि च शतानि एकविंशच्च आहुतयः एताश्चैकविंशत्क
त्तरैकशतमहच्छिरो मंत्राहुतिवर्जपूर्वाभिः सह षट्सहस्राणि सप्तशतानि षट्सप्ततिश्चाहुतयो भवन्ति । अन्ते वसो धारा एव ॥

इत्येकधा पक्षः । अथ धात्रे मंत्रविभागपक्षः तत्रैकसहस्रं त्रीणि च शतानि अकत्रिंशच्चैति रूपकाणां प्रतिरूपकं तिस्रस्त्रिंशच्चैति
त्रीणि सहस्राणि नवशतानि त्रिनवतिश्चाहुतयो भवन्ति । पंचांगमंत्राणामाद्यंतयोर्मिलित्वा प्रतिरूपं दशदशेति दशोत्तरं शतमाहुतयः रुद्रांते रुद्रांते महच्छिरो मंत्रेणैकोकाहुतिरित्येकविंशत्यधिकं मेकशतं शोति मंत्राणामेकविंशत्कृत्तरैकशतरू
पकाणां प्रतिरूपकं चतुर्विंशतिश्चतुर्विंशतिरिति द्वे सहस्रं नवशतानि चतुःसुत्तराण्याहुतयः एताः सर्वा एकत्र निमित्ताः सप्तसह
स्राणि द्वे शते अष्टाविंशतिश्चाहुतयः । चमकैर्होमपक्षे तु चमकस्यैकविंशत्कृत्तरैकशतरूपकाणां प्रतिरूपकमेकादशैकाद
शेति मिलित्वैकसहस्रं त्रीणि शतान्येकत्रिंशच्च आहुतयः एकविंशत्कृत्तरैकशतमहच्छिरो मंत्राहुतिवर्जपूर्वाभिः सर्वाभिः सहेताः अ
ष्टौ सहस्राणि चत्वारिंशतानि अष्टत्रिंशच्च आहुतयो भवन्ति । अन्ते वसो धारा च ॥ ॥ अथ षोढामंत्रविभागपक्षे तु एकसहस्रं त्रीणि श
तान्येकविंशच्चैति रूपकाणां प्रतिरूपकं षट्षष्टिश्चाहुतय इति सप्तसहस्राणि नवशतानि षट्षष्टिश्चाहुतयो भवन्ति । पंचांगमंत्राणां प्रति
रूपं दशदशेति दशोत्तरं शतमाहुतयः रुद्रांते रुद्रांते महच्छिरो मंत्रेणैकोकाहुतिरित्येकविंशत्यधिकं मेकशतं । एकविंशत्यधिकं मेकशतं शोति रूपकाणां प्रतिरूपकं चतुर्विंशतिश्चतुर्विंशतिरिति सहस्रद्वयं नवशतानि चतस्रश्चा
हुतयः एकत्र मिलिता एताः सर्वा द्वादश सहस्राणि द्वे शते एकविंशतिश्चाहुतयो भवन्ति । चमकमंत्रे होमपक्षे तु एकविंशति आधि
कैकशतचमकरूपकाणां प्रतिरूपकमेकादशैकादशेत्येकसहस्रं त्रीणि शतान्येकत्रिंशच्च आहुतयः एकविंशत्यधिकं मेकशतम
हच्छिरो मंत्राहुतिवर्जपूर्वाभिः सर्वाभिः सहेताः षोडश सहस्राणि चत्वारिंशतानि एकत्रिंशच्च आहुतयो भवन्ति । अन्ते वसो धारा च ॥
अथ षोडशमंत्रविभागे एकसहस्रं त्रीणि शतान्येकत्रिंशच्चैति रूपकाणां प्रतिरूपकं षोडशैकदशेत्येकविंशति सहस्राणि द्वे च
शते षण्णवतिश्चाहुतयः पंचांगमंत्राणां प्रतिरूपं दशदशेति दशोत्तरं शतमाहुतयः रुद्रांते

रुद्रातेमहच्छिरोमंत्रेणैकैकाहृतिरित्येकविंशत्यधिकमेकशतं एकविंशत्यधिकैकशतशान्तिरूपकाणां प्रतिरूपकं चतुर्विंशति
 श्वतुर्विंशतिरिति द्वेचसहस्रेनवशतानिचतस्रश्चाहृतयः एताः सर्वाएकत्रमिलिताः पंचविंशति सहस्राणि पंचशतान्येकत्रिं
 शच्छाहृतयः एताः सर्वाएकत्रमिलिताः पंचविंशति सहस्राणि पंचशतान्येकत्रिंशच्छाहृतयः। चमकाहृतिपक्षेत्वेकविंशत्यधिकैकश
 तचमकरूपकाणां प्रतिरूपकमेकादशैकादशतिमिलित्वाएकं सहस्रं त्रीणि शतान्येकत्रिंशच्छाहृतयः। एकविंशत्यधिकैकश
 तमहच्छिरोमंत्राहृतिवर्जपूर्वाभिः सर्वाभिः संहिताः षड्विंशति सहस्राणि सप्तशतानि एकचत्वारिंशच्छाहृतयो भवति। अंतेवसो
 ऋषिश्च अथश्वेतुचत्वारिंशद्विभागैकं सहस्रं त्रीणि शतान्येकविंशच्चैतिरूपकाणां प्रतिरूपकं चतुश्चत्वारिंशच्चतुश्चत्वारिंशद्वि
 षष्टपंचाशतानिचतुःषष्ठीश्चाहृतयः। अंगपंचकमंत्राणां प्रतिरूपमाद्यंतयोर्मिलित्वादशदशेत्येकं सहस्रं द्वेचशतदशच्छाहृतयः ॥
 रुद्रातेरुद्रातेमहच्छिरोमंत्रेणैकैकाहृतिरित्येकविंशति अधिकमेकशतं एकविंशत्यधिकैकशतशान्तिरूपकाणां प्रतिरूपकं च
 तुर्विंशतिश्चतुर्विंशतिरिति द्वेचसहस्रेनवशतानिचतस्रश्चाहृतयः एकत्रमिलिता एताः सर्वाष्टाषष्टि सहस्राणि सप्तशतानि न
 चनवतिश्चाहृतयः चमकैर्होमपक्षे तु एकविंशत्यधिकैकशतचमकरूपकाणां प्रतिरूपकमेकादशैकादशेत्येकं सहस्रं त्रीणि
 चशतान्येकत्रिंशच्छाहृतयः एकविंशत्यधिकैकशतमहच्छिरोमंत्राहृतिवर्जपूर्वाभिः सर्वाभिः सहचतुःषष्ठी सहस्राणि नवच्छाहृ
 तयः अंतेवसोऋषिश्च ॥ अथाष्टाचत्वारिंशन्मंत्रविभागे एकं सहस्रं त्रीणि शतान्येकत्रिंशच्च रूपकाणां प्रतिरूपकमष्टाच
 त्वारिंशदष्टाचत्वारिंशद्विंशतिषष्टि सहस्राण्यष्टोदातान्यष्टाशीतिश्चाहृतयः। अंगमंत्राणां प्रतिरूपमाद्यंतयोर्मिलित्वादशद
 शेतिद्वदशशतानि दशच्छाहृतयः प्रतिरूपं महच्छिरोमंत्रेणैकैकाहृतिरित्येकविंशत्यधिकैकशतं एकविंशत्यधिकैकशतशान्तिरूपकाणां प्रतिरूपकं चतुर्विंशतिश्चतुर्विंशतिरिति द्वेचसहस्रेनवशतानिचतस्रश्चाहृतयः एताः सर्वाः एकचक्रताः अष्टषष्टि

सहस्राण्येकं शतं त्रयोविंशतिश्चाहृतयः चमकाहृति पक्षे तु चमकस्यैकविंशत्यधिकैकशतरूपकारणं प्रतिरूपकमेकादशैकाद
 शेति त्रयोदशशतान्येकविंशच्छाहृतयः एकविंशत्यधिकैकशतमहच्छिरामंत्राहृतिवर्जमेताः पूर्वाभिः संहितो न सप्तति सहस्राणि
 त्रीणि शतानि च त्रयस्त्रिंशच्छाहृतयः अंतेवसोऋषिश्च ॥ अथषष्ठ्युत्तरशतधामंत्रविभागे एकं सहस्रं त्रीणि शतान्येकविंशच्चरू
 पकाणां प्रतिरूपकमेकषष्ठ्युत्तरशतमेकषष्ठ्युत्तरशतमितिलक्षद्वयं चतुर्दश सहस्राणि द्वेचशते एकनवतिश्चाहृतयः। अंग
 पंचकमंत्राणां प्रतिरूपं पूर्वोत्तरयोर्मिलित्वादशदशेत्येकं सहस्रं दशच्छाहृतयः प्रतिरूपं महच्छिरोमंत्रेणैकैकाहृतिरित्येकविंश
 त्यधिकैकदशमाहृतयः एकविंशत्यधिकैकशतशान्तिरूपकाणां प्रतिरूपकं चतुर्विंशतिरिति द्वेचसहस्रेनवशतानिचतस्र
 श्चाहृतयः एताः सर्वाएकत्रमिलिताः लक्षद्वयं मष्टादश सहस्राणि पंचशतानि षड्विंशतिश्चाहृतयः संपद्यन्ते। चमकमंत्रैर्होमप
 क्षे तु एकविंशत्यधिकैकशतचमकरूपकाणां प्रतिरूपकमेकादशैकादशतिमिलित्वा एताः द्वैलक्षैकोनविंशति सहस्राणि स
 प्तशतानि त्रिंशच्छाहृतयो भवति अंतेवसोऋषिश्च ॥ अथपंचविंशत्यधिकचतुःशतधामंत्रविभागे एकं सहस्रं त्रीणि शतान्येक
 त्रिंशच्चरूपकाणां प्रतिरूपकं पंचविंशत्यधिकं चतुःशतं पंचविंशत्यधिकं चतुःशतमितिलक्षद्वयं चतुर्दश सहस्राणि पंचशतानि पंचदशच्छाहृतयः। पंचांगमंत्राणां प्रतिरूपं पूर्वोत्तरयोर्मिलित्वादशदशेत्येकं सहस्रं द्वेचशतदशच्छाहृत
 यः रुद्रातेरुद्रातेमहच्छिरोमंत्रेणैकैकाहृतिरित्येकं शतमेकविंशत्यधिकैकशतशान्तिरूपकाणां प्रतिरूपकं चतुर्विंशतिश्चतुर्विंशतिरिति द्वेचसहस्रेनवशतानिचतस्रश्चाहृतयः एताः सर्वाएकीकृताश्चत्वारिलक्षाणि पंचशतसहस्रा
 णि सप्तशतानि पंचाशच्छाहृतयः। चमकाहृतिहोमपक्षे तु चमकस्यैकविंशत्यधिकैकशतरूपकाणां प्रतिरूपकमेकादशैका
 दशेत्येकं सहस्रं त्रीणि शतान्येकत्रिंशच्छाहृतयः एताः सर्वाएकविंशत्यधिकैकशतमहच्छिरोमंत्राहृतिवर्जपूर्वाभिः सहचत्वा

रिलक्षण्येकपंचाशत्सहस्राणि नवशतानि षष्ठिश्चाहृतयः अंतेवसोर्धाराच ॥ ॥ इति महारुद्रे आहृति संख्या ॥ अथातिरुद्रे
आहृति संख्या ॥ तत्रैकं सहस्रं त्रीणि शतान्येकत्रिंशच्च रुद्रा भवन्ति तेषां चतुर्दश सहस्राणि षट् शतान्येकचत्वारिंशच्च रूपका भ
वंति । तत्र चतुर्दश सहस्राणि षट् शतान्येकचत्वारिंशच्चैति रूपकाणां संपूर्णस्यैरोद्रा ध्यायस्यैकमंत्रत्वमिति पक्षे चतुर्दश सहस्रा
णि षट् शतान्येकचत्वारिंशच्च आहृतयः प्रतिरुद्रं पूर्वोत्तरयोर्भिलित्वा दशदशैति त्रयोदश सहस्राणि त्रीणि शतानि दशैत्येकपंच
चकमंत्राहृतयः एकं सहस्रं त्रीणि शतान्येकत्रिंशच्च महछिरो मंत्राहृतयः एतत्संख्यत्वात्तद्रूपकाणां । एकं सहस्रं त्रीणि श
तान्येकत्रिंशच्चैति शांतिरूपकाणां प्रतिरूपकं चतुर्विंशतिश्चतुर्विंशतिरिति एकत्रिंशत्सहस्राणि नवशतानि चतुश्चत्वारि
ंशदाहृतयः । एताश्च सर्वा एकीकृताः षट्सहस्राणि द्वैशते षड्विंशश्चाहृतयो भवति । इयं चाहृति संख्या महछिरो मंत्राहृति
पक्षे चमकाहृति पक्षे तु चमकस्यैकं सहस्रं त्रीणि शतान्येकत्रिंशच्चैति रूपकाणां प्रतिरूपकमेकादशधा विभक्तैरष्टानु
वाकैरेकादशाहृतय इति मिलित्वा चतुर्दश सहस्राणि षट् शतान्येकत्रिंशच्च महछिरो मंत्राहृतिना मन्त्रावात्ताभिस्तुना प्र
कल्पिताभिः पूर्वाभिः सहेतास्त्रिसप्तति सहस्राणि पंचशतानि षट् त्रिंशच्च आहृतयो भवन्ति । अंतेवसोर्धाराच ॥ ॥ इति रौद्रा
ध्यायस्यैकमंत्रत्वपक्षः ॥ अथ त्रेधा मंत्रविभागे चतुर्दश सहस्राणि षट् शतान्येकचत्वारिंशच्चैति रूपकाणां प्रतिरूपकं तिस्रस्ति
आहृतय इति चत्वारिंशत्सहस्राणि नवशतानि त्रयोविंशतिश्चाहृतयः तिनस्त्रिंशत्त्रिंशत्त्रिंशत्त्रिंशत् चत्वारिंशत्सहस्रैः पंच श
तैः पंचाशीतिभिर्गपंचकमहछिरो शांतिमंत्राहृतिभिः सहेतानवसहस्राणि पंचशतान्येष्टौ चाहृतयो भवन्ति । चमकाह
ति पक्षे तु त्रयोदश शतानि एकत्रिंशच्च महछिरो मंत्राहृतिपूर्वाहृतीषु न्यूनाः कृत्वा चतुर्दश सहस्राणि षट् शतान्येकचत्वारिंशच्च
मकाहृतिरेकीकृत्य एकं लक्षं त्रीणिसहस्राण्यष्टौ शतान्यष्टादश चाहृतयः संपद्यन्ते । अंतेवसोर्धाराच ॥ ॥ अथ षोडशविभा

गे चतुर्दश सहस्राणि षट् शतान्येकचत्वारिंशच्चैति रूपकाणां प्रतिरूपकं षट् षड्विंशति मिलित्वा सप्ताशीति सहस्राण्यष्टौ शतानि
षट् चत्वारिंशच्च आहृतयः । अंतेवसोर्धाराच ॥ ॥ अथ षोडशधा विभागे चतुर्दश
एकं लक्षं चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रीणि शतानि चतुःपंचाशच्च आहृतयो भवन्ति चमकाहृति पक्षे तु एतास्वाहृतीषु त्रयोदश शतानि ए
कत्रिंशच्च महछिरो मंत्राहृतिन्यूनाः कृत्वा चतुर्दश सहस्राणि षट् शतान्येकचत्वारिंशच्च मकाहृतीति स्त्रिंशत्त्रिंशत्त्रिंशत्त्रिंशत्
क्षमष्टा चत्वारिंशत्सहस्राणि नवशतानि पंचसप्ततिश्चाहृतयो भवन्ति । अंतेवसोर्धाराच ॥ ॥ अथ षोडशधा विभागे चतुर्दश
सहस्राणि षट् शतान्येकचत्वारिंशच्चैति रूपकाणां प्रतिरूपकं षोडशषोडशैति मिलित्वा द्वे लक्षे चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि द्वैशते
षट् पंचाशत् चाहृतयः । एताश्च षट् चत्वारिंशत्सहस्रैः पंच शतैः पंचाशीतिभिर्गपंचकमंत्रमहछिरो मंत्रशांति मंत्राहृतिभिः सह
द्वे लक्षे अशीति सहस्राण्यष्टौ शतान्येकचत्वारिंशच्च आहृतयः । चमकाहृति पक्षे पूर्वाहृति तपकं सहस्रं त्रीणि शतान्येकत्रिंशच्च
महछिरो मंत्राहृतिन्यूना विधाय चतुर्दश सहस्राणि षट् शतान्येकचत्वारिंशच्च मकाहृति स्तास्तु आहृतीषु संयोज्य पूर्वा
भिः सह द्वे लक्षे सप्तचत्वारिंशत्सहस्राणि पंचशतानि षट् षष्ठिश्चाहृतयो भवन्ति । अंतेवसोर्धाराच ॥ ॥ अथ चतुश्चत्वारिं
शत्त्रिंशत्त्रिंशत्त्रिंशत्त्रिंशत् चतुर्दश सहस्राणि षट् शतान्येकचत्वारिंशच्चैति रूपकाणां प्रतिरूपकं चतुश्चत्वारिंशच्च तुश्चत्वारिंशच्चैति तीदं
मिलित्वा षट् लक्षाणि चतुर्दश चत्वारिंशच्चैति त्रिंशत्सहस्राणि द्वैशते चतुश्चत्वारिंशच्च आहृतयः । एताश्च षट् चत्वारिंशत्सहस्रैः पंच शतैः पं
चाशीतिभिर्गपंचकमंत्रमहछिरो मंत्रदश सहस्राणि षट् शतान्येकचत्वारिंशच्च मकाहृति स्ताभिः सहेती शत्येकं लक्षं सप्त
चत्वारिंशत्सहस्राणि नवशतानि पंचसप्ततिश्चाहृतयो भवन्ति । अंतेवसोर्धाराच ॥ ॥ अथ षोडशधा विभागे चतुर्दश सह
स्राणि षट् शतान्येकचत्वारिंशच्चैति रूपकाणां प्रतिरूपकं षोडशषोडशैति मिलित्वा द्वे लक्षे चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि द्वै

रु० प्र० नि०

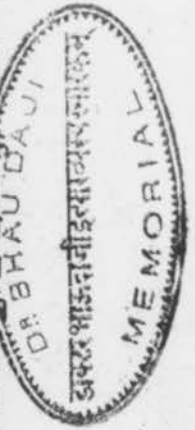
४०

शतेषु पञ्चाशच्चाहृतयः। एताश्च षट्चत्वारिंशत्सहस्रैः पञ्चशतैः पञ्चाशीतिभिः पञ्चकमेव महच्छिरोमंत्रशांतिमंत्राहृतिभिः सहैल्लक्षे अशीतिसहस्राण्यष्टौशतान्येकचत्वारिंशच्चाहृतयः। चमकाहृतिपक्षे पूर्वाहृति एकं सहस्रं त्रीणिशतान्येकत्रिंशच्च महच्छिरोमंत्राहृतिन्यूनविधायचतुर्दशसहस्राणि षट्शतान्येकचत्वारिंशच्चमकाहृतीस्तास्तु आहृतीषु संयोज्यपूर्वाभिः सहैल्लक्षे सप्तचत्वारिंशत्सहस्राणि पञ्चशतानि षट्षष्टिश्चाहृतयो भवति। अन्ते वसो धारा च॥ ॥ अथ चतुश्चत्वारिंशन्मंत्रविभागे चतुर्दशसहस्राणि षट्शतान्येकचत्वारिंशच्चैति रूपकाणां प्रतिरूपकं चतुश्चत्वारिंशच्चतुश्चत्वारिंशदिति मिलित्वा षट्शतानि चतुश्चत्वारिंशत्सहस्राणि द्वे शते चतुश्चत्वारिंशत्सहस्राहृतयः। एताश्च षट्चत्वारिंशत्सहस्राहृतिभिः सह षट्शतानि नवति सहस्राणि सप्तशतानि एकेन नवतिश्चाहृतयो भवति। चमकाहृतिपक्षे तु पूर्वाहृति तस्त्रयो दशशतान्येकत्रिंशच्च महच्छिरोमंत्राहृतिन्यूनविधायचतुर्दशसहस्राणि षट्शतान्येकचत्वारिंशच्चमकाहृतिः पूर्वाहृतिषु संयोज्यपूर्वाभिः सहसप्तलक्षानि त्रीणि सहस्राणि त्रीणिशतानि दशच्चाहृतयो भवति। अन्ते वसो धारा च॥ अथाष्टचत्वारिंशन्मंत्रविभागे चतुर्दशसहस्राणि षट्शतान्येकचत्वारिंशच्च रूपकाणां प्रतिरूपकं चतुश्चत्वारिंशच्चत्वारिंशदिति मिलित्वा सप्तलक्षानि द्वे सहस्रे सप्तशतान्यष्टषष्टिश्चाहृतयः। एताश्च षट्चत्वारिंशत्सहस्रैः पञ्चशतैः पञ्चाशीतिभिः सहसप्तलक्षान्येको केन पञ्चाशत्सहस्राणि शतानि त्रिपञ्चाशच्चाहृतयो भवति। चमकाहृतिपक्षे तु पूर्वाहृति तस्त्रयो दशशतान्येकत्रिंशच्च महच्छिरोमंत्राहृतिन्यूनः कृत्वा चतुर्दशसहस्राणि षट्शतान्येकचत्वारिंशच्चमकाहृतीः पूर्वाहृतिषु संयोज्यपूर्वाभिः सहसप्तलक्षानि द्वाषष्टि सहस्राणि षट्शतानि त्रिषष्टिश्चाहृतयो भवति। अन्ते वसो धारा च॥ ॥ अथैकषष्ठ्युत्तरशतधामंत्रविभागे चतुर्दशसहस्राणि षट्शतान्येकचत्वारिंशच्चैति रूपकाणां प्रतिरूपकं मेकषष्ठ्युत्तरशतमेकषष्ठ्युत्तरशतमिति मिलित्वा त्रयोविं

४०

शतिलक्षानि सप्तपञ्चाशत्सहस्राणि शतद्वयमेकाधिकमाहृतयः। एताश्च षट्चत्वारिंशत्सहस्रैः पञ्चशतैः पञ्चाशीतिभिः पञ्चकमेव महच्छिरोमंत्रशांतिमंत्राहृतिभिः सह चतुर्विंशतिलक्षानि त्रीणि सहस्राण्यष्टौशतानि द्विचत्वारिंशच्चाहृतयो भवति। चमकाहृतिपक्षे तु एताभ्य एकं सहस्रं त्रीणिशतान्येकत्रिंशच्च महच्छिरोहृतिन्यूनः कृत्वा चतुर्दशसहस्राणि षट्शतान्येकचत्वारिंशच्चमकाहृतीः पूर्वाभिः सह संयोज्य एताभिः सहैताश्च चतुर्विंशतिलक्षानि चत्वारिंशत्सहस्राणि चत्वारिंशतानि अशीतिश्चाहृतयो भवति। अन्ते वसो धारा च॥ ॥ अथ पञ्चविंशत्कृत्तरचतुःशतधामंत्रविभागे चतुर्दशसहस्राणि षट्शतान्येकचत्वारिंशच्चैति रूपकाणां प्रतिरूपकं पञ्चविंशत्कृत्तरचतुःशतं पञ्चविंशत्कृत्तरचतुःशतमिति मिलित्वा षष्टिलक्षानि द्वाविंशतिलक्षानि चत्वारिंशतानि पञ्चविंशतिश्चाहृतयो भवति। एताश्च षट्चत्वारिंशत्सहस्रैः पञ्चशतैः पञ्चाशीतिभिः पञ्चकमेव महच्छिरोमंत्राणां शांत्यध्यायमंत्राहृतिभिः सह द्वाषष्टिलक्षानि एकेन सप्तति सहस्राणि दशच्चाहृतयो भवति। चमकाहृतिपक्षे तु पूर्वाहृति तस्त्रयो दशशतानि एकत्रिंशच्च महच्छिरोमंत्राहृतिन्यूनः कृत्वा चतुर्दशसहस्राणि षट्शतान्येकचत्वारिंशच्चमकाहृतिस्तास्तु संयोज्य पूर्वाभिः सह द्वाषष्टिलक्षानि द्वाशीतिसहस्राणि त्रीणिशतानि विंशतिश्चाहृतयो भवति। अन्ते वसो धारा च॥ ॥ इत्यतिरुद्धे आहृति संख्या। अत्र च होमे न चमकविभागे देवगुरुलघुश्च दृष्टोपिविधिः शक्त्या घपेष्टाया योजनीयः। जपात्मकेषु रुद्रैर्देवैकादशिन्यादिषु तु तदेगहोमे आहृति संख्या निर्णयस्तु प्रयोगे अभिधास्यते॥ ॥ रुद्रकल्पद्रुमे चास्मिन्मंत्रप्रेदानिरूपिताः॥ विदुषां न तदेवेन तेन नुप्यतु शंकरः॥ ॥ इति श्रीमद्वेदी उरुवसूनुना द्विवेदी श्रीदेवानुजेन द्विवेदि अनंतदेवेन विरचिते श्रीकल्पद्रुमे + रुद्र + रुद्रपरिच्छेदे रुद्ररुद्रैकादशिन्यादिष्वहृति संख्या निर्णयः॥ ॥ अथ होमद्रव्याणितानि च बृहत्पराशर आह। अक्षतान्वातिलान्वापियवान्वासमिधोपिवा। शोभवापेति च कृत्वा त्सवोस्तानाज्यसि

क्तकानिति। असतास्त्रयोत्रैवोहेनपुनर्यवाः। तेषांपृथगुपादानात्। एतानि प्रधानहोमे वैकल्पिकानि द्रव्याणि प्रकृतिप्राप्त
द्रव्याणि बाधित्वेव प्रवृत्तानि। यत्तु परशरमेणोक्तं। ग्रहाणोयानि चोक्तानि समिदादीनि तानि वा। इति ग्रहमरवेयानि द्रव्याणि
विहितानि तान्येवात्रापि द्रव्याणीत्यर्थः॥ रुद्रस्य नवग्रहमस्वविष्कृतितात्। समिदादीनि समित्सर्पिरादीनि तदुक्तं ग्रहयज्ञं प्र
कृत्य वसिष्ठेन समिदात्पन्वरो होमस्तिलहोमक्रमेण त्विति। तत्र तद्द्रव्याणां विकल्प एव बोध्यो न पुनर्यह यज्ञवदे केन द्रव्येण
प्रायहृत्वाऽपरेणापि द्रव्येण होम इति। तथा सति परशरस्मृति विरोधापत्तेः पापक्षयेभिर्बारे च तथा व्याधिविभोचने।
लाशयः समिधाः कार्यानान्यत्रोत्पातदर्शनात्। औदुम्बर्यश्च समिधो मध्वक्ताश्च तथा ह्यताः। ग्रात्याश्चान्नायकामेन ध्रिये
शांत्यै च पायसं। सर्वकामेन वा ग्रात्या मायुर्वृद्ध्यै तिलाः स्मृताः। घृताक्ता अथ चादुर्गस्ते जस्काभिनेवै धृतं। ब्रीहयः पशुका
मेन वै यवाः। उपविश्य श्रुचो देशे दूर्वास्तां वित्तयेद्यदि कृद्गतात् श्वेतपुष्पाणि स विश्वं कुरुते वशं। सृष्ट्वा श्वत्थं जपेद्यस्तु रुद्रो
दशिनीं श्रुचिः रोगान् ज्वराति सारो दीन्नाशयेदुल्बणानपि। होमः पलाशसमिधा कर्त्तव्यो मधुसंयुतः एकादशमहारुद्रा
न्यरचक्रागमे पुनः जपेदेकादशगुणान् होमस्तु विविधा स्मृतः तिलैराज्येन संसिक्तैर्विधिवत्ते निवर्तयेत्॥ रुद्रो दशिनी
जप्ये शतमे को न मिष्यते। सहस्राश्च तथा रुद्रेन वत्ये को न यापुनः॥ एवं त्रिगुणीता कार्या महा रुद्राति रुद्रयोः वृष्टिका
मनवा योज्या हस्त्यश्वा मयशांतये। उद्धवे त्वद्गुतानो च ग्रहाणां तु विपर्यये॥ ग्रहग्रामादिशांत्यै श्रुति ला श्वाज्येन संयुताः हो
मांते सर्वकामानां कुष्मादेष्वपि वाजपः। होतव्यमाज्यं विधिवत् महाज्या त्वातिभिस्तथा। परिषिच्य ततो वक्त्रि नत्वा या
मीति वाच्यं च। अभिषेकं ततः कुर्यान्मंत्रैस्तद्धिं गकैः श्रुचिः। आहावते च संपूज्य पार्वती सहितं शिवं लोकपालं च संपूज्य
विधिवत् शिवसंनिधौ गंगां दुर्गां च मंत्रेण विधिवद्द्विरदानं स्तुतनां क्तविधानेन त्वरितेन नमस्तुतिः तर्पयेद्विधौ रत्नैः प

यसापायसेन वा॥ प्रीयतां शंभुरित्युक्त्वा भूमिदेवान् श्रुचिः श्रुचीन्॥ दत्त्वा तु दक्षिणां तेभ्यः प्रणिपत्य विमर्जयेत्। एवं कृते स भ
गवान् प्रीतः कामान् प्रयच्छति। अकामस्य फलं मुक्तिर्नात्र कार्या विचारेणैति। समिद्वृक्षाणामहं छंदोग परिशिष्टे कात्यायनः। नां
गुह्यादधिका ग्रात्या समित्स्थूलतया क्वचित् तानवियुक्तत्वाच्चैव नमकीटानपादिता। प्रादेशान्नाधिकानोनानं सशारवाविशा
खिका। न स पर्णाननिवीर्या होमेषु तु विजानंतेति। अंगुष्ठादधिकस्थूला समिन्मग्राद्या। अंगुष्ठान्यूनस्तूला तु ग्रात्यैवौदर्येण तु
प्रादेशप्रमाणानन्यनाधिका। विविधशारवायुक्ता विशाखिका अन्ये तु शारवाविनिर्गत शारवाप्रभावा विशाखिकेत्याहुः वसिष्ठा
पि। प्रादेशमात्रा विज्ञेयाः समिधाः सर्वकामदाः। अलाभे समिधाः कार्याः सर्वाः पालाशसं प्रवाः पात्रोषधीः स्तुमंत्रेण चार्द्राः स
मिध आहरेत् नदी र्घानातिह्रस्वाश्च स्वप्रादेशप्रमाणतः तस्थूलानकृशाः क्षुब्धानातिनन्वान् दारिताः। न स्वयंपतिताः शीर्णाः
स्त्वग्विहीनाश्च पादिताः। उर्ध्वं श्रुक्काः समले दावर्जनीयाः प्रयत्नत इति। आर्द्राः पक्काः पादिताः स्फाटिता कीटविद्धाः की
टादिदूषिताः पुष्काः। सम्यगल्लिन्नाः समले दाः देवभार्येपि। सत्वचः समिधः कार्याः क्रज्यः शलङ्काः समास्तथा। शस्ता
शांगुलकास्तथा॥ आर्द्रपक्काः समले दास्तर्जन्यगुलवर्जुलाः अपादिता अविशारवाः कृमिदोषविवर्जिताः दग्धाः शशास्तथास्थू
ला ह्रस्वादी र्घास्तवर्जयेदिति कृशाः कनिष्ठिकातः आज्यं तु गव्यमेवोपादेयं। घृतमाज्ये स्त्रिणादितिकात्यायनोक्तेः आज्यं सर्व
पुहोमेषु गव्यमेव प्रशस्यते। तदभावे महिष्यास्तु आज्यं माविकमेव च। तदभावे तु तैलं स्यात्तदभावे तु जार्त्तिलं॥ तदभावे तु के
संभं तदभावे तु सार्षपमिति वचनांतराच्च। चतुस्वरूपमाह छंदोग परिशिष्टे कात्यायनः स्वशारवांस्तु स्वस्विन्नोददग्धोऽकटिनः
श्रुभः। नचातिशिथिलः पाच्यो न च वीतूरमो भवेदिति स्वशारवांस्तेन विधिनायाच्यः। श्रुभः शोभनो नातिविशीर्णो वयवः। न च वी
तरसोऽगलितमंड इत्यर्थः। अथ होमपात्रलक्षणं तच्च सूक्तलक्षणं मुक्तं कात्यायनसूत्रे। बाहुमा अः स्त्रुचः पाणि पात्रपुष्कलस्त्वग्वि

लाहासमुखप्रसेकामूलदंडाभवेतीति। पालाशीजहूरिति च। हयते यथा साजहूरित्यर्थः। वसिष्ठोपि। श्रीपणीरवादिरीवा
थैवैकं कतमयीतथा। बाहुमात्रप्रकर्तव्यास्कृक्कृवोहस्तमात्रकइति। सुवलक्षणं त्वाहकात्यायनः। अरविमात्रः स्कृवांगुष्ठ
पर्ववृत्तपुष्करइति। रवादिरेः स्कृवइति च। अंगुष्ठपर्वणातुल्यं वृत्तपुष्करं यस्य सौंगुष्ठपर्ववृत्तपुष्करइत्यंगुष्ठपर्वमितक्षेत्रपुष्क
वृत्तपुष्करो भवति इत्यर्थः। अतएव स्कृवगृहीतावदाने अंगुष्ठपर्वमात्रमवदानमिति सूत्रबोधितांगुष्ठपर्वमात्रतापानवाधः।
यत्तु छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनेन। रवादिरोवाथपणोवाहिवितस्त्रिः स्कृवः स्मृतः स्त्रुग्बाहुमात्राविज्ञेयावृत्तस्तु प्रग्रहस्तयोः।
स्कृवाग्रेघ्राणवश्वातं ह्यंगुष्ठं परिमंडले। ऊक्कः शराववत्स्वातं सनिर्वाहं षडंगुलमिति। प्रगृह्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या प्रग्रहो
दंडः सस्कृक्स्त्रुवयोर्वर्तुलो बोध्यः स्त्रुवाग्रेघ्राणवन्मध्यस्थितमर्यादां निःशेषचहनसाधनतयानिर्वाहपदवाच्यप्रणालीसहित
मिति स्कृक्स्त्रुवयोर्लक्षणमुक्तं तद्यंगुष्ठपरिमंडलांगुष्ठपर्ववृत्तपुष्करयोर्विरोधात् छंदोगविषयं। यच्च स्कृक्स्त्रुवयोर्लक्षणं प
रशरामकारिकायां मुक्तं तत्तत्रोक्तत्वात्तत्रिकहोमविषयं। स्वर्णरौप्यतान्त्रमयोवास्त्रुक्स्कृवौ कापौस्तुक्स्त्रुवौ तेजसोवाधाति
वायवियसंहितोक्तेः। छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनः होमपात्रमनेदेशे द्रवद्रव्ये स्कृवः स्मृतः पाणौरेवेतरस्मिंस्तु स्कृवानेवात्र ह
यतइति। द्रवद्रव्यहोमपात्रानोदेशे स्कृवेण होमः। द्रवतरद्रव्यहोमि तु पाणिना होमः ऊक्कः अपिसमाख्यया वैकल्पिकहोमसा
धनत्वप्राप्तेति तन्निराकरणार्थं स्कृवानेवाथैव हयतइत्युक्तं। अतएव स्कृवंप्रतप्यति सूत्रे स्कृवग्रहणं स्कृव्यावृत्त्यर्थमिति व्याख्यानं
अतश्चासतिविशेषवचने स्कृवेणैव सर्वत्र होमः चर्वाज्यस्थाल्योर्लक्षणमाह छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनः आज्यस्थालीचक
र्तव्यातेर्जस्रद्रव्यसंभवाप्रहीमयीवाकर्तव्या सर्वास्वाज्याहृतीषु च। आज्यस्थाल्याः प्रमाणं तु यथाकामं तु कारयेत्। सुहृदाम
ब्रणामशमाज्यस्थाली प्रचक्षतेति र्यगूर्ध्वसमिन्मात्रा दृढानातिबृहन्मुखी। मृन्मेषादुंबरी वापि चरुस्थाली प्रशस्यते इति सू

वर्णरजतताम्रादिद्रव्यं तैजसे। सुहृदोपाकक्षमां। मद्रसौम्यदर्शनां मंगलां हस्तघटितां। कुलालचक्रनिष्पन्ताया आकरीत्वेन
मंगलिकत्वात्। तदुक्तं छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनेनैव। कुलालचक्रनिष्पन्नमास्तरं मृन्मेषं भवेत् तदेव हस्तघटितं स्थाल्यादिदेवि
कं भवेदिति। गर्भप्रस्तारद्वैर्ध्याभ्यां प्रदेशप्रमाणाच्चरुस्थाली। औदुंबरतान्त्रमयी। अन्येषां ब्रह्मयजमानासनप्रणितांचप्रसप्रोक्षणी
पात्रस्थालीनां लक्षणानि ग्रंथांतरतो ज्ञेयानि। अथाहृतिहोमप्रकारः स्मृतिरत्नावल्यां। उत्तानेवहस्तेन अंगुष्ठेनैव पीडितां। सं
हतांगुलिपाणिस्तु वाग्यतो ऊह्याहृतिरिति। तथा तत्रैव। उत्तानेन तु हस्तेन कुर्यात्पर्युक्षणं ततः। जान्वाव्यदक्षिणं सव्यं हृदि ह
स्तनिधाय च। उत्तानेन तु हस्तेन अंगुष्ठेनैव पीडितं। संहतांगुलिभिर्मौर्निघृतात् ऊह्याहृतिरिति। तत्रैव शाब्बातपः गंधपुष्पंच
त्वाथ बहिरग्नेश्च धर्मवित्। पाणिनैकेन ऊह्याहृति सव्यं निधाय त्विति। अथाहृतिमानं। तदाह छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनः। पा
ण्याहृतिर्द्वादशपर्वपूरिकाकंसादिना चैत्स्वपूरिमात्रिकेति। अंगुलीनां द्वादशपर्वणिषया पूर्यते तावत्परिमाणा पाण्याहृतिरित्यर्थः
बृहत्पराशरः। मध्यमानामिका मूललग्नांगुष्ठचतसृभिः यावं तोंगुलिभिर्ग्राह्यास्तिलान्तावत्तदाहृतिरिति। वसिष्ठस्तु विशेषमा
ह। तिस्रो मुद्रास्तु संप्रोक्ता मृगीहंसी च सूकरी। सूकरीकरसंकोचाहंसी सुक्तकनिषिका। कनिष्ठातर्जनीहीना मृगी मुद्रा तिला
हृती। शोतिकर्मणि सर्वत्र मृगीहंसी शूफे उभे॥ अभिचारेषु सर्वेषु सूकरी तु प्रकीर्तिता। अवादावपि सांप्रोक्ता मृगी तु गर्गुले तिले इति
। स्मृतिरत्नावल्यां बृहस्पतिरितिः पृथुधान्यंचतुःषष्टिराहुतः परिकीर्तितं। तिलानां तु तदूर्ध्वं स्यात्तदूर्ध्वं स्यात्—तस्य त्विति। पृथुधा
न्यत्रीत्यादि। एतच्चार्थान्निषेधपरमप्याधिक्यनिरासार्थं द्वादशपर्वपूरिकायाण्याहृतिरिति श्रुत्य स्मरणादिति स्मृतिरत्नाव
लीकारः सिद्धांतशेखरेत्वेन ग्रामसमं ग्राह्यमित्युक्तं। वलिमानमपि छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनेनोक्तं। नचावराध्यावल्लयो
भवति महामार्जारश्रवणप्रमाणादिति। महाविडालकर्णपरिमाणादवराद्धा अल्पपरिमाणान भवेतीत्यर्थः यत्तु आर्द्रा मलकमा

नेन कुर्याद्दोमहविर्बलीन् । प्राणाहतिबलिं चैव मृदंगात्रविशोधनं मिति वचनं तद्गोभिलीयकात्यायनेनैव विषयमित्युक्तं नारा
यणवृत्ते । असंप्रवविषयत्वेत्येहोमस्तुसमिद्धतमेनोकार्थः । तदुक्तं स्मृतिरत्नावल्या । बहुशक्ते धने चाग्नेौ स्तुसमिद्धे द्रुताश
ने । विधूमेलेलिहाने च ऋह्यात्कर्मसिद्धय इति । शतपथेपि पत्रो एव समिद्धतमं मन्ये ततदाहृतीर्जह्यात्समिद्धहोमेनत्ये
व समिद्धा आहृतय इति छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनोपि देवेन तीर्थेन च हृतयते हविः । स्वगारिणि स्वविंशित च पावके योनर्षिषु
होत्यग्नेौ व्यंगारिणि च मानवः मंदाग्निरामपावी च दारिद्र्यं सजायते । तस्मात्सामिद्धे होतव्यं नासामिद्धे कदाचन । आरोग्यमि
च्छता युश्च श्रियमात्यंति किं तथेति । स्मृतिरत्नावल्या मार्कंडेयः । यः करोति नरो होममसमृद्धे विभावसौ । सो जीर्णदुःखं रोगोती
मंदाग्निः संप्रजायत इति । अग्निधमने विशेषमाह छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनः । ऋह्येष्वहते चैव पाणि शूर्पस्पर्शदा रुभिः निष्कुर्या
दग्निधमनं न कुर्याच्च जनादिना मुरवेनेव धमेदग्निं मुखे घ्येषोध्य जायता नाग्निं मुखेनेति च यद्गौकिके योजयति तदिति । स्थः
रवादिरो रत्निमात्रः रवद्वाकारो यज्ञपात्रविशेषो वचनामन्त्राप्रसिद्धः व्यंजनादिनेत्यादिपदं वस्त्रादिग्रहणार्थं । स्मृतिरत्नावल्या
हारितः । नपाणिना न शूर्पेण न वामेच्छाजिनादिना । मुरवेनोप धमेदग्निं मुखे दध्याजयतेति । तत्रैव विष्णुः पदेन भवेद्या
धिः शूर्पेण धननाशनं । पाणिना मृत्युमाप्नोति कर्मसिद्धिं मुरवेन त्विति होमस्तुदेवतोद्देशेन द्रव्यत्यागं कृत्वा कार्यः । तदुक्तं देवभा
ष्ये कारिकायां । आदौ द्रव्यपरित्यागः पश्चाद्दोमो विधीयते प्रयोगमिदमिद्रायनममेति यथार्थतः अवत्तं शुन्यते दत्तं मनसा व
चसापि च । ततश्च प्रक्षिपोदग्नाविति धर्मसनातनः । अत्यक्त्वा ऋह्याद्यस्तुमोहेनान्वितमानसः देवाहव्यं न गृह्णाति कव्यं च
पितरस्तथा । यत्किंचिज्जुह्यादग्नेौ तत्सर्वं त्यागपूर्वकं । अन्यथा जुह्याद्यस्तु नरकं सतु गच्छति । त्यागस्तु यजमानेनैव कार्यः प्र
धानस्वामिफलयोगादितिकात्यायनोक्तेः त्रिकांडं मंडनस्तु विशेषमाह । तुल्य एवाधिकारः स्यादपत्योरुभयोर्मिथः कर्तव्यं च तयो

स्तुल्यं द्रव्यत्यागो प्रवक्षते । यद्वा त्यागोपतिः कुर्यात्पत्नीतीतदनुमन्यते ॥ अधिकोरपि वैषम्यं प्राक्तं शब्दानुसारिणेति तथा । सन्निधौ यज
मानः स्यादुद्देशत्यागकारकः असन्निधौ तु पत्नी स्यादुद्देशत्यागकारिका असन्निधौ तु पत्न्याः स्यादध्वर्युस्तदनुज्ञया । उन्मादप्रसवे चैतां कुर्वी
तानुज्ञया विना । सर्वदा यजमानो वा त्यजेत्तदिदं नुबः शक्तिरिति । अत्र वाशब्द एवार्थः । अतश्चानित्यकर्मस्फुनियतनिमित्तेषु नैमित्तिकेषु
च कर्मस्तु प्रवासादिनाः संनिहितेनापि यजमानेनैव त्यागः कार्यः । प्रवसत्याजमानं कुर्याद्यथा कालमिति कात्यायनोक्तेः यत्तु असंनिहितेय
जमाने पत्न्यास्त्यागकर्तृत्वं यच्च पत्न्या असन्निधाने यत् अनुज्ञया ध्वर्योस्त्यागकर्तृत्वं यदुत्तुप्रसवादावनुज्ञया विनाप्य ध्वर्योस्त्यागकर्तृत्वं
चोक्तं तदनियतनिमित्तैर्नैमित्तिककर्मस्तु बोद्धव्यं । त्यागो तु सर्वथा कुर्यात्तत्राप्यन्यतरस्तयोः उभावप्यसमर्थौ चेन्नियुक्तः कश्चन त्यजेदिति
मंडनवाक्यमप्येवमेव व्याख्येयं । अत्र त्वनेककर्तृके होमे त्यागस्य विभिन्नकालत्वेन त्यागकालस्य ज्ञातुमशक्यत्वेन प्रत्याहृति त्यागासंभवा
द्दोमोपक्रमकाल एव यद्येव देवताः स्मृत्या यजनाय द्रव्यं च मनसि निधाय देयं यथा देवतं मस्तु नममेत्येवं त्यागः कार्य इति वृद्धाः अत्र वदंति ।
ऊहोतिरासेचनाधिकः स्यादिति जैमिनिस्त्राहोमे त्यागस्यांगत्वात्सकृत्तत्रेण त्यागे सर्वहोमसिद्धेः शतलक्षादिहोमे सकृदेवाहोतत्रेण त्या
गो न प्रत्याहृति । तेनानेककर्तृके होमे प्रत्याहृति त्यागस्य कर्तुमशक्यत्वादिति वृद्धाः किरपि हेत्वाभास एव । अतएव सर्वतो मुरवे विहारे च तु
क्तेः नेककर्तृकं प्रयत्नेषु प्राजापत्यपशुसंन्याप्यादौ च अनये अग्निध्यावा एतानि त्यजामीति कपर्दिस्वाम्ये दविलायाग्निकाद्यैर्शस्त्रिक
र्तृके सकृदेव त्याग उक्तः । स्वकर्तृके होमे तु मंत्रेण देवता स्मृत्या प्रक्षेपात्पूर्वं प्रक्षेपकाले वा त्यागो वदतानवत्ते द्रव्ये निर्दिश्य कार्येन तदुर्ध्वमि
त्युक्तं वार्तिके । मन्त्रइंद्राये दं उभमेत्येवं रूप इति केचिदाहुः । इदमिद्रायनममेति कात्यायनाः यजति चोदनो द्रव्यदेवता क्रियांसि मुरायेकता
र्थत्वादिति जैमिनिस्त्रेयजं व्याख्यास्यामो द्रव्यं देवता त्याग इति कात्यायनसूत्रे च तेष्वेव क्रमनिर्देशादिति । तन्ना इदमिति द्रव्यमनममेति
त्यागस्य च मध्ये बहिरंगया देवता व्यवधाना योगादितिकेचिदाहुः अपरेत्वाहुः ईदृशस्यैव क्रमस्येजमिनि कात्यायनाभ्यानिर्दिष्टत्वेन च

स० प्र० नि०

८४

ये

हिरंगतयादवतयामध्येव धानस्यादोषत्वादिति। वस्तुतस्तु द्विविधोऽपि त्यागोऽभ्युक्त एव॥ क्रियापदभावात् तिङ्स्वरंतयोर्वाक्यमिति
कोशाद्वावैव च वाक्यार्थः स्वकारकविशेषेति वा वाक्याच्चरव्याताभावे वाक्यस्यासाधुत्वेन प्रयोगानर्हत्वात्। तेनैदं मित्राय त्यजामीत्ये
व त्यागः कर्णार्थं धृतं स्वाभ्युद्विगतादि संमतः सर्वत्र युक्त इत्यलं विस्तरेण॥ अथ वसो धाराप्रकारः॥ महार्णवे चिंतामणौ॥ घृतकुंभ
वसो धारापातयेदनलोपरि। ओदुंबरीमद्यार्द्राचक्रुर्जीकोठरवर्जितां॥ हे सचंचु पुटाकारं चतुरस्त्रां सगर्तिकां॥ प्रोक्षणीपात्रसदृशां च नदं
दुसमन्वितानां॥ बाहुमात्रां स्कृचं कृत्वा ततस्तं प्रहयोपरि॥ घृतधारां तया सम्यगग्रेरुपरि पातयेत्॥ जपेद्वा जश्चेमेत्यादिवेदस्वाहेत्येतमेव च
। होमांते प्रासयेदग्नौ स्क्रुचं तामाज्यतिष्ठिकां मिति। कात्यायनसूत्रेऽपि। वसो धारां जुहोत्योदुंबरीपंचगृहीतसंततं यजमानोऽरण्येऽनूच्ये
ग्निप्राप्ते वाजश्चम इत्यष्टानुवाकेन हत्वा स्क्रुचं प्रासनमिति। अस्यार्थः। यजमानः पूर्णाहूतिच दास्य संस्कृत्यार्थपरिमाणयाम हत्वा ओ
दुंबरीं स्क्रुचा अर्थपरिमाणेन महता स्क्रुचेण पंचगृहीतमाज्यो मरण्येऽनूच्येऽरण्येऽनूच्यो वक्तव्यः पठनीयो मंत्रो यस्यासा वरण्ये
नूच्यः उग्रश्चर्म। मश्चेत्येवं मंत्रे नियतमरण्य एवानूच्यते तत्संबंधात् सप्तमो मारुतः पुरोडाशोऽप्यरण्ये नूच्य इत्युच्यते। तस्मिन् नरण्येऽ
नूच्ये सप्तमे मारुते पुरोडाशोऽधिकरणभूते संततमविलिखन् धारं यथास्यानथा वा सोऽहीराख्यामाहूतिं जुहोति। अरण्येऽनूच्य इत्य
ग्निप्रदेशोपलक्षणं। तत्राप्यग्नि सासृतत्वात्। तेन यत्र प्रदेशे सह तस्मिन् अग्निप्रदेशे जुहोतीत्यर्थः॥ अरण्ये नूच्ये पंचगृहीताप्येन च व
सो धारा होमोक्तिः श्रौतवसो धारा होमविषया अरण्येऽनूच्यस्य स्मार्तकर्मणा भावात्। घृतकुंभ वसो धारापातयेदनलोपरि। स्क्रुचं कृत्वा
च न पंचगृहीताज्यस्य वसो धारा होमो नियमः अग्निप्राप्ते घृते घृत धारायामग्निमध्ये प्रासायो वाजश्चम इत्यस्य होममंत्रस्य प्रारंभक
र्थः। अष्टानुवाकेनेत्यष्टभिरनुवाकैः करणभूते वसो धारां जुहोति। तेन वेदस्वाहेति एतत्पर्यं तेनाध्यायेनेत्यर्थः॥ आर्थातो वसो धारां जु
होतीति प्रसत्याजेन पंचगृहीतेनौदुंबरीं स्क्रुचा तस्मोक्तं बुधिरिति तद्वा अरण्ये नूच्ये जुहोतीति। सायदेवैवा धाराग्निं प्राप्नुयाद्व्येत

अजः प्रतिपद्यत इति च श्रुतत्वात्। यजमानः शारवांतरात् स्व शारवायामपिलिङ्गमस्ति। तस्यैयजमान एवात्मा बाहूस्तथः स्क्रुक्तनौ
धौरवधोरिति। सा एषा घृत धारा येदेव अग्निं प्राप्नुयाद्व्येत तदा एतद्वाजश्चम इत्यादि अनुः प्रतिपद्यत इति श्रुत्यर्थावगमान्मंत्रांतैः कर्मादिः स
न्निपात्य इति परिभाषाया इह प्रवृत्तिः एतद्यजुरितियजः संपात एवैक धारा संवेधाद्यजुरित्युक्तं। वस्तुतस्तु शतरुद्रीयवद्दृष्टेर्वैता
नियजंषि भवति। बहव एव च होमाः संतानेन त्रियंते। तथा चाह श्रुतिः षष्ठिश्च ह वै त्रीणि शतान्येषा वसो धारा थषडु थपंचत्रि शदिति।
तथा एतस्या एव वसो धाराण्येयानितव प्रथममनियजंषित्यादि च। वाजाय स्वाहेत्यादौ स्वाहाकारो तपादाह संदिग्धो मंत्र भेदो होमभेदश्च।
अत्र च त्वारिशतान्येकाधिकानियजंषि संति। त्यक्तं। यजर्मेदानु सोरपाच होमा अपि तावन्त एव बोद्धव्याः। होम भेदाश्च संततायामपि
धारायां द्वयभेदा अपि तावन्त एव भेदाः। कथं पुनर्वाजश्चम इत्येते षष्ठस्वनुवाकेषु यजुषां च त्वारिशतान्येकाधिका नि भवति। उच्य
ते। वाजश्चम इत्याद्यास्तु ज्येष्ठ्यं चमेव स्क्रुचम इति कंडिका द्वयवर्जितास्वेकोनविंशतिकंडिकास्तत्रयोदशः त्रयोदशान्यजंषि भवति। इह
चम इह चम इत्येवमात्मकानि द्वादश। यज्ञेन कल्पंतामित्येतत्तु त्रयोदश। ज्येष्ठ्यं चम इत्येतास्योपंचदश। वस्तु चम इत्येतां नव। अ
ग्निश्चमे घर्मश्चम इत्यस्यां द्वादशैव यजंषि। अंगुल्यः शक्रयोदि शश्चमे इत्येतावेदेकं यजः। अतंचम इत्यस्यां तु षड्विंश। एकाचम इत्य
स्यां तु त्रयस्त्रिंशत्। चतस्रश्चम इत्यस्यां त्रयोविंशतिः। अविश्चम इत्यत्रैकादश। पक्षवाहचम इत्यस्यां नव। वाजाय स्वाहेत्यत्र च
तुदश। आयुर्यज्ञेनैत्यत्र द्वाविंशतिः। तत्र कल्पंतां मत्तानि द्वादशस्तोमश्चेति षट्। स्वदेवा अगन्मेत्येकं। अमृता अमृतेत्येकं। प्रजापतेः
प्रजा अमृतेत्येकं। वेदस्वाहेत्येकं। एवमेकाधिका चतुःशतं यजुषां। ये तु देव्यांश्चिकमही। धर भद्रादयः कात्यायनसूत्रे संज्ञिता प्राण
काराः आयुर्यज्ञेनेत्यस्यां कंडिकायां स्वदेवा अगन्मामृता अमृतेत्येता चतस्रश्चम इत्येतां नव। यजुषां
स्यान्तपुनरेकाधिकचतुःशती। अत्र च समाने दवतत्वात् सप्तदश प्राजापत्यवन्तत्रेणैव त्यागः वाजाय स्वाहेत्यादीनां तु पृथक् पृथक् त्या

गोभिन्ननामत्वात् वाजाय स्वाहा प्रसवाय स्वाहेति नामान्यस्यैतानि नामानि ग्रामे वेन मेतत्प्रीणाति त्रयो दशैतानि नामानि भवेतीति श्रुतेः देवदानु सर्वत्राग्निरेव वृत्स्वात्मकः। अथातो वसो धारां जुहोत्यत्रेषां सर्वापि संस्कृतः स एषोत्रयस्तस्मै देवा एतो धारां प्रागृह्णन्ति श्रुतेः। तथैवास्मा अयमेतो धारां प्रष्टुमृहति तथैयं प्रीणातीति श्रुतेः। वसो धारां हृत्वा यजमान एव तस्मिन्नेतेनैक कृप्राप्तनेकरोति। अत्र तत्त्वमनु प्राप्स्यति यदत्राज्यलिप्तं तन्नेह हिंसाग्नेरसदिति श्रुतेः अत्र वसो धारायां च मकानुवाका नोत्र त्वेपि मेत्रा तराणि श्रूयन्ते। श्रावयेत्सूत्रमग्नेयं वैष्णवैरौद्रं मेदवं महौ वैश्वानरं सम्यक् ज्येष्ठं साम च पाठयेदिति। समाध्ययनाभावे द्वादश मात्रपठनीयं। एतच्च पलक्षणं। तेनात्यानप्याग्नेयादीनि पथाभ्यां सेपठनीयानि। अत्राग्नेयादीनि न सर्वाणि किं त्वेकैकमेव। उपोदय गते कत्वस्य विवक्षितत्वादि तिवसो धाराप्रकारः रुद्रजप रुद्रहोमार्चनादीनि रौद्राणिकर्माण्युद्गुरुस्वेनैव कर्तव्यानि। तथा च शतपथश्रुतिः। शतरुद्रा यं जुहोतीति परिश्रित्क जुहोतीति च प्रकृत्याह। उत्तरगौह्ने रुद्रं जुहोतिष्ठन् जुहोत्येतस्याह दिश्ये तस्य देवस्य गृहाः स्वाया मे वेन मेतद्दिशि प्रीणाति स्वाया दिश्य वयजत इति। कात्यायनोप्याह तिष्ठन् रुद्रं इमं स्तुत्य ध्यायेनेति। प्राच्युदेवेति परिभाषाया प्राङ्मुखत्वे द्दुःखत्वे योर्विकल्पप्राप्तावुद्गुरुस्वेनैतियमः उपविष्ट होमा इत्यनेन प्राप्तस्योपविष्ट कर्तृकत्वस्य तिष्ठन्ति त्वयमपवादः तिष्ठता होमस्तु श्रोतविषयः तथा स्तिष्ठ रुद्रवदाने। उतो अनुष्टुप् प्रावेव भवतो द्यास्तनुष्टुप वास्तु स्विष्टकृदिति प्रकृत्य स वा उत्तराह्वा देवद्युत्तराह्वां जुहोतीति श्रुतिः स्विष्टकृदवदानं होमं च वदतीति उक्तमेवार्थं दर्शयति स्विष्टकृद्यागश्चरौद्र इति वक्ष्यति। रुद्रियः स्विष्टकृद्द्रियेण ह पश्यन् प्रसजोदिति। तथा चानुर्मास्य प्रस्तावे साकमे धारव्ये पर्वणि महाहविषा ब्राह्मणे उद्गुपचोरेणो द्दुःखस्वेन च सर्वरौद्रं कर्म विहितं। तथाहि। महाहविषे त्यक्त्वा क्रम्याह। यत्त्र्यंबकैरयजतेति तैवे रुद्रा भवन्तीति च। ततः सजद्यनेन गार्हपत्ययज्ञो पवीती भूत्वोदडासीन एतान् गृह्णाति सन्नत एवो योत्यायो दद्विष्टन्तवहेत्युदीचौ दृषदुपले उपदधात्कत्तराह्वां गार्हपत्यस्य कपाला

न्युपदधाति तद्यदेतामुत्तरां दिशं सर्वत एषा ह्येतस्य देवस्य दित्कस्मादेतामुत्तरां दिशं सवेत इति। तथा प्रवर्ग्य ब्राह्मणे स्वाहारुद्राय रुद्रहृतय इत्यहू त्वेव दक्षिणे क्षमाणः प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति तसंचं त इति। तथा प्रवर्ग्य ब्राह्मणे स्वाहारुद्राय रुद्रहृतय इत्यहू त्वेव दक्षिणे क्षमाणः प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति तत उत्तरतः शालाया उदंचं निरस्य तेषां ह्येतस्य देवस्य दिक्वायामे वेन मेतद्दिशि प्राणातीति तस्माद् रुद्रजप होमार्चनादीनी सर्वाणि रौद्राणिकर्माण्युद्गुरुस्वेनैव कर्तव्यानि। एतस्याह दिशीत्यादिना हेतुपन्यासात्। एवमन्यत्रापि रुद्रावर्तने सैद्रमंत्रजपादिषु रौद्रेषु कर्मसु द्रष्टव्यं। हेतोः सर्वत्राविशिष्टत्वात्। एत्रावुद्गुरुस्वः कुर्यादेव कार्यं सदैव हि। शिवार्चने सदा चैव शक्तिः कुर्यादुद्गुरुस्व इति मन्त्रेऽपि। अर्चनग्रहणं सर्वेषां शैवकर्मणा मुपलक्षणं। आचारचिंतामणौ। वाचस्पतिना त्विदं भवं वाक्यं गौतमनाम्ना लिखितं। अनेनैतदुक्तं भवति सर्वकर्मांगत्वेन प्राप्ताया अपि शक्तितायाः पुनर्ग्रहणादत्यंतं शक्तिरेव शिवार्चने अधिकार इति। अथ कुंडमंडपादे होमांगत्वात् कुंडमंडपादिकं वक्तुं तदुपयोगि तया प्रथमं प्राची साधनमुच्यते। तदुक्तं श्रुत्वा सूत्रे भगवता कात्यायनेन। समेशं कुं निरवापशं कुं संभितयारज्वा मेडलं परिलिख्य यत्र लेखयोः शंकय छाया निपतति तत्र शंकु निहंति सा प्राचीति। अस्मार्थः प्राचीत्वकोदयोपलक्षिता। अर्कोदयस्थलानि त्वं विंशति शतं। तन्मध्यं प्राची। ततश्च प्रत्यहं शर्तुं मशक्यमिति तदज्ञानावेदं सूत्रं। समेशं प्रदे शे। समत्वे च भुवो जलस्याप्रस्ववतः समतया स्थित्या ज्ञेयं। तदुक्तं। श्लोक श्रुत्वा। नजलात्सममन्यस्यान्ना न्यहृता प्रमा भवेत्। नान्यद्वरं ब्रामाद् ध्वनान्यत्सूत्रादनुर्भव इति। यथा जले समतयेव तिष्ठत्येव मन्यत्र। यथा वृत्तं सूत्रेण भ्रमितं सत्यमिति मेव मन्यन्ते। यथा च भ्रान्तिगोचरी कृतमासनं मपि दूरं मेव मन्यते शैतयोजनस्थ मप्यध्वातानेन दूरं। यथा च सूत्रमंतद्वया कर्षणात्प्राप्तमानं नृकरे वस्या देवमन्यैरेव दिकं नेत्यर्थः। तच्च समतलाग्रजलपूरितं भाजनादिपात्रे भुवि सम्यक्स्थापिते सति यत्रापि प्रस्ववन्ति तत्र निम्ना भूरिति पूरणीया। अन्यत्र रवननीया वा यथा भूमिः समा भवति। यहा जलं कसाधितं त्रिका

५६

४६

समाश्लक्षणात्त्वरोमशारज्जुर्मानाधिकाकार्याअधोरेयोगमिलिता। शाणिवावाल्वजीवैववणवीवाविधीयतोरज्जुस्तुउभयतःपा
शात्रिवृतायज्ञकर्मणिरज्जुर्मज्जुमर्याकार्याशरोस्तुपरिमिश्रिता। कात्यायनोवदत्येवमखोडाकुशवल्चैरिति। अखोडाअरोमशा।
त्रिवृतात्रिगुणा। समासमानाआशय्यभाणीयानहीनाधिकाभवतितादृशीदृढा। तदुक्तं। यथानक्षीयतेमानंयथानपरिवर्द्धते।
यथाचरमतेदृष्टिस्तथायोगंसमाचरेदिति। यद्यपियेणुनामिमीतइत्यापस्तंबसूत्राहोवेणीर्मानसाधनत्वमभिहितंतथापिअ
थत्रिपुरुषारंज्जुमिमीतइतिशतपथेहिपुरुषारंज्जुमित्येत्यादिकात्यायनसूत्रेचरज्जुपादानाद्रज्जोरितिज्जुत्वाच्चरत्वत्रोपा
त्ताभवता। एवेकसमस्थलेयथोक्तलक्षणशंकुस्तसमंनिरवायनितरोशंकुप्रमाणाहृषडगुलंयथोक्तंलक्षणमुद्रहनेननभू
मौप्रवेशयितुनिपूर्वस्यरवनतेःस्थापनार्थतामाहुस्ततस्याहृगमेयन्महीमितिबचनविरुद्धत्वाद्दनादरणीयं। शंकुसंमितयाशं
कुसमप्रमाणयाव्यासाहृस्तुपयारज्वाउक्तलक्षणयामेडलंबृत्तेपरिलिख्यकेचित्तुशंकासंमितयाशंकौसम्यक्प्रक्षिप्या॥ दु
मिपक्षेपणेइत्युक्तंःसम्यक्त्वंवंशकुप्रमाणाधिक्यरज्वा। अन्यथापौषमाघयोर्दशविशेषमाध्याह्नेपिशंकुबोधिकैवतछायेनित
दातत्रवृत्तमध्येछायाप्रवेशाभावादेतत्छास्त्रमव्यापकंस्यात्। तेनशंकुसंमितयाशंकुतुल्यप्रमाणयेतिव्याख्यानयुक्तेत्याहुः। तेदंतले
कईनिरवननविधायकशास्त्रानलोचनविजृम्भितत्वात्उपेक्षणीयां। अनिरवनननेपिकर्मभूमौमथ्याहृपितत्वायाप्रवेशस्तत्रभव
त्येव। एतत्छास्त्रप्रवृत्तेःकर्मार्थत्वाच्च। तेनदेशविशेषपौषमाघयोर्मध्याह्नेपिशंकुतोधिकैवतत्छायेपितदातत्रवृत्तमध्येछायाप्रव
शाभावो नदोषापकर्षाभूमौत्ययंदोषः। नहिसदृशःकर्मभूमिःतस्मालंकुसमितयाशंकुतुल्यप्रमाणयेतिव्याख्यौबसाधु। यत्रलेखयोः
शंकुछायाविपततिमेडललेखयोःपूर्वापरदिगातयोर्यत्रयस्मिन्प्रदेशे शंकोरग्रछायानिपततिनितराप्रतिस्तरूपमतयापततिस्पृश
तिपूर्वाण्हेपरदिगातलेखायांअपराण्हेपूर्वदिगातलेखायां। तत्रमेडलेखयोःछायाप्रवेशनिगमदेशयोःशंकुनिहेतिसाप्रार्त्वातौशं

कुपूर्वदिक्। प्राची शब्दस्य संबंधिकत्वात्तत्प्रातिगोतया प्रतीच्यपिलक्ष्यते। छाया प्रवेशशंकुः प्रतीचीतिर्गमशंकुः प्राचीत्यर्थः। मे
 डुलेलेरैकत्वेपिलक्ष्यते। शितिद्विवचने पूर्वोपरदिग्भिप्रायां लेख्यादिचिह्नेनार्थमिहोपापितद्यप्यपूर्वार्धे। संस्पृणाराजो भवति
 तस्मात्प्राक्प्रक्रामति त्रीन्विक्कमांस्तु कुं निहंति सौत्यः पात्यइत्यादि शतपथश्रुतौ शंकुनिहननदर्शनात् कुं निहंतीत्युक्तं। अ
 त्रातिस्मृत्तमं प्राचीसाधनं तु शिष्यबुद्धि श्लेषो माभूदिति प्रगवता कात्यायनाचार्येणोपक्षितं। तत्साधनं तुराभवाजपेयिभिर्वा
 तिके उक्तं द्युति प्रवेशाय गमांतरालघटीह तं श्वोपतरालं प्रकृप्तभागं स्वरमेछिदा सांशेनापनां शास्त्रलिते द्रकाष्टेति। कुंडरत्ना
 करेपि। पूर्वस्मिन् दिवसे यथापरदिनेप्येवं विधायां कनं छाया संगमनिर्गमांतरघटिनिघ्नो दिनद्वंद्वजनिर्गतं तरमिष्टकृमलवकेषा
 ध्यात्वा तांशकैः प्राच्यां चालयन् द्वेर्गतिवशात्सूक्ष्मे द्रकाष्टास्फुटति। कुंडभंडपसिद्धकारकस्तु सूक्ष्मप्राचीसाधनमन्यथाह
 कर्कटदिगो मृगे पूकया साहाय्यां चाल्यासिं हकुं प्राञ्चिकेपि। पांचैकाष्टाभानुमान्याति तस्यां चाल्याहं द्वे कर्मुके चालनंतेति।
 कीटो बृश्चिकः। गोवृषः। मृगो मकरः। द्वंद्वमिथुनां कर्मुके धनुः इयं च प्राची कल्पादौ मध्ये ते चैव। यनु कर्कोपाध्यायेरुक्तं। सज
 यत्कदयेनैषां च तस्मिन् दिक्षु वसतां नृणां प्रतिदिनमन्यामन्यामाशा विदधाति यः प्राचीमिति तद्दृष्ट्यास्तमयविचरभेदाभिप्रायं
 कृतिकादिनसूत्रे वेधेन प्राचीसाधनीया। तदुक्तं श्लोकश्रुत्वे। कृतिकाश्रवणः पुष्यश्रवणस्वात्योर्ध्वं दत्तं एतत् प्राच्यादिशोरूपं यु
 गमात्रेदिते पुर इति। प्राच्यादिशि युगमात्रेन सूत्रे उदिते सति। षडशीत्यं गुलमितं युगमात्रं। तदुक्तं श्रुत्वे। षडशीतियुगमिति। नक्ष
 त्रवेधश्च नलिकार्येत्रेणेत्यं कार्यः। ऋज्वीसूक्ष्मं धोनलिकं काष्टादौ बद्ध्वा तद्रेण युगमात्रं सुपरिगतं कृतिकादिनसूत्रं दृष्ट्वा नलि
 कांताभ्यां प्राक्प्रत्यग्देशयोः सूक्ष्मे पाषाणहयमवलंब्य हयं वा प्रक्षिप्य तच्छिद्रयोः प्राचीसूत्रं दद्यदिति गुरुपरिदृष्टेः। चित्रास्वात्योरं
 तरालज्ञानार्थः। यमुपायः नलिकाद्वयेनैकेन च दंडांतरेण अस्त्राकारयंत्रं कृत्वा दंडं च मध्ये कपेत्। नलिकाद्वयानु तथातस्तृणादि

नापरस्परं योजनियौ यथैकेनैव प्रयत्नेन युगपन्नक्षत्रद्वयमपि दृश्यते। एवं दृष्टामिलितान्नलिकाद्वयो तादंडमध्याकाञ्चपा
 षाणावलंबेनैवाप्रक्षेप्तव्याविति। पूर्वोक्तं सूक्ष्मप्राच्यानयनप्रकारेणैव दत्तं प्रत्येतदित्युक्तं श्रुत्वा सूत्रद्वयौ। अत्रादिनाप्येति
 घामदर्शनेन विशेषः श्लोकश्रुत्वेनैव हारेण घनैर्यापि ज्योतिषामप्यदर्शने। अपूर्वदीपं प्रगृहीया छायां भूमिलक्षयेदिति। अस्यार्थो
 गुरुमुखोदवाचनं तव्यं गृहादौ तु गृहप्राच्ये व प्राचीज्ञेया एव प्राचीप्रतीच्यो विज्ञाय दक्षिणो दीच्यौ विज्ञातव्ये। तत्तत्प्रकारस्तु
 श्रुत्वा सूत्रे। तदंतरं ज्वाभ्यस्यया शोकात्वा शंकुः। पाशौ प्रतिमुच्य दक्षिणाय मध्यं धे शंकुनिहंत्येव मुत्तरतः सोदीची। अस्यार्थः
 यौ प्राच्यातयोः शंकुनिखातै तयौ निखातशः कौः अंतरं मंतरालं रज्ज्वामित्वा तारजुमभ्यस्य द्विगुणीकृत्य तद्रज्ज्वं तयोः पाशौ कृ
 त्वा रज्ज्वं मध्ये निरंजुनं कृत्वा निखातयोः प्राच्यंतशोकोस्तद्रज्ज्वं तपाशौ प्रतिमुच्य प्रक्षिप्य दक्षिणापम्यारज्ज्वं मध्यं कृतलक्ष
 णेन दक्षिणस्यां दिशि रज्ज्वमापम्यारज्ज्वं मध्ये आकर्षकलक्षणस्थाने शंकुं निहंति मुहरेण। एवममुनैव प्रकारेणांतर
 तउदीच्यां दिशि रज्ज्वमापम्यारज्ज्वं मध्ये आकर्षकलक्षणस्थाने शंकुं निहंति सोदीची। ताभ्यां शंकुभ्यां परिछिन्नो दीचीदिगिति।
 एवं प्राचीसाधनमुक्तं। अधुना मेडप उच्यते। तत्र मेडपस्तुलमुक्तं सिद्धांतशेखरे। स्थलदंकां गुलो छायां मेडपस्थलं परि रित इति
 । कपिलपंचरात्रे तु मेडपं प्रकृत्योक्तं। उक्तायो हस्तमानं स्यान्मसमं च सूशोभनमिति॥ ॥ अतश्चात्र विकल्पः। मेडपलक्षणं
 तु महार्णवे स्कंदपुराणे। गृहस्योत्तरपूर्वपं मेडपं कारयेद्बुधः रुद्राय तनूभ्रमौ वाचनुरस्वमुदकपूवा दशहस्तमथाष्टौ वा हस्तान्
 कुर्याद्विधानतः। तस्य द्वाराणि चत्वारि कर्तव्यानि विचक्षणैः प्रागुदकप्रवणं भूमिं कारयेद्यत्नतो नृप इति। स्कंदपुराणे। नदी
 नां संगमे चैव सराणामग्रतस्तथा। ससमे भूमिभागे चैव देवताधिष्ठिते नृपाः क्रत्विग्भिर्गुरुणा चैव सार्धं भूमिं परिक्षयेदिति। मे
 डुपार्थमिति। पंचरात्रे। कनीयान्दशहस्तस्यान्मध्यमो ह्यदशोन्मितः। तथा षोडशभिर्हस्तैर्मेडपस्यादिहोत्तम इति। प्रतिष्ठासंज्ञ

हे। मंडपः कलाहस्तौ वा मर्वलक्षण संयुतः। दशद्वादशहस्तौ वा द्विहस्तौ वा ततः क्रमादिति। लिंगपुराणे तु लापुरुषदानप्रकरणे। विंशद्विंशप्रमाणे मंडपं कूटमेव वा। अथाष्टादशहस्तैर्वा कलाहस्तैर्वा पुनरिति वाक्येन विकल्पेनोक्तं योर्मंडपकूटयोर्भेदो हेमाद्रिप्रमाणे वक्तुः। मध्यस्तं भवतिको परिगते श्वेतुर्भिरष्टभिर्वा मृदंगाकार फलशप्रोतैः कोष्ठैर्मध्येशिवराकारयुतः कूटशब्दवाच्यः कूटो स्त्री। शिवरेणुगइत्यभिधाना नुसारात् मध्यस्तं प्रोपरिसमतया छादितो मंडपः राज्याभिषेकप्रकरणे हेमाद्रावपि। विधिनामंडपं कृत्वा प्रणवाकूटमेवेति लिंगपुराणवचनमुपन्यस्योक्तं। बहुस्तंभः समाकारः समशीर्षकसंनिवेशः प्रपासेव मध्योन्नाता वंशावलंबिता पटहयान्विता मंडपः गिरिशृंगारमध्यः समंततोऽवलंबितचतुःपटः कूटइति। संप्रति तु कूट एवाहो लोकानां। तत्रैव च मंडपं भ्रमः। रामवाजपेय्या। दशरविकशया मावत्योभन्ता वथमध्यमोरविमनुकरायामौ श्रेष्ठो कलाधृतिपाणिकौ विततिरपि च प्रोक्ता यामौ मि तैव हि मंडपे। नरवकरमपि प्राहुः केचित्तु लापुरुषार्पणे इति। अल्पवर्धमो। स्वयोद्वादश। मनवश्चतुर्दश। कलाः षोडशा। धृतयो द्वादश। नरवकारः नरवाः विंशतिः। स्तार्वदो विक्या। कनिष्ठमध्यमोत्तमा अपि मंडपाः प्रकृत्यैतरे व भेदस्त्रिविधाः एव। नवविधामंडपा स्ते चक्रमेणाष्टोदशद्वादशचतुर्दशषोडशाष्टादशविंशति। द्वाविंशतिचतुर्विंशतिहस्ता भवन्ति एते च क्रमेण जयविजयभद्रविश्वरूपध्रुवधनदधन्वकस्तमसन्ननामान इत्येकैः परशुरामोपि। धनो धोषो विराजश्च कांचनः कामराजकः सुधोषा धर्धरो दक्षो गहनो नवमंडपाः पूर्णाहस्ताश्चतुर्दश। अष्टहस्तादि तत्त्रयः। चतुर्विंशतिहस्ता ता हीनप्रमहीनमध्योत्तमाः क्रमात्। यद्वादशद्वादशहस्तौ वा द्विहस्तौ वा द्विहस्तौ वा। अष्टाविंशतिपर्यन्ताः केचिदुक्ता प्रनीषिभिरिति। दशहस्तमंडपस्तपकमेरवेलेककुंडपक्षेऽप्युक्ते भवतीति मदनरत्ने। पक्षोत्तरस्यात्रासंभवात्। उन्तमेपि षोडशहस्तादी मंडपे दशहस्तकुंडनवकस्य च भवलादिपक्षस्य च निवेशा संभवात् तत्र मंडपवृद्धिः कार्या। यतः परशुरामेण चतुर्विंशतिहस्तोत्ता वामंडपवृद्धिरुक्ता। वास्तुशास्त्रे तु पंचहस्ता अष्टाविंशतिहस्ता

रभ्यद्वाविंशद्विंशत्पर्यन्तं कर्मविशेषे मंडपवृद्धिरुक्ता सा च विस्तरमयान्तलिख्यते परशुरामः विप्राणो मंडपः कार्यो हस्तैर्विंशतिसंमितैः एतां षोडशभिर्हस्तैर्हस्तैर्द्वादशभिर्विंशाः। शूद्राणां दशभिर्हस्तैर्दशभिर्हीनवर्णिनां सर्वेषां सर्ववर्णाणां कार्याः कार्यानुसारत इति। अथ मंडपसाधनप्रकारः स च शक्यं सूत्रे उक्तः। रज्वंतयोः पाशौ करोति श्रोण्यं स निरंछनं संख्या समासमंगेषु लक्षणानि प्राच्यंतयोः शंकुनिहंति श्रोण्याश्च शंकोः पाशौ मेति मुच्य निरंछनेन गृहीत्वा दक्षिणपूर्वोदिशहरं त्येव मुत्तरतो विपर्ययस्येतरतः समाधिः सर्वत्र प्रमाणमभ्यस्याभ्यासचतुर्थे लक्षणं करोति तन्निरंछनमभ्यस्यातिर्यङ्मानोषोषः प्रमाणैर्हसमचतुरस्रस्य शंकुरिति। अस्यार्थः। क्षेत्रसाधनार्थं परिपरिभाषे यं रज्वंतयोः पाशौ करोति तीक्ष्णमानार्थं मया दीपमाना पारज्वोः स्वरूपनियमाधीरज्जुचतुरस्रादि क्षेत्रमानार्थं मध्यस्तादि स्वरूपोपदिश्यते तस्याधेतयोः पाशौ कुर्याद्यौ शंकोः प्रतिमोक्तव्यो। यथा साभासरज्जुः मानस्यन्हा सवृद्धिर्हीनभवतस्तथा योगतस्तदंतयोः पाशकारणमिहाभिप्रेतं क्षेत्रस्यान्यूनानि रिकृत्वा पक्षो नोदीची साधनार्था यारज्जोः पाशौ प्रमाणवद्भिर्भूषौ तौ प्रमाणां तर्गतौ वा भवतोऽनियमेनेत्येकं भवति। एवमप्यर्थसिद्धेः श्रोण्यं स निरंछनं संख्या समासमंगेषु लक्षणानि करोतीत्यनुवर्तते। श्रोणिमानेऽसमाने निरंछने आकर्षणमाने संख्या समासमंगेषु लक्षणानि करोतीत्यपदिश्यते तत्र स्थानप्रकृत्यर्थः। क्षेत्राया सपरिमिता दंडुरज्जु रेका। तावती द्वितीयाभ्यासरज्जुः तयोर्या द्विसंख्या तस्याः समासायैकीकरणाय यत्र दंडुरज्जु रे द्वे गुण्याय मंगो मोढनं क्रियते तावती मध्यासरज्जु नातु संख्या समासमंगः। तत्रयच्चिह्नं तक्षेत्राया मज्ञापनार्थमेव। तत्कृतपरिच्छेदांतरस्यादृष्टत्वात् श्रोण्यादिशब्दाश्च तज्जु पराएव। ततश्च रज्जुगतान्येवलक्षणानि कार्यणि निरंछनस्वरूपं वक्ष्यति। प्रमाणमभ्यस्याभ्यासचतुर्थे लक्षणं करोति तन्निरंछनमिति। प्राच्यंतयोः शंकुनिहंति इष्टेयावती प्राचीष्टतो यथोत्तममंडपे षोडशहस्ताष्टादशहस्ता वा तावत्याः पूर्वापरांतयोः शंकुनिहंत्यो। मानार्था

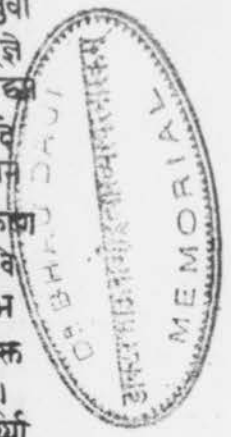
ज्योतिर्वसिष्ठसंहितायां तव ग्रहाधिकारे तु मेडपमध्यभागे कुंडोक्ते मध्ये तु मेडपस्यापिकुंडं कुर्याद्विचक्षण इति निर्णयसिं धौ शोतिर
 त्वैव हवमिच्छोक्तेः प्रागुत्तरं समासाद्येति वाक्यस्य प्राक्पूर्वं मेडपस्योत्तरं मुकुटं मध्यमं प्रदेशं प्राप्येत्यर्थं करणाच्च लक्ष होमवन्मध्ये कुं
 डं तद्विह्वलित्वात्। अन्यथा गर्तस्योत्तरं पूर्वेणावितस्फुटाय संमितेति। पूर्वोत्तरे हस्तमिता धवेदी ग्रहादिदेवेष्वरपूजनायेत्यादिवाक्य
 बाधापत्तेः तस्मान्मेडपमध्यभागे कुंडकरणमेव युक्ततरं। नारायणभट्टपादैरपि मेडपमध्यभागे एव कुंडमिति साधितमन्यत्रेत्युक्तं
 एतेन यत्काशिदीक्षितेः प्रतीच्यामी शान्यां वा कुंडकरणं मुख्यः पक्षः। स्थलसंकोचे तु मध्येपि कुंडमित्युक्तं तन्निरस्तं यत्तु मेडपमध्ये
 प्रतीच्यामी शान्यां वा कुंडं कर्तव्यमित्युक्ता मेडपमध्यभागे रुद्रवेदी कार्येति परशुरामेणोक्तं। तत्रैकां वेदिका कार्या यज्ञमेडपमध्यतः।
 मध्यस्तं प्रांतं रयावता वन्मानां करोतु यति तन्निर्मूलमित्युक्तं निर्णयसिं धौ शोतिरत्वे कमलाकरभट्टपादैः। मेडपमध्यभागे कुंडकरणे
 तु कुंडादिशान्यां मेडपमध्य एव रुद्रवेदीका। तदुक्तं। गर्तस्योत्तरं पूर्वेण स्थंडिलं हस्तमात्रं कां द्विप्रचतुरस्रचवितस्त्युद्धाय संमितमि
 ति। गर्तात्कुंडादे शान्यां दिशि स्थंडिलं हस्तमात्रं कमित्यादिना ग्रहपूजार्थं वेदि निर्माणमुच्यते एवंच सर्वशोति कपौष्टि कानोनचग्रह
 भरवविकृतित्वेन रुद्रस्यापि ग्रहभरवविकृतित्वाह। शान्यामेव रुद्रवेदी स्फुटान पुनर्मेंडपमध्यभागे। द्विप्रचहिमेखले। तत्र द्युगुलोद्धा
 यः प्रथमो वप्रः। अंगुलोद्धा यो द्वितीयः। विस्तारस्तु हयोरप्यंगुल परिमितः। सनवग्रहभरवरुद्रपक्षे ग्रहवेदिच तत्रैव कार्यः। तत्र दक्षिण
 तो ग्रहवेदी कार्यः। उत्तरतो रुद्रवेदी च। ग्रहणां पूर्वांगत्वात् प्राक् पूजनीयत्वेन पश्चाद्ग्रहपूजाया उदकं संस्थत्वापे क्षणात्। एतच्च मेडपकुं
 डकरणं जपरुद्रे अंगहोमार्थं। होमरुद्रे तु प्रधानहोमार्थं। एतदुभयमपि होमार्थमेव। अनावश्यकं च करणा फलाधिक्यं। अकरणे तु नैवे
 द्यं गुण्यं कुंडाभावे स्थंडिलं वा कार्यं। निमित्तं नैमित्तिकं होमं स्थंडिले वा समाचरेदिति शारदातिलकोक्तेः कुंडमेवं विधनस्यास्थंडिले वा
 समाश्रयेत्। इति प्रपंचसरोक्तेश्च। यद्यपि काम्ये कुंडं नित्यं तथापि कुंडे वा स्थंडिले पिवेत्याचार्योक्ते नित्यं होमादौ कुंडस्थंडिलयोर्विक

त्यः विधानपारिजाते शल्बकारिकायां स्थंडिले विशेषः कुर्याच्छतार्द्धं गुलिमानमूर्ध्वं केशताडुतौ द्युगुलमानमुद्धयं। वेदांगुलोर्ध्वं तु
 सहस्रेण होके वस्ते गुलान्येव तथैव चायुते। लक्षादुतौ स्थंडिलं कनृपांगुलं चोर्ध्वं विहृष्यात्स्युते च विंशतिः। तत्त्वांगुलो कोटि मरेव तथो
 द्भितं तथा युं हेनाधिकारमाहुरार्यः॥ इति श्रीमद्वेदी उहवसूनुना द्विवेदी श्रीदेवानुजेन श्रीमद्वेदी अनेतदेवेन विरचिते श्रीरुद्रकल्प
 हुमे रुद्रपरिच्छेदे प्राचीसाधन कुंडमेडपादिविधिः॥ अथ प्रसंगात्सर्वकर्मस्वग्निनिर्णीयते। तत्र मनुः। वेवाहिके ग्नौ कुर्वीत गृह्यं कर्म यथावि
 धि। पंचयज्ञविधानं च पंक्तिं चान्वाहिकीं गृहीति अत्र मेधाति। गृह्याग्नि साध्यमष्टकार्पणं श्राद्धहोमादित्यगृह्यकारैरुक्तं गृह्यं। न त्वन्यगृह्यं
 नाम किंचित्कर्मोक्तिः। तेन गृह्यकारोक्तमेवलक्षणया गृह्यं भेदं त्वयं। तत्त्वगृहशाब्दः शालावचनः न हि शालायां किंचित्कर्मोक्तं पदहपि वास्त
 कर्मोक्तं तदप्याहि तावस्य हि जानामेवोक्तं। नापि दारवचनः। गृहीत्यनेनैव गतत्वात्पंचयज्ञोपि गृह्यकर्मत्वेऽप्याग्नि संबंधं धसिद्धेर्न तद
 र्थमिदं किंतु पंचयज्ञविधानं गृह्यं। कुर्यादिति विभागः अन्वाहिकं वैश्वदेवांशानित्यापंक्तिं पाकं च तस्मिन् ग्नौ कुर्वीतेति। व्यासश्च। स्मार्तं वै
 वाहिके त्वग्नौ श्रोतं चैतानि काग्निषु। कर्म कुर्यात्प्रतिदिनमिति याज्ञवल्क्येऽपि। कर्म स्मार्तं विवाहाग्नेौ कुर्वीत प्रसहं गृह्यं। हायकालात्
 ते वापि श्रोतं चैतानि काग्निषु। अत्र स्मार्तं शब्दे गृह्यं कर्मः यत्तु स्मार्तं स्मृत्युक्तं वैश्वदेवादि कर्मत्वे विज्ञाने श्वराचार्येऽप्यारभ्यातं त
 स्मात् सामान्यस्य विशेषसापेक्षत्वादुपसंहारन्यायेन गृह्यपरमेवेति मेधातिथिः। दृष्टश्च स्मृता वप्सुपसंहारः। यथादिवासे ध्यासकणस्थ
 ब्रह्मसूत्र इत्यत्र पवित्रं दक्षिणे कृतेति विशेषपरत्वं। अत्रापराकोपि स्मार्तं गृह्याक्तं कर्म प्रत्यहं नित्यं स्मार्तं होमपार्वण्यश्चादि। न त्वन्यस्मा
 र्त्तं पौराणं वा ग्रहयज्ञादि नित्यतया प्राप्तं। यदनुद्येत। तद्विवाहान्वावसथ्याग्नेौ कुर्वीता विवाहोत्तरकालं क्रियमाणे त्वेनावसथ्याग्नेर्विवा
 हसंबंधाद्वाहिकत्वेन पुनर्विवाहहोमाधिकरणत्वेन। पारस्कराचार्येणोपासनाग्नि सिध्यर्थं प्रावसथ्याधानस्य पृथक् समान्नातत्वात्
 विवाहहोमेन हासत्सिध्याग्नि सिध्यभावाच्च। अन्यथा अग्नि सिध्यर्थत्वेनावसथ्याधानं कथनमनर्थकं स्यात्। यत्वाश्वलायनादयो वि

वाहोमेनेव दाराग्न्योः सिद्धिं मन्यंते तेषां तु विवाहो माधिकरणा एवाग्निर्वैवाहिकः । न ह्येमे विवाहो मेने वात्याद्य इति तदुक्तः । दायः पि
 तृधनेन तस्मिन्मागकालो दायकालः सस्मिन्नादृतेनौवानित्येकं कर्म कुर्वीत । श्रौतमग्निहोत्रादिकर्म गार्हपत्यादि घृत्वादि कुर्वीतेति । एतच्च
 स्मृतिपुराणादिषु विहितकर्मणां ग्रहयज्ञमहारुद्रानेतत्तवरात्रादिग्रन्थतत्तं दीर्घार्थं ग्राह्यं । श्रौतकपोष्टिकादीनां गृह्यश्रौतानि सं
 बंधनित्यर्थं कल्पसूत्रगृह्यसूत्रप्राप्ते मेवानुद्यत इति मिताक्षराकृता तु यद्यपि नैव परिसेव्याश्रयणं कृता किंतु पंचयज्ञविधानं च पंच
 चात्वाहिकं गृहीतिमनुवचनसंवादात् प्रायस्मत्कृतवैश्वदेवाद्यं गत्वेन प्राप्तहिकया कं गत्वेन च वैवाहिकाग्निविधानमाश्रितं । नै
 तावता गृह्यसूत्रानुक्तानां कर्मणां गृह्याग्नि संबंधलाभः । वैश्वदेववज्रसूत्रस्य प्रयास्मात्कर्मैविष्यत्वेनैव तन्मयनस्योचितत्वात् ।
 कथमन्यथा विनायकशान्ते लौकिकेनैव श्रवणाद्युक्तिर्ग्रहयज्ञे च नित्यवदग्निप्रतिष्ठापनोक्तिश्च तदीयायुज्यते । कथंचेह माद्यादीनां
 विनायकशान्त्याहौ लौकिकेनैव वासक्तौ होमोक्तिर्युज्यते । आपस्तंबोपि भार्यादिरग्निर्दायादिवा तस्मिन् गृह्याणीति । गृह्याणि गृह्य
 सूत्रोक्तानि इत्यर्थः । आश्वलायनोपि । उक्तानि वैतानिकानि गृह्याणि वक्ष्याम इति । यानिकर्मणि वक्ष्याम स्वान्येव गृह्याणि गृह्याग्निमा
 ध्यानीत्यर्थः । शौनकेऽपि कुर्याच्छ्रौतानि कर्माणि श्रौतेद्येवग्निषु त्रिषु । गृह्ये गार्हपत्याणि कर्माणि इतराणि तु लौकिक इति । इतराणि स्मृतिषु
 राणविहितानि स्मृत्यर्थं सारोपि गार्हपत्यामोपासनो कुर्यात्सर्वा धानि तु लौकिके । स्मर्तुं तु लौकिके कार्यं श्रौतं वैतानिका घृत्वा । गार्हपत्या
 गृह्यसूत्रोक्तं । सर्वा धानी तु गृह्यसूत्रोक्तं कर्म लौकिकेनैव कुर्यात् । उपासनान्तरं भावात्तस्यास्मृतिपुराणोक्तं स्मर्तुं तेन गृह्याक्तमेव क
 र्म गृह्याग्नौ अन्यन्तु स्मर्तुं पौराणं वा शान्तिकपोष्टिकादि त्प्राग्नेरपि लौकिक एव । अन्यथा तेषां कर्मणां गृह्याग्निप्रयोजकत्वमप्रयोज
 कत्वं चेति वैरूप्यापत्तेः । यनुदेवयाज्ञिकैर्नोपासनं श्रुतेरिति सूत्रव्याख्या च सेरं भार्यादिरग्निर्दायादिवा तस्मिन् गृह्याणीति आपस्तंबसू
 त्रमुदाहृत्य गृह्यहीतं गृह्यं गृह्यशब्दश्च दंपत्योर्वर्तते । अतश्च यावत्किंचिद्दंपत्योर्हितं फलदं कर्म शान्तिकपोष्टिकग्रन्थे भूतहोमा

दिकं तत्सर्वं भावसंध्येनैव भवतीति । अतएवाह छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनः नस्वेग्नावन्यहोमः स्यान्मुक्ते कांसमिदाहुतिं । स्वर्गमेस
 क्रियार्थाश्च यावन्नासौ प्रजायते । अग्निस्तनामधेयो दोहो मे सर्वत्र लौकिकः । नहि पित्रासमानीतः पुत्रस्य भवति क्वचित् इति । समि
 दाहुतिरुपाकर्मणि शिष्यकर्तृका । स्वकर्मसंस्कारार्थाश्च सामंतादीन्युक्तेत्यनुषंगः । ते तु वचनारवेनैव जातेष्विति वदित्यर्थः । सदारो यः पु
 नदारां कुर्याद्वित्कारणात् । यइ छंदोगिमां कर्तुं क होमोस्य विधीयते । स्वेग्नावेव भवेद्दोहो लौकिकेन कदाचन । नत्याहिताग्नेः स्वकर्म
 लौकिकेनैव विधीयत इति । चेतुक्तं । तदयुक्तं । यथात्याधानेनोत्पन्नानां श्रौताग्निनां गार्हपत्ये हवींषि श्रयति । आहवनीये जुहोति
 दक्षिणाग्नावग्नौ न्वाहार्यं पचति । पिंडपितृयज्ञेन प्रचरंतीत्यादि श्रुतिभिः । कर्मविशेषे विनियोगेनैव राकां क्षान्त्वा स्मर्तुं कर्म लौकिकता
 पपाकादौ विनियोग इति । मांसकैः कर्कोपाध्यायेऽपि निर्णीतं । तथा गृह्याग्नेरपि । उक्तानि वैतानिकानि गृह्याणि वक्ष्यामः इति । भार्यादि
 रग्निर्दायादिवा तस्मिन् गृह्याणीति । गृह्यस्थालीपाकानां कर्मणि । वैवाहिकेनैव कुर्वीत गृह्यं कर्म यथाविधीति । कर्मस्मर्तुं विवाहोऽहौ कुर्वीत प्रत्यहं
 गृहीत्वा श्वलायनापस्तंबपारस्कराद्यैर्गृह्यसूत्रकोरमेनुयाजवल्क्यादिभिः स्मृति कोरैश्च गृह्यं कर्म स्मृतिनियोगेनैव राकां क्षान्त्वा स्मर्तुं गृह्या
 ग्निनियमादन्येषु तु स्मर्तुं पौराणेषु गृह्याग्नौ प्राप्य भावात् लौकिकाग्निरेव । अन्यथा स्मर्तुं पौराणां कर्म विधाना मपि सिद्धं गृह्याग्निविधा
 नादाय नैराकां क्ष्या स्मर्तुं पौराणेषु श्रौताग्निहोत्रादिकर्मस्ति वनिरग्निर्हि जस्त्री शूद्राणां नधिकारापत्तेः । नच विवाहाद्यं गत्वेन शां
 त्यादिविधिवलादधिकारः स्यादिति वाच्यं गृह्याग्निमतोपि विवाहादिसंभवान्न तत्पत्वेन शांत्यादिविध्युपपत्तेः । नच गृह्याग्निभावेऽपि
 द्वे पाण्यादौ होमविधिर्वैश्वदेवकर्मसूत्रगृह्याग्नौ भावे लौकिकेनैव होमविधिर्दृश्यते यद्वलेनाधिकारः स्यात् । वचनात्तु न्यत्रापि विधी
 यो गोभवत्येवायमहोमार्कं डेयः । आहिताग्निस्तु जुह्यादक्षिणाग्नौ समाहितः । अनाहिताग्निरोपसेद अग्न्याभावे हि जेषु चेति । वा
 यवीयोपि । आहृत्य दक्षिणाग्निं तु होमार्थं वै प्रयत्नतः । अन्यथं लौकिकं चापि जुहुयात् कर्म सिद्धय इति एतच्च सर्वाधानी परं ।

लौकिकमौपासनाभिः। यत्तु आह्वेमादौ प्रजापतिवचनं। औपासनेनात्र सिद्धिरग्नौ करणेमेव चेति तदुक्तं दर्शादिकादि आह्वपरमनुवा
दः। गृह्यानुक्तेर्तीर्थगयादात्वग्नौ करणागत्वेन शाखा दावाज्यभागवन्न गृह्याग्निः किंतु लौकिके पाणौ जले वा। तद्यदापासमीपे स्याच्छाखे
योविधिस्तदेति तत्रैव वायवीयोक्तेः। सीताक्षरायां जाबालोपि। आरंभे सर्वं कृच्छ्राणां समाप्तौ च विशेषतः। आज्येनेव हि शाखाग्नौ कृह्यादौ
तृतीः पृथगिति। यदप्युक्तं गृहशब्दे पत्योर्वर्तत इति। तदप्युक्तं। सर्वभिर्वेधेषु हि दारवचनस्य शाखावचनस्य चागृहशब्दस्याक्तत्वेन वे
पत्योर्वचनस्य गृहशब्दस्य क्वाप्यनुक्तत्वात्। यत्तु छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनवचनं। नस्वेग्नावन्यहोमः स्यादिति। तस्य स्वेग्नावन्यगाभि फलज
ककर्मनिषेधकत्वेन सीमंतोन्नयनादिषु गम्य संस्कारेषु स्वाधिसंबंधप्रापकत्वेन च स्वाधिकारिक्यावस्मान्ते कर्मणा गृह्याग्निसंबंधप्रापक
भावात्। यदपि छंदोगपरिशिष्टवचनं। सदा सदारोपः पुनर्द्वारान्कथंचित्कारणांतरादित्यादितत्र तु न स्वाहितान्तेः स्वकर्मलौकिकाग्नौ वि
धीयत इत्यस्य तेन त्वत्रं कियतवृत्तिचेहेतुवन्निगदार्थवादत्वान्तस्य विधित्वेपि गृह्याग्नौ स्वेव स्वगतफले ध्वनिनियमार्थत्वाद्वा न विरोधः। अ
तश्चोदाहृतं छंदोगपरिशिष्टे सीमंतोन्नयनागहोमस्य द्वितीयविवाहगृह्यहोमस्य च स्वगृह्याग्नावनुष्ठानं विहितं तच्छंदोगपरि। पंचक
ब्रह्मः शाखायां विवाहे चूडाकरण उपनयने केशांते सीमंतोन्नयने इति सूत्रे पारस्कराचार्ये विवाहसीमंतोन्नयनयोर्विहः शाखाविधानात्।
न हि वचनमंतरेणावसथाह्विः शाखायां भावसंस्थाग्नेः कर्मार्थं प्रणयनं संभवति। शूलगवपशौ औपासनमरण्यत्वेति सूत्रारभ सामर्थ्या
त्। यदि हि कर्ममात्रार्थं गृह्याग्नेर्गृह्याह्विः शाखायां प्रणयनं स्यात् न हि शूलगवार्थत्वेनापि प्राप्तत्वात्पुनस्तदर्थत्वेनोपासनामरण्यत्वे
ति सूत्रारभेति रर्थक एकस्यात्। किंच। आवसथ्यो गृह्याः शाखाग्निरित्येवमाद्यन्तर्यं संज्ञाकरणादध्ययमर्थे गम्यते यद्यभावसंस्थाभि
विनिवचनमन्त्रत्रकर्मार्थं न प्रणेतव्य इति। आवसथ्यशब्दप्रवृत्तौ त्यावसथ्यसंबंधो निमित्तं। आवसथ्यसंबंधाभावे च शब्दप्रवृत्ति नि
मित्ताभावाह्विः शाखायां प्रणीते तस्मिन्नावसथ्येग्नावसथ्यशब्देन प्रवर्तते निमित्तापायेनैमित्तिकस्याप्यपांयान्। तस्मात्तद्विती

योविवाहः सीमंतोन्नयने च लौकिकेग्नौ भवति अतएव कर्कोपाध्यायैरुक्तं विवाहादयश्चागृह्याभिविषय इति। सदारोयः पुनर्द्वारानि
ति छंदोगपरिशिष्टं मुदाहृत्योक्तं हरिहरेणापि। इति पुनराधानाभावप्रतिपादनं तच्छंदोगविषयमिति। इत्थमभिधत्ता विवाहहोमस्या
वसंस्थाग्नावनुष्ठानवर्तीतुन पुनराधानं मित्येव दभितं भवति। अन्यथा पुनराधानाभावप्रतिपादनमिति हरिहरोक्तेरसंगतत्वापत्तेः।
न त्वास्मिन् छंदोगपरिशिष्टवाक्येषु पुनराधानाभावः प्रतिपाद्यते। ते किं तर्हि विवाहहोमस्यावसंस्थाग्नावनुष्ठानमिति। अत्र पुनराधानाभा
वप्रतिपादनं तच्छंदोगविषयमित्युक्त्या विवाहहोमस्यावसंस्थाग्नौ चतुष्टानप्रतिपादनमपि छंदोगविषयमित्युक्तं भवति। अतएवोक्तं
प्रायश्चित्ताध्यायदेवपद्वैतौ स्मृत्येव च कायां जीवंत्यामपि न्येच्छायां द्वितीयस्त्रीपरिणयने तत्ते उत्सर्गध्याग्नानुत्सृज्यान्यया सह पुनरा
दध्यादिति हरिहराचार्येपि। अथ यदि कृताधानो यजमानः प्रजार्थी कामार्थी चोद्वेहे तत्रान्ये अरणि संपाद्य प्रातर्होमं विधाय दिवा वि
वाहं कृत्वा आचतुर्थीकर्मणो होमत्युक्ता तदंते होमद्रव्यं दत्वा पंचमेहमि पुनराधानं यथोक्तमित्यादि। यत्तु नित्येनैमित्तिके काम्येऽपि
भिचारिक एव च। आवसथ्ये विधोतव्यो मुक्तैकांतु प्रसूतिकां। अर्द्धाधाने तु पक्षायं सर्वा धानी तु लौकिक इति वचनं तदपि गृह्याग्नौ स्वे
व नित्येनैमित्तिकादिष्ववसथ्यनियमार्थं। यच्च सामवेदे गोतमसूत्रं शोति पुण्याह स्वस्त्ययनायुष्यमेगलसंयुक्तान्यपि दपिकानि वि
द्वेषणसंवननाभिचारहिषद्विद्विक्तानि शाखाग्नौ कुर्यादिति तदपि गृह्याग्नौ सूत्रोक्तशान्त्यादि कर्मपरमेव अन्यथा गृह्याग्निगृह्याग्निसूत्रोक्ता
नीत्यर्थं कर्मादिरग्निर्द्वारायादिवर्तस्मिन् गृह्याग्निगृह्याग्निसूत्रं। यान्येव वक्ष्यामस्तान्येव गृह्याग्निगृह्याग्निसाध्यानि कर्माणि।
त्यर्थं कमुक्तानि वै तानि कानि गृह्याग्निवक्ष्याम इत्याश्वलायनसूत्रं च विरुध्यते। तस्मात्सामेनरपि स्मार्तपौराणशान्तिकपौष्टिकव्रततु
लादिहोमः सूत्रोक्तभिन्नः सर्वपिलौकिकेनावेति सिद्धं। पारस्कराचार्येवमाह। तथा हि। एष एव विधिर्यत्र क्वचिद्धोम इति व्याख्यातं चेत्त
कर्कोपाध्यायहरिहरादिभिः। यत्र क्वचिद्धोमः शान्तिकपौष्टिकादिष्वपि तत्रैव एव विधिः स्यात्। क्वचिच्छब्दश्च गृह्याग्निज्यतिरेकेणापि यथायं

